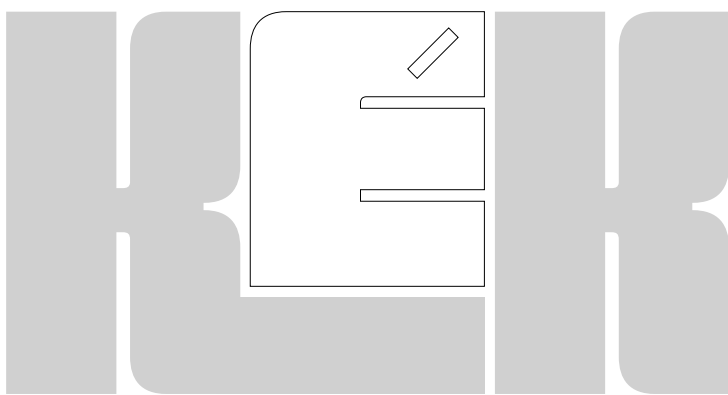

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Identitás – emlékezet

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Lapunk szerkesztősége az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében működik.

Nemzeti Kulturális Alap

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium

Eszmei támogató: Magyar Szociológiai Társaság

Számunk szerkesztése Tibori Tímea és A.Gergely András munkája

Olvasószerkesztő: Molnár Krisztina

Számunk képeit Galla Ágnes fotóiból válogattuk.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A.Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai:

A.Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Laki Ildikó, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika osztályvezető /FSZEK/, Koncz Gábor PhD, Kraiciné Szokoly Mária PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann osztályvezető /MTA/

Szerkesztőség címe:

MTA TK SZI

1014 Budapest, Úri u. 49.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u.7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

IDENTITÁS – EMLÉKEZET

Görgőy Rita: <i>Élettörténet és identitás</i>	5
Sólyom Olga: <i>Az én elmeséletlen történetem</i>	13
Marián Istvánné Frank Hajnalka: <i>Emlékeim a börtönidőkből életem párjával: Marián Pistával</i>	23
Koudela Pál – Yoo Jinil: <i>A magyar rokonság tudatának szerepe a dél-koreai kollektív identításban</i>	29
Levko Esztella: <i>Politikai színház</i>	41
Sólyom Barbara: <i>A kontaktushipotézis elmélete és működése egy sváb-magyar faluban</i>	49

KUTATÁSOK – FELFOGÁSOK – ALKALMAZÁSOK

A.Gergely András: <i>Kutatásetika és et(n)ikai kutatások – hiány, avagy legitimitás?</i>	55
Bacsák Dániel – Bezsényi Tamás – Schuller Csaba – Szeitl Blanka: <i>„Nem tudnak ezek dolgozni, csak focizni!”</i>	69
Bognár Adrienn: <i>A fiatalok politikai attitűdjei</i>	85
Tardos Katalin: <i>Fejlődés vagy stagnálás?</i>	101

SZEMLE

Kárpáti László: <i>Eric Chaline: Ötven állat, amely megváltoztatta a történelmet</i>	117
Nagy Ágnes: <i>Joachim Bauer: Az együttműködő ember</i>	119
Móser Tamás: <i>Törzsi tánc Sárkány Mihálynak</i>	123
A.Gergely András: <i>Lánylegény és női terek</i>	127
Szerzőink.....	131

ÉLETTÖRTÉNET ÉS IDENTITÁS

A SZOCIÁLIS REPREZENTÁCIÓ ÉS A NARRATÍV PSZICHOLÓGIA FELŐL

Bevezetés

Tanulmányomban kiemelek egy részt készülő disszertációból, mely interdiszciplináris megközelítésű. Alapvetően primer, kvalitatív módszertani kutatást végzek, kisgyermekes (elsősorban felsőfokú végzettségű) édesanyakkal (30–35 élet- és mélyinterjú). Több tudományág komplex megközelítését alkalmazom: biográfiai- és tartalomelemzést (Antal 1976; Kohli 1990; Krippendorf 1995), narratív pszichológiai tartalomelemzést, a pszichológiában alkalmazott hermeneutikai elemzést, valamint a szociális reprezentáció-vizsgálatok néhány elemét.

Mélyinterjúim hiteles adalékok lehetnek a konkrét támogatás, szociálpolitikai, családpolitikai és mentálhigiénés segítségnyújtás lépéseinek kidolgozásához és megvalósításához. Úgy gondolom, hogy a tipikus problémák, potenciális krízishelyzetek felsorolásán túl nagy szükség van az adott élethelyzetek részletes, magukat az érintetteket is megszólaltató több-szempontrú elemzésére. A kvalitatív kutatásom mellett tervezem a témában végzett, nagymintás survey kutatások¹ másodelemzését, valamint a különböző szakpolitikák eszközrendszerének részletesebb elemzését is.

Disszertációm élettörténet- és identitás-kérdéseket tárgyaló fejezetében – elméleti háttérként – elsősorban fontosabb szociális reprezentáció-elméleteket és a narratív pszichológia eredményeit (azon belül hangsúlyozottan a tudományos narratív pszichológiát) mutatom be, illetve felvázolok az élettörténetre vonatkozó más – pszichológiai és szociológiai – megközelítéseket is (Bögre 2004; Ehmann 2003). Külön kitérek az élettörténet és identitás Erik H. Erikson által felvetett kapcsolatára, és ezzel összefüggésben Dan P. McAdams élettörténet-modelljére.

Témaválasztásom indoka: az anyává válás egy olyan természetes krízis egy nő életében, mely teljes

mértékben átrendezi addigi életét, és elemi erővel hat személyisége egészére. G. M. Breakwell egyenesen „identitásváltásként” definiálja (Breakwell 1983). A krízishelyzet – egyéb krízisekhez hasonlóan – mindenkinél más-más „színezetet kap”, más formában, más tünettel jelentkezik, s így mindenkinek más megoldási módra van szüksége. A megoldás eredményességének feltétele, hogy – a krízisben lévő képességeit, erősségeit és gyengeségeit egyaránt figyelembe vevő – saját megoldások szülessenek.²

Komplex vizsgálati elméletekre és módszerekre alapozva kettős célt tűzök magam elé. Egyrészt az élettörténet és identitás összefüggésrendszerének új szempontú megközelítésére vállalkozom, másrészt identitásuk megtalálásához – és azon keresztül testi, lelki, szellemi egészségük eléréséhez, megtartásához – mentálhigiénés segítséget szeretnék adni társadalmunk érintett csoportjának.

Narratív pszichológia

Az elbeszélés az én-pszichológia középpontjában Erikson és Ricoeur (Ricoeur 2001) nyomán az 1980-as években került, magát a „narratív pszichológia” kifejezést Theodor Sarbin vezette be (László 2008:1). László János szavaival Sarbin elméletéről: „Sarbin szerint az én-elbeszélés vagy élettörténeti elbeszélés egy identitás terv kibontakoztatása, amelyben az elbeszélő (az I) felépíti én-jét (a me-t). Mindabból, ami az elbeszélésbe bekerül (vagy kimarad), következtetni lehet az elbeszélő én vágyaira, céljaira, elkötelezettségeire. A következtetés alapjait az elbeszélés belső tartalmi és az elbeszélés társas, kulturális és történeti értelmezési horizontjára vonatkozó kontextuális ismeretek adják” (László 2008:2).

A narratív pszichológia azonban a fenti megközelítésnél jóval összetettebb. Jerome Bruner *Valóságos elmék és lehetséges világok* című művében például nem „csupán” értelmezi az elbeszélést, hanem em-

1 Elsősorban a Központi Statisztikai Hivatal, illetve különösen a KSH Népeségstudományi Intézetének (Pongráz Tiborné, S. Molnár Edit, Spéder Zsolt, Kapitány Balázs) munkatársai által végzett kutatások elemzését, illetve lehetőség szerint a „Work life balance policy in Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia” című projekt hazai vonatkozású eredményeinek elemzését.

2 Az anyává válás egy természetes krízishelyzet. Ríport dr. Matesz Orsolya pszichoterapeutával. In *Zsebibaba Füzet*, Kanga Egyesület, Pécs, 2008/12. <http://kangaegyesulet.hu/2011/01/11/az-anyava-valas-egy-termeszetes-krizishelyzet/>

pirikus vizsgálat alá vonja az elbeszélés által történő jelentéskonstrukció folyamatait. Bruner az emberi gondolkodás két (a paradigmikus/logikai, és az elbeszélő) formáját különbözteti meg, és hangsúlyozza, hogy e két megismerési mód más-más úton szervezi tapasztalatainkat, és különféleképpen konstruálja a valóságot. Az elbeszélő gondolkodás az életszerűséggel „igazolja” magát, és célja (az „igazságra” törekvő logikai gondolkodással szemben) az élethűség kialakítása (László 2008:2). A narratív gondolkodás tehát az értelemadásra, a „koherencia megteremtésére” törekszik (László 2008:2; Pléh 1996; Péley 2002).

Bruner egyenesen azt állítja, hogy azért mesélünk történeteket, mert „valamiféle értelmet akarunk kikovácsolni mindabból, amit életünk során megélünk – és voltaképpen ezzel adunk értelmet magának az életnek is” (László 2008:3). Bruner (Ricoeur és Flick nyomdokain haladva) körkörös mimetikus folyamatként írja le az élet, a konstrukció és az értelmezés kapcsolatát: „A narratívum utánozza az életet, az élet utánozza a narratívumot” (László 2008:3).

A narratív pszichológia az én-t élettörténeti reprezentációnak tekinti, ami a megoszthatóságra, a nyilvános kommunikációra épül. Péley Bernadett fogalmazásában: „Az elbeszélés világa az, mely megteremti a kapcsolatot a személyes (saját, belső) és a szociális világ között. Ebből az is következik, hogy nem azt tárjuk fel, hogy mi történt, hanem azt a 'történetet', amely az adott eseményről rendelkezésre áll”. Illetve másutt: [az] „elbeszélésszerű szerveződések a korai tapasztalatokban gyökereznek, így meghatározó szerepet játszanak az én felépülésében, így az énről szóló történetekben is” (Péley 2002).

Élettörténet és identitás

A narratívum és az intrapszichikus történések közötti összefüggés az élettörténeti elbeszélések esetében tűnik a legkézenfekvőbbnek.

Az identitás fogalma, illetve narratív szerveződésének gondolata Erik H. Eriksonig nyúlik vissza, meglátása szerint a múltat a jelen és a jövő fényében folyamatosan újra kell szerkeszteni.³

Erikson (és felesége, Joan) pszichoszociális fejlődélméletét részletesen elemzi és kommentálja

3 Tókos Katalin 2006 Énbemutató, önjellemzés és identitáspróbák (az interneten) narratív-kommunikatív szemszögből. *Új Pedagógiai Szemle*, 9 (56):62-71. <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00106/2006-09-ta-Tokos-Enbemutatas.html>

McAdams *The Redemptive Self* (McAdams 2006:81-100) című művében. McAdams hangsúlyozza, hogy Erikson hitte: minden ember születésétől haláláig egy nagyon összetett és változó szociális kontextus része. Az egyén az élet minden (Erikson felosztása szerint nyolc) szakaszában személyiségét formáló próbatételekkel, sajátos krízishelyzettel szembesül. A próbatételeket pedig formálják a körülmények, a család, maga a társadalom, a kultúra, melyben az adott személy él.

Erikson úgy gondolta, az egyénnek sikeresen meg kell oldania minden krízist, hogy felkészülhessen a további pszichoszociális feladatokra.⁴ Erikson vélekedése szerint a nyolc fejlődési fázis mindegyikéhez egy speciális pszichológiai státusz kapcsolható. Pszichoszociális fejlődélméletében a hetedik, felnőttkori szakasz fő céljaként jelöli meg a *generativitást*, és a mentális egészség egyik alapfeltételének tekinti.

A generativitás összetett fogalom, McAdams definíciója szerint a felnőttek elszántsága, elkötelezettsége, hogy biztosítsák a jövő generáció jövőjét. Leírása szerint nincs konkrét gén, mely meghatározza a generativitást, hanem egyrészt az evolúció során alakult ki, másrészt a kultúra formálja. A generativitás összetevői között említhetjük például a gyermeknevelést, az önzetlenség egyes fajtáit, a morális elvekhez való ragaszkodást, de kifejeződik a mentori tevékenységben, önkéntes illetve jótékony munkák, vallási szolgálat, lelkiismeretes adófizetés stb. formájában is.

Összefoglalva: McAdams generativitásként értelmez minden olyan cselekedetet, mely fenntartja a szociális intézményeket, szervezeteket és elősegíti a szociális fejlődést (McAdams 2006:81-100).

Erikson és McAdams elméleteivel összefüggésben *interjúim elemzésekor azt vizsgálom*, mennyire tekinthető generatívna az adott interjúalany, illetve megfogalmazza-e magával szemben a generativitást, mint elérendő célt vagy feladatot.

McAdams kutatásai során a generativitás fokának mérésére kérdőívet⁵ (ahhoz elemző pontrendszert) állított össze, majd ezek feldolgozása során

4 Ilg Barbara 2006 Az identitás pszichológiai megközelítései. 2008.06.25-ei letöltés <http://communicatio.hu/projektek/200607/identitas/ilgb.htm>

5 A kérdőív állításai között szerepel pl.: 1. Megpróbálom továbbadni a tudást, amit tapasztalataim alapján szereztem, 2. Tettem és alkottam olyan dolgokat, melyek pozitív hatással voltak más emberekre, 3. Fontos adottságaim vannak, melyeket próbálok másoknak is „megtanítani”, stb, ld: McAdams 2006:81-100

– véleményem szerint – igen radikális következtetésekre jutott. Ezekből csak néhányat emelek ki: a generatív emberek baráti kapcsolatai kiterjedtebbek, jobban kötődnek közösségekhez; gyakrabban vesznek részt vallási, politikai vagy bármely más közösségi munkában; a generatív szülők sokkal tekintélyelvűbbek, magasabbak az elvárásaik [más szülőkhöz képest, G. R.], de sokkal inkább törődnek is a családi élettel. Ennek eredményeként gyermekeik például magasabb szintű autonómiával fognak rendelkezni; a generatív emberekben sokkal erőteljesebb a szociális felelősség érzése, illetve magasabb a „morális fejlettségük”, stb. (McAdams 2006:81-100).

Az általam készített életútinterjúk esetében később megvizsgálom, mennyire igazolhatók McAdams állításai.

McAdams felvetése szerint „az identitás maga az élettörténet, amelyet az emberek a késői serdülőkorból kezdenek tudatosan vagy tudatlanul megkonstruálni” (McAdams 2001:165).

McAdams élettörténet-modellje nem a komplex személyiség megragadására törekszik, hanem az identitásra helyezi az hangsúlyt úgy, hogy az identitást az élettörténet-elbeszéléssel azonosítja. Az identitás a történetekhez hasonlóan számos funkciót betölthet, „de elsődleges feladata valószínűleg az integráció vagy a szétszóró részek összeillesztése” (írja McAdams, u.o.).

McAdams modellje a pszichológiai tartalom-elemzés. Összetevőket, változókat, formai jellegzetességeket vizsgál, melyek alapján az identitás-„állapotra”, érettségre vonatkozó következtetéseket lehet levonni.

Szerinte egy ember személyiségét három lépcsőben ismerhetjük meg, ezeket a 1. személyiségvonások, 2. karakterisztikus adaptációk, és 3. az integratív élettörténetek képezik.

McAdams a szerint egy személy identitása/élettörténete 4 fő történeti összetevőre (*ideológiai háttér/világnézet; imágó/kiemelkedő szereplők, nukleáris epizódok/jelenetek; generativitás forгатókönyv*) és 2 fölérendelt változóra (*tematikus szálak; narratív komplexitás*) osztható.

A narratív komplexitást McAdams az én-érettség mutatójának tekinti, melyet Jane Loevinger (1976) dolgozott ki. Lényegében azt jelenti, hogy amikor a történet komplexitásáról beszélünk, akkor a történet tartalmának teljes szerveződésére gondolunk, vagy a történet struktúrájára, mely rendkívül differenciált és hierarchikus mintázatú.

McAdams hitvallása szerint „azért mondunk történeteket, hogy képesek legyünk élni, mert akkor [ti. amikor történeteket mondunk, G. R.] találjuk meg életünk értelmét” (McAdams 2006:81).

McAdams élettörténet-modelljére hivatkozik Hargitai Rita *Sors és történet* (Hargitai 2008) című könyvében, melynek egyik fejezetében Szondi Lipót sorsanalízisének narratív pszichológiai értelmezésére vállalkozik. Hargitai Rita tulajdonképpen McAdams modelljére alapozva, az élmény fogalmának beemelésével önálló elméleti keretbe kapcsolja össze a két tudományterületet.

Szondi Lipót személyiségmodellje az ún. karakterisztikus adaptációkra támaszkodik legerőteljesebben, hiszen elmélete, a sorsanalízis szerint a genetikai kényszerpályákon keresztül ható ösztön-szükségletek irányítják sorsdöntő választásainkat (szerelmi partner-, barát-, foglalkozás- világnézet-választásokat). Szondi Lipót ugyanakkor megállapítja azt is, hogy az ösztöntörékvések a szocializációs folyamatokban karakterjegyekké, személyiségvonásokká válhatnak.

Hargitai Rita munkájában kiemeli, hogy ezzel szemben a tudományos narratív pszichológia inkább az identitás élettörténeti modelljeire támaszkodik, a mcadamsi kategorizáció legmagasabb szintű megértési módjára, az integratív élettörténet és az identitás fogalmára épül. Ezzel tulajdonképpen feloldja a fentebb leírt ellentétet, mert a sorsanalízis ösztönkonceptiójának alaptételeiből kiindulva (karakterisztikus adaptációk), és az élmény fogalmának középpontba helyezésével megteremt a kapcsolatot a személyiségvonások, a karakterisztikus adaptációk és az identitás élettörténeti modellje között. Hargitai Rita hangsúlyozza, hogy a Szondi által azonosított, dinamikus ható ösztöntörékvések csupán közvetett formában irányítják a választásokat, azokat az élményekből és tapasztalatokból eredő reprezentációk irányítják közvetlen módon. A család-történetek adják át tehát azokat a reprezentációkat, melyek meghatározzák döntő választásainkat, így például az anyaság szerepének választását is.

Azt is vizsgálni fogom, hogy interjúalanyaim esetében mennyire tekinthető tudatosnak az anyai szerep választása, illetve, hogy a megkérdezettek saját meglátása szerint ebben a választásban mekkora szerepe, súlya volt a korábbi, az anyai szereppel kapcsolatos tapasztalatoknak, élményeknek. Ezután – interjúimból kiindulva – göröcső alá veszem/kutatás tárgyává teszem Szondi alapítéletét is– t.i. hogy választásaink határoznak meg bennünket – az anya-

ság esetében. Felfogásom szerint ezt egyrészt direkt módon meg lehet kérdeznem, azaz anyai szerepük milyen súllyal szerepel önmeghatározásukban, másrészt természetesen indirekt módon is, mintegy kontroll alá véve a vallomásokat: a narratív pszichológia értelmező szemléletmódját alkalmazva.

Kenneth és Mary Gergen az „énről szóló narratívumként”, illetve „kifejtési folyamatként” definiálják az élettörténet elbeszélést, amikor Cohler és Kohli nyomán az alábbiakat írják: „Egy énről szóló narratívum kialakítása során az egyén koherens kapcsolatokat igyekszik létesíteni életének eseményei között ... igyekszik szisztematikusan egymásra vonatkoztatva megérteni az élet eseményeit... Az ember jelenlegi identitása tehát nem egy pillanatszerű és titokzatos esemény, hanem az élettörténet törekeny eredménye” (László 2001:79).

A itt idézett szerzők – és számos további tudós meglátása szerint is – az élettörténetekből következtetni lehet az identitás állapotára, az identitásmintőségekre, de ehhez nem szükséges a teljes élettörténet. Fitzgerald (1992), Pataki (2001), László (2005) hangsúlyozzák, hogy a következtetés feltétele az egyén számára jelentőségteljes életesemények kiemelése, hiszen az identitásfejlődés mindenképp előtt az élmény síkján tanulmányozható.⁶

A szociális reprezentációról

A szociális reprezentáció-elmélet kidolgozása Serge Moscovici nevéhez fűződik, az elmélet a reprezentáció folyamatait és feltételeit kutatja (László 2003).

László János szavaival: „A szociális reprezentáció-elmélet fogalmi keret a modern társadalmak szociálpszichológiai jelenségeinek tanulmányozására. Az elmélet feltételezi, hogy a szociálpszichológiai jelenségeket és folyamatokat csak a történelmi, kulturális és makrotársadalmi összefüggésekbe beágyazva lehet megfelelően tárgyalni”,⁷ illetve mással:

„Moscovici az egyéni pszichikum és a társadalmi viselkedésszabályozás köztes zónájában, a szociális dinamikával összefüggésben kifejlődő reprezen-

tációs formák kutatásában jelöli ki elmélete helyét, és a szociálpszichológiai reprezentációs folyamatot hangsúlyozandó, Durkheimhez képest az elméletet nem kollektív, hanem szociális reprezentáció-elméletnek nevezi el” (László 2003).

Moscovici hangsúlyozza a szociális reprezentációknak a durkheimi kollektív reprezentációktól való eltérését például, amikor így fogalmaz: „A szociális reprezentációk a mindennapi életből eredő koncepcióknak és magyarázatoknak az egyének közötti kommunikációban kialakuló halmazai. A mai társadalomban egyenértékűek a hagyományos társadalmak mítoszaival vagy hiedelemrendszerével” (László 1999:13).

S. Jovchelovich szerint a szociális reprezentációk „az interszubjektív valóság terében jelennek meg, jóllehet egyéni pszichikumokban fejeződnek ki” (Jovchelovich 1996:122).

„A reprezentációk révén konstruálják a pszichológiai folyamatok a „külső” társadalmi valóságot, miközben ez a valóság más oldalról magukat a pszichológiai folyamatokat konstruálja” (László 2000:292). „Ez a konstrukció a kommunikáció és szociális interakció folyamataiban zajlik: a csoporttagok kommunikációjában a korábban ismeretlen, jelentés nélküli cselekedetek, tárgyak, események vagy fogalmak a csoport számára ismerős, jelentésteli reprezentációkká alakulnak, a csoport társadalmi valóságának részévé válnak” (László 2001).

„A szociális reprezentációk nem öröktől fogva léteznek, hanem keletkeznek, terjednek, átalakulnak, fennmaradnak vagy lehanyaglanak” (László 2000).

A szociális reprezentáció-elméletben a reprezentáció fogalma az egyéni és a társadalmat összekapcsolja, hiszen a kultúrák, csoportok és egyének számára a társadalmi valóságot a szociális reprezentációk képviselik (László 1999:15).

A szociális reprezentációk alapvető funkciója tehát a társadalmi valóság konstrukciója, amely a kommunikáció és a szociális interakció folyamataiban zajlik (László 1999).

A narratívumok és a szociális reprezentációk kapcsolata

László János a szociális reprezentációk narratív szerveződésére hívja fel a figyelmet, amikor a következőképpen fogalmaz: „a szociális reprezentációs folyamatok narratív megközelítése a szociális tudás olyan modelljét kínálja, melyben az új, ismeretlen

6 Tókos u.o. 62-71. <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00106/2006-09-ta-Tokos-Enbemutatas.html>

7 László János 2001 A szociális reprezentációról. In: www.communicatio.hu/konyvek/beres_horanyi_tarsadalmi_kommunikacio/laszlo_janos_a_szocialis_reprezentacirol.hu

jelenségek lehorgonyozása és tárgyiasítása szorosan hozzákapcsolódik a kategóriáknak ahhoz a szempontjához, melynek révén ezek valamely koherens, kulturálisan elfogadható narratívum részeként jelenhetnek meg. Sőt, az egyéneknek vagy a csoportoknak a jelentések közös, társadalmilag megosztott rendszerében elfoglalt helyét is úgy érthetjük meg a legjobban, ha felfedezzük, hogy az egyének miképpen helyezik narratív kontextusba ezeket a kategóriákat. S végül, az egyéni és kollektív történetek együttesen a jelenségek olyan „sűrű narrációját” hozzák létre, amelyek azután analitikusan vizsgálhatók” (László 1999:87).

Sandra Jovchelovich *Szociális reprezentáció és narrativitás: a közélet történetei Brazíliában* (Jovchelovich 2001) című tanulmányában kiemeli, hogy a narratívumok szociális reprezentációk előállítói, ugyanakkor azok hordozói is, illetve, hogy a narratívumok befolyásolják és átalakítják a közösségek reprezentációit.

Jovchelovich továbbá rámutat a történelmi és szociálpszichológusi nézőpont egyértelmű szembenállására a valóság és annak reprezentációja közti szakadék kérdésében. Leírja, hogy míg a történelmi problémaként kezeli, a szociálpszichológus vizsgálódása egyik fő forrásának tekinti az említett szakadékot.

Jovchelovichhoz hasonló megállapításra jut többek között Vincze Orsolya és Bigazzi Sára: „A ... narratívum egy szociális konstrukció, mely a valóság egyfajta értelmezését, szociális reprezentációját nyújtja” (Vincze–Bigazzi 2008).

A strukturált interjúkban – többek között – megkérdezzük, mik voltak a pálya- és párválasztás okai, motivációjára, a krízishelyzetekre és megoldásukra, a megismert megküzdési stratégiákra, illetve ezek minősítése/értékelése, használtára, a gyerekkori mintákra, a nemi szerepekre, az anyaság és a karrier kérdésére, az identitás aktuális (fő) alkotóelemeire, a nőiség illetve az anyaság szociális reprezentációjára stb. (Neményi–Kende 2000; Kende 2000; Pongrácz 2001).

A narratív mélyinterjúk pszichológiai tartalomlemezésének kiindulópontja az, hogy az elbeszélésben a komplex pszichológiai folyamatok empirikusan megragadhatóvá válnak, hiszen egyrészt anyagtulajdonságokkal és struktúrával rendelkeznek, másrészt szoros összefüggésbe hozhatók az identitással (László 2008:7).

Interjúimban pszichológiailag értelmezett szerepek és szereplők funkciói kutatására vállalkozom, szem előtt tartva, hogy az élettörténeti elbeszélés sa-

játossága, hogy elbeszélői nem „csupán” cselekvők, hanem a személyiségfejlődés, illetve a személyiség állapota szempontjából lényeges interperszonális, pszichológiai funkciókat képviselnek (László 2008:9).

Továbbá az életútinterjúk szövegében jól megragadható perspektívaformák és az interjúalanyok belső állapota közötti kapcsolat bemutatását is feladatommak tekintem. Teszem ezt Pólya és munkatársai kísérleteinek (1999, 2004, 2005) ismeretében, melyek vizsgálták egyfelől a narratívumok pozicionális, másfelől idői síkját is.

László János a pozicionális szempontjával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy „A fiktív vagy valóságos önéletrajzi narratívum sajátossága, hogy az elbeszélő kettős szerepben jelenik meg: a történet elbeszélője egyben a történet szereplője is” (László 2005:139). Az elbeszélő adott pozíciójának azonosítása lehetőséget nyújt mind a McAdams-i narratív identitásfogalom kiegészítésére a szelf-reflexitás aspektusával, mind az identitásállapotok – főként azok érzelmi összetevői – feltérképezésére is.

Ha az elbeszélő perspektívák közül a pozicionálás helyett az idő síkjára koncentrálunk, tekintetbe kell vennünk, hogy az élettörténeti elbeszélés az eseményeknek legalább két idősíkját kezeli: „Az elbeszélés helyzetének, az élettörténet-mondás eseményének idői síkját, és az élettörténetben elbeszélte események idői síkját. A két idősíknak megfelelően a narratív perspektívának négyféle változata létezik” (László 2005:140).

Mivel interjúalanyaim kiválasztásának fő szempontja – anyaságuk – identitásuk központi kategóriájának tekinthető, az anyasággal kapcsolatos élmények szerveződési módjából elbeszélőim identitásállapotára, azon belül is főként az érzelmi összetevők vizsgálatára lesz lehetőségem, valamint az anyaság (illetve részben a nőiség) szociális reprezentációjának vizsgálatára is. Mivel a szociális reprezentáció-vizsgálat nem csupán egy egyszerű deskriptív/leíró vizsgálat, ezért a narratívumok tartalomlemezésén túl a társadalmi háttér bemutatására és a folyamatok értelmezésére is kitérek.

A szociális reprezentáció-kutatás feltételezi, hogy miért és hogyan jön létre egy adott reprezentációs forma. Bár közösségiként értelmezzük a szociális reprezentációkat, empirikusan mégis egyéni adatokat kezelünk az elemzéskor. Modellezzük, hogy miért és hogyan jön létre egy adott viselkedési forma, annak milyen reprezentációs következményei vannak, és miért éppen olyan az adott reprezentáció.

Fontos kiemelni, hogy a szociális reprezentáció mindig része egy értékelő dinamikának. Ezzel összefüggésben interjúim alapján vizsgálni szeretném a szociális reprezentáció identitásképző funkcióját is, mivel abból az értékelt minőségről, és a viselkedésmintákról is képet kapunk.

Absztrakt

PhD-disszertációmban szociálpolitikai, illetve családpolitikai-családszociológiai témával, kisgyermekes édesanyák szerepkonfliktusaival, feszültségeivel, krízishelyzeteivel, illetve az azokra adható lehetséges szociálpolitikai, családpolitikai, foglalkoztatáspolitikai és mentálhigiénés „válaszokkal” kívánok foglalkozni.

A fenti témakörök megalapozásához véleményem szerint szükség van a kisgyermekes anyák problémáinak – elsősorban az anyaságnak, mint identitásváltásnak – pszichológiai szempontú vizsgálatára is. Ezért jelen dolgozatomban *Élettörténet és identitás* címmel a pszichológiából jól ismert szociális reprezentáció-elmélettel és a narratív pszichológiával, illetve ezek disszertációmban való használhatóságával foglalkozom.

Abstract

In my Ph.D. dissertation, and in my study, I wish to concentrate on Social Politics, Sociology of the Family, role conflicts, stress and crisis of mothers with infants and small children. I also want to analyze the expected situational responses by Family and Social Politics, Politics of Employment and Mental Hygiene.

In my opinion, to lay the foundation of the above mentioned topics one needs to examine the psychology behind the problems mothers with small children face, mainly like motherhood as identity change. Therefore, in this paper of mine titled *Life-cycles and Identity*, I deal with such as the well-known Social Representation Theory, Narrative Psychology and how these topics could be useful in the preparation of my doctoral dissertation.

Felhasznált szakirodalom

- Antal László 1976 *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Bodor Péter 2002 Konstruktivizmus a pszichológiában. *BUKSZ*, Tavasz, 67-74.
- Bodor Péter 2006 Metaforák, diszkurzus és a pszichológia. *Replika*, 10 (54–55):1-21.
- Bögze Zsuzsanna 2004 *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*. Studia Sociologica, Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Ehmann Bea 2003 Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa, mint a kollektív élményuniverzum megteremtője. Szociális emlékezet: A történelem szociálpszichológiája. *Magyar Tudomány*, 1:36-47. www.matud.iif.hu/03jan/ehmann.html
- Fitzgerald, J. M. 1992 Autobiographical memory and conceptualization of the self. In Conway, M. A. – Rubin, D. C. – Spinnler, H. – Wagenaar, W. A. eds. *Theoretical perspectives on autobiographical memory*. Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publ., 99-114.
- Hargitai Rita 2008 *Sors és történet*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Ilg Barbara 1997 Az identitás pszichológiai megközelítései. 2008.06.25-ei letöltés <http://communicatio.hu/projektek/200607/identitas/ilgb.htm>
- Jovchelovich, Sandra 1996 In Defence of Representations. *Journal for The Theory of Social Behaviour*, 26 (2):121-135.
- Jovchelovich, Sandra 2001 Szociális reprezentáció és narrativitás: a közélet történetei Brazíliában. In László – Thomka szerk., *Narratívák 5., Narratív pszichológia*. Kijarat Kiadó, Budapest, 175-188.
- Kende Anna 2002 Szüléstörténetek: Az anyává válás köznapi narratívái. *Tudás Menedzsment*, 1, 21-33.
- Kohli, Martin 1990 Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalomban. In Gellériné Lázár Márta szerk. *Időben élni, történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 175-213.
- Krippendorff, Klaus 1995 *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- László János 1999 *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Scientia humana, Kairosz, Budapest.

- László János 2000 A szociális reprezentáció járványtanáról. *Replika*, 41–42:289-300.
- László János 2001 A szociális reprezentációról. In *Társadalmi kommunikáció*. Szerk. Béres István – Horányi Özséb. Budapest, on-line: www.communicatio.hu/konyvek/beres_horanyi_tarsadalmi_kommunicacio
- László János – Thomka Beáta szerk. 2001 *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest.
- László János 2003 Szociális emlékezet: A történelem szociálpszichológiája. Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány*, 1. <http://epa.oszk.hu/00700/00775/00050/> ; www.matud.iif.hu/03jan/laszlo2.html
- László János 2005 *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Pszichológiai Horizont, Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- László János 2008 *Narratív pszichológia* (Kézirat).
- McAdams, Dan P. 2001 A történet jelentése az irodalomban és az életben. In *Narratívák 5, Narratív pszichológia*. Szerk. László – Thomka. Kijárat Kiadó, Budapest, 165.
- McAdams, Dan P. 2006 *The Redemptive Self, Stories Americans live*. Oxford University Press.
- Neményi Mária – Kende Anna 2000 Anyák és lányok. *Replika*, 4 (35), 117-141.
- Pataki Ferenc 2001 Élettörténet és identitás. Új törekvések az énpeszichológiában. In *Élettörténet és identitás*. Osiris, Budapest, 225-309.
- Péley Bernadett 2002 A pszichoanalitikus modell és a narratív pszichológia. In Szerdahelyi Edit szerk. *Konfliktus, hiány, trauma. A pszichoanalitikus elmélet és technika időszerű kérdései*. Animula, Budapest, 187-192. <http://www.animula.hu/index.php?page=adatlap&csoporthid=10&konyv=51>
- Pléh Csaba 1996 A narratívumok, mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. *Holmi*, 8/2: 262-282;
- Pongrácz Tiborné 2001 *A család és a munka szerepe a nők életében*. On-line forrás: www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a503.pdf
- Pólya Tibor 1999 *Alternation of narrative subject in a life story: Identity from a narrative perspective*. Paper presented at the XII. General Meeting of the EAESP, Oxford.
- Pólya Tibor 2004 A narratív perspektíva hatása az elbeszélő személy észlelésére. In Erős Ferenc szerk. *Az elbeszélés az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pólya, T. – László, J. – Forgas, J. P. 2005 Making sense of life stories: The role of narrative perspective in communicating hidden information about social identity and personality. *European Journal of Social Psychology*, 35, 785-796.
- Ricoeur, Paul 2001 A narratív azonosság. In László János – Thomka Beáta szerk. *Narratív pszichológia. Narratívák 5*. Kijárat Kiadó, Budapest.
- Silvana de Rosa, Annamaria 2003 Communication versus Discourse. The „Boomerang” effect of the radicalism in discourse analysis. In János László and Wolfgang Wagner ed. *Theories and Controversies in Societal Psychology*. New Mandate, Budapest.
- Tókos Katalin 2006 Énbemutató, önjellemzés és identitáspróbák (az interneten) narratív-kommunikatív szemszögből. *Új Pedagógiai Szemle*, 9 (56):62-71. <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00106/2006-09-ta-Tokos-Enbemutatas.html>
- Vincze Orsolya – Bigazzi Sára 2008 *Élmény, történet – A történetek élménye. Tanulmányok László János 60. születésnapjára*. Pszichológiai Horizont, Budapest, Új Mandátum Kiadó.

AZ ÉN ELMESÉLETLEN TÖRTÉNETEM

70 évesen nehéz beszélni arról, ami velünk 10-11 évesen történt. A korombelieknél mindenkinek a saját története a nagybetűs történet, ha mégoly empátiával is hallgatják sorstársaik „élményeit”. Utódaink számára – akiknek most mesélünk – valószínűleg minden történet csak azért hihető, mert nagyszülei vagy dédszülei mondják el, akiket szavahihető embereknek tartanak. Ily módon talán nem felejtődnek el ezek a történetek, és akkor sok-sok későbbi generáció számára a mi életünk nem „csak” történelemnek marad meg.

Imádtam az apámat, akinek én voltam a mindene, egyetlen gyermeke. Ma is érzem a kezemet a kezében, amikor 6 évesen iskolába kísért, ami ugyan messze volt tőlünk, de épp ezért reggelente korábban indultunk el otthonról, hogy egy jó darabon gyalog mehessünk, kettesben legyünk. Közben mesélt, vicelődött, nagyokat nevtünk – ez volt a boldogság.

Nem tartott sokáig, 7 éves voltam, amikor először vitték munkaszolgálatra és mi anyámmal vasárnaponként Nagytarcsára mentünk el, ahol egy-két órára együtt lehettünk vele. Hol voltak azok a vasárnapok, amikor délelőttönként apu testvéreit látogattuk végig, akkor is kettesben...?

Aztán jött 1944. Harmadik emeleti ablakunkból zokogva néztem utána, ahogy viharkabátjában, valami hátizsákfélével lassan eltűnik a szemem elől. Tudtam, felfogtam, lehet, hogy soha többé nem látom őt viszont.

Aztán folytatódott. Jött a csillagosház (csak a kései utódok kedvéért: a hatóságok egyes házakat kijelöltek és Dávid csillaggal jelölték, ahová a zsidóknak össze kellett költözni, és a napnak csak egy bizonyos néhány órájában lehetett az utcára kimenni. Ez volt a gettó elődje.)

Mi az Ó utca 40-be költöztünk, valami távoli rokon 3 szobás lakásába, ahol vagy húszan vagy huszonötven zsúfolódtunk össze. Naponta éltük át a bezártság, a kényszerű együttlét, a permanens félelem iszonyú érzését és hiába voltunk gyermekkorúak, mindez felnőtte tette bennünket.

Aztán eljött október 15. Ez vasárnapra esett és a Budapesten lévő munkaszolgálatosok néhány

óra eltávozását kaptak. Apámmal együtt hallgattuk délben Horthy proklamációját, ujjongtunk, hogy vége a háborúnak, majd egy-két óra múlva a végső kétségbeesés lett úrrá rajtunk. Tudtuk, hogy ez a vég. Könyörögtünk apámnak, ne menjen vissza a századához, maradjon velünk, már úgyminden mindegy, legalább együtt vagyunk, de ő hajthatatlan volt, mert azt mondták nekik, ha valaki megszökik, akkor a többieket megtizedelik. Ezt ő soha nem vette volna a lelkére. Visszament. Soha többé nem láttam.

(A háború után, a zsidó gimnáziumban, napi rendszerességgel volt szó arról, kinek a hozzátartozója hol volt és mikor és honnan nem jött vissza. Az én esetemben az első angol órán derült ki, hogy megadta nekem annak a bajtársuknak a címét, aki onnan visszatért. Nem szóltam senkinek, anyámnak sem, egyedül mentem el hozzá. 11 éves voltam. És akkor ő mondta el, hogyan és miként halt meg apám, akinek az utolsó szava is az volt, hogy mi lesz a kislányommal. Nem mertem otthon elmondani, amit megtudtam, de anyám észrevette, hogy folyton sírok, és aztán végül kiszedte belőlem).

Szóval, mi ott maradtunk a csillagos házban és tudtuk, hogy naponta szedik össze a nyilasok az ilyen házban lakókat és elviszik valahova. Ha a ház előtt megállt egy autó, mi már szedelőzködünk, ami abból állt, hogy magunkra vettünk annyi ruhát, amennyit csak bírtunk, mert tudtuk, hogy mindent elvesznek tőlünk.

Anyámmal, nagynénémmel és unokatestvéremmel ún. svájci Shutzpass révén bekerültünk a Columbus utcai ún. nemzetközi védett táborba. Itt ideiglenes fatákolmányokban zsúfolódtunk össze, földön, falócákon ülve, fekvve, mint a heringek. Tisztálkodás a mínusz 10 fokos hidegben a szabad ég alatt, hideg vízben. Mindenkit beoltottak tífusz ellen, amitől nekem 40 fokos lázam lett, de gyógyszer persze semmi. Túléltem. A nemzetközi védettség persze nem akadályozta meg a nyilasokat, hogy megszállják ezt az intézményt. Összeterelték a többnyire nőkből, gyerekekből és öregekből álló tömeget, majd kiválasztották a még munkaképes nőket, akiket külön állítottak és valahova elvitték. Köztük

volt anyám is. Én ottmaradtam a nagynémimmel, akinek sikerült magát öregnek maszkírozni és a szintén gyerek unokabátyámmal. Bennünket aztán elhajtottak a gettóba.

Itt a Klauzál tér 13-ba kerültünk, egy szép régi ház harmadik emeletére. Ennek csak annyiban van jelentősége, hogy innen akartam szinte naponta leugrani, mert úgy éreztem, apa és anya nélkül már nem akarok élni. Szegény nagynémem teljesen odavolt, hisz most már ő felelt értem. Ma már nem tudom, honnan tudta meg, hogy apám nővérenek az akkor 20 éves lánya a nemzetközi Vöröskeresztnél tevékenykedik (mint később kiderült, benne volt az egyik zsidómentő szervezetben), elment hozzá és könyörgött neki, hogy valahonnan kerítse elő anyámat, mert nem tudja, mit csináljon velem. Én erről nem tudtam, de egy éjszaka azt álmodtam (a mai napig emlékszem az álomra és arra, ami megtörtént), hogy állok a széles lépcsőházban és látom, ahogy anyám jön fölfelé. Két napig egész nap ott strázsáltam és a harmadik nap – pontosan úgy, ahogy megálmodtam – megjött anyám.

Anyám és apám egyik húga a Teleki tér 5. sz. alatti nyilasházba kerültek. Anyám, a csodával határos módon, egy kisnyilással elküldött egy levelet a fentebb említett unokanővérem mamájának, és tudatta, hogy hol vannak. Így tudta meg az unokanővérem, aki végül is kiszöktette anyámat és a nagynémimet, oly módon, hogy mint Vöröskeresztes élelmet vihetett be a foglyoknak, de előbb végigjárta az épületet, míg rájuk talált és akkor kilökte őket a kapun, hogy segítsenek behordani az élelmiszeres zsákokat. És amint a kapun kívül voltak a két nőnek sikerült elvegyülni a tömegben és elmenekülni.

Ezt követően anyám és a nagynémem úgy döntöttek, nem várják meg, míg lezárják a gettót, ki kell onnan szöknünk, mert ott biztosan elpusztítanak bennünket. A keresztényeknek a gettó területéről való kiköltöztetése még tartott, így mi – egy kiscsüt hűző család mögé álltunk, mint akik segítenek a kocsit tolni – a Csányi utcán át „kisétáltunk” a gettó területéről.

Ekkor azután elkezdődött a kb. 5 héten át tartó bujkálásunk szinte leírhatatlan kálváriája.

A gettóból való kimenekülés után, jobb híján, visszamentünk az Ó utcába, a csillagos házba, mert

azt reméltük, hogy az elhagyott lakásba még nem költözött be senki és ott meghúzhatjuk magunkat.

Itt szólni kell ennek a háznak a házmesteréről. Ő azon ritka kivételek közé tartozott, aki a lehetőségeihez mérten segíteni igyekezett, ha maga nem is bújtatott el minket, de egy-egy éjszakára meghúzhattuk magunkat a házban, figyelmeztetett, ha baj volt és végül még helyet is szerzett, ahol elbújhatunk.

Visszamentünk tehát, de a házfelügyelő figyelmeztetett, hogy a lakásokba németek költöztek, így másnap innen el kellett mennünk.

Valami úton-módon eljutottunk a Kisfaludy utcába, egy elhagyott bútorgyár szuterénjébe, ahol a helység egy emeletes facipccsel ketté volt választva, és ahol nyilasok „vigyáztak” ránk, és amit „természetesen” az ott dekkoló zsidók fizettek. Emlékszem egy esetre, amikor az éjszaka kellős közepén hirtelen berontott két fegyveres kisnyilas és ordítva közölte, hogy a főtestvérnek (a főnöknek) azonnal adjunk össze 10.000 pengőt, mert különben az egész bandát kiviszik a Dunaparra és a Dunába lövik. Összejött a pénz. Aztán egy nap, akkor már javában folyt Pest ostroma, a naponta többszöri, szinte folyamatos bombázások, a pincénkbe is becsapott a bomba. Mi a felső priccsen voltunk és én csak arra emlékszem, hogy üvöltök, hogy anyu és válasz semmi és körülöttem minden elrepült és hullik rám a vakolat és minden remeg. A bomba, mint kiderült, a szomszéd házba csapott be (az orosz repülőbombák 45 fokos szögben robbantak), a közfalak leomlottak, és aki alul volt, mindenki meghalt vagy megsebesült, csak mi négyen úsztuk meg egy karcolás nélkül.

Másnap az épület másik részét, ahova behúzódtunk, ugyancsak lebombázták, így tovább kellett menekülni. De hová? A helyzet nagyon veszélyes volt, mert sötétedés után, akit az utcán találtak, szó nélkül agyonlőtték. Így volt olyan, hogy nyilvános WC-ben bújtunk el este, rettegve, nehogy valaki be találjon jönni.

Aztán a nagynémim kitalálta, igényeljünk ki egy elhagyott zsidó lakást. Ehhez valami iszonyú nagy vakmerőség kellett, hogy a két nő bemenjen az eljáróságra (a mostani önkormányzat) azzal a mesével, hogy most menekültek el az oroszok elől – és bementék egy akkor épp felszabadult Pest-környé-

ki helység nevét – itt vannak két gyerekkel, adjanak nekik valami lakást. Az unokabátyám sapkáját az orráig be kellett húzni, hogy a vörös haja és szeplői ne áruljanak el bennünket. És, csodák csodájára, kiutaltak az Aradi utcában egy ilyen lakást. Rettentes lelkiállapotban mentünk oda, egyrészt, mert az a tudat, hogy bemegyünk egy zsidó lakásába, akikkel ki tudja, mi történt már azóta, másrészt a félelem, hogy ha nem megyünk, akkor mi történik velünk, ha éjszakára nem lesz fedél felettünk. Ezt mi gyerekek is éppúgy átéltük, mint a felnőttek, de elképzelhető, hogy őket ez még inkább megviselte.

Tehát bementünk a lakásba, csomagunk persze nem volt szinte semmi, de a legnagyobb baj az volt, hogy iszonyúan éhesek voltunk. Fűteni nem volt mivel, éhesek voltunk és még villanyt se mertünk gyújtani, remélve, hogy nem vesznek rólunk tudomást és ráadásul pokolian féltünk a bombázástól (a lakás a második emeleten volt), hiszen már kétszer átéltük, hogy ránk omlott a ház.

Leginkább az éhezést és a bombázástól való félelmet nem bírván, másnap lementünk a pincébe – akkor már Pesten mindenki ott élt – azzal, hogy lesz, ami lesz.

Ezek után a nagynéném kimerészkedett az utcára két bombázás között és hozott magával egy kis krumplit, amit – mint kiderült – valahonnan lopta. Alighogy feltettük a közös tűzhelyre főni, megjelent a nyilas házparancsnok, élet és halál ura, és közölte, amennyiben egy órán belül nem szerzünk valamilyen igazolást arról, hogy nem vagyunk zsidók, elvitet minket. Otthagyva csapot-papot, krumplit, leléptünk. Az unokabátyámmal még évtizedek múlva is a háborús emlékeink közül azt tartottuk az egyik legszörnyűbbnek, amikor a várva várt ennivalót ott kellett hagyni.

Aztán megint jött a nyilvános WC, az egy éjszakás valahol való elbújás. Budapest ostromának utolsó napjai egyikén anyámnak eszébe jutott, hogy a Róbert Károly körúton lakik egy ismerőse, és az talán ad nekünk menedéket. Akkor is az Ó utcából futottunk el. A Ferdinánd hídtól a Lehel utcán mentünk, ahol az egyik oldalon házak voltak, a másik oldalon viszont a Lehel téri templomon kívül egyetlen épület sem volt még, így szabad prédája voltunk a bombáknak, ágyúlövedéknek, géppisztolyosorozatoknak. Szorosan összebújva, a fal mellett rohantunk, ahogy csak a lábunk bírta, és azon imádkoztunk, ha valami lövedék eltalál bennünket, akkor egyszerre haljunk meg. Így jutottunk el az Aréna (a mai Dózsa György) útig, ahol aztán ki-

derült, hogy az úttest már a frontvonal, amin nem lehet átmenni, mert ott biztosan lelőnek. És nem volt más választás, ugyanezen az úton vissza kellett menni.

Ha belegondolok, ezt a távolságot az Ó utcától a Dózsa György útig egy felnőtt ember legalább 40-50 perc alatt tudja megtenni gyalog. Elképzelni sem tudom, hogy mennyi idő alatt jártuk akkor mi meg és főleg azt nem, hogy abban a leromlott testi és lelki állapotban hogy bírtuk végigcsinálni, különösen visszafelé, amikor teljesen kilátástalan volt a helyzetünk.

És akkor megint az Ó utcai házmester segített. A háború előtt az Ó utca az utcalányok utcája is volt. A házmester ismert egyet közülük, akinek épp gyereke született és szüksége volt pénzre, így ez a nő befogadott minket a Rózsa utcában lévő lakásába. A gyerekeknek mákfőzettel átítatott cumit adott, hogy szegény ne bőgjön állandóan és többnyire az én dolgom volt ringatni.

Ekkor már az ostrom utolsó napjait éltük és végképp nem volt mit enni. Amikor az első orosz katona bejött a pincébe és miután megállapította, hogy „nyemcű nyet” (németek nincsenek) rám esett a tekintete, aki valami rongyokon, meglehetősen élettelennek kinézve, feküdtem. A tolmács révén megkérdezte, mi van velem. Anyám közölte, hogy már négy napja egy falatot sem ettem és olyan gyenge vagyok, hogy nem tudok felkelni. Ekkor kiment és egy tele csajka étellel jött vissza, mint kiderült, ez az orosz scsi volt. Anyám kávéskanalanként adta nekem, majd napokig ettünk belőle. Csodálatos étel volt ez, felejthetetlen íz. Azóta számtalan orosz étteremben ettem, évekig keresve ugyanazt az ízt, de persze sose találtam rá.

Egyszer, az akkor 16 éves fiamtól megkérdeztem, el tudod-e képzelni, mit jelent éhezni?

Csodálkozva rám nézett és azt mondta, ha éhes vagyok, kimegyek a konyhába és kiveszek a hűtőből valamit és eszem. Mondom: de ha nincs hűtő? Akkor lemegyek a közértbe és veszek valamit. Mondom: de nincs közért, nincs utca, nincs hova menni... Anya, mondta, én ezt nem tudom elképzelni. És akkor rájöttem, hogy amit mi átéltünk, azt nem lehet elképzelni és igazából még én sem tudom a mai napig felfogni, hogy is éltük túl ezt az egész szörnyűséget.

Apai ágon a dédmamám, Kohn Hanni.
Semmit nem tudok róla, a képet az egyik nagyném hagyatékában találtam.

Dédnagyapám, Hanni férje, Schvarcz Leopold, aki 1823-ban született Balassagyarmaton. Óróa annyit tudok, hogy 102 évig élt, és rendkívül egészséges ember volt, halálakor egy foga hiányzott, sose volt beteg. Ez a családi fáma. És úgy halt meg, hogy elaludt. Róla sem tudok többet.

Édesapám legidősebb nővére, Hedi, aki 1895-ben született, és a férje, Kertész Sándor, aki 1893-ban egy szappangyárnak volt a jól kereső ügynöke. Mind a ketten hosszú életet éltek meg, a nagynéném 86 éves volt, a nagybátyám 85 éves korában betegségben halt meg. A nagynéném nem volt beteg, csak nem akart már tovább élni, mert mindkét gyereke és az unokája, akit ő nevelt fel, már nem éltek itthon. Ő is Újpesten született, mint az összes Schvarcz testvér. A férj nem tudom, hol született.

Ez a kép fiatal házasokként készülhetett, 1923-ban.

Három gyerekük volt. Két fiú, egy lány. Az idősebb fiú tizenvalahány éves korában skarlátban meghalt, Tibikének hívták. A másik fiú, Laci, és a középső gyerek Elza. Ők mind a ketten életben maradtak a háború során. Aztán mind a ketten 1945-ben eltávoztak. A fiú ment Amerikába, Elza pedig Ausztriába a férjével.

Erről a házaspárról tudni kell, hogy mindketten a Vöröskereszt égisze alatt zsidómentéssel és nyilasházakban összegyűjtött zsidó nők élelemmel való ellátásával foglalkoztak. Ez az unokanővérem mentette ki édesanyámat és édesapám Margit nővérét is az egyik nyilasházából.

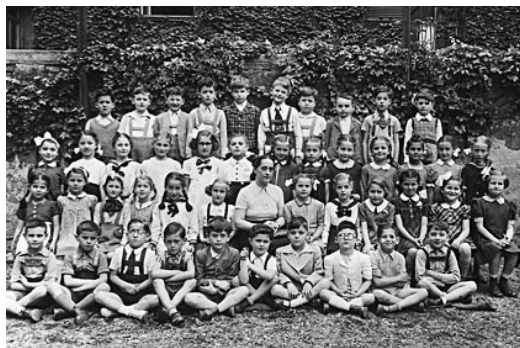
Sándor nagybátyám, édesapám egyik öccse, aki a legszebb férfi volt a családban. Ezt ki is használta. Űn. utazó ügynök volt, nem tudom miben utazott, de feltehetően jól keresett és mint agglégény rendkívül jól élt. Elegánsan öltözött, és nagyon sok barátja lehetett, mert a véletlen folytán megmaradt fényképeken különböző csinos nőkkel látható, szinte mindegyikjükkel más-más helyeken. Ez a kép pl. Bledben készült 1938-ban.

Ő is munkaszolgálatosként ismeretlen helyen pusztult el.

Az édesapám húga, Margit, aki második férje anyjának a libás üzletében dolgozott. Később átvette az üzletet és 1986-ban bekövetkezett haláláig saját baromfistandja volt a Lehel piacon.

A kép nem tudom mikor készülhetett, de valószínűleg még a háború előtt.

Ez a kép 1942-ben készült, a Hollán utcai zsidó elemi II. osztályáról. Középen Teri néni, a tanító nénink, akit nagyon szerettünk. Ebben az iskolában csak koedukált osztályok voltak, fiúk, lányok vegyesen jártunk.

Felülről a második sorban jobbról a hatodik a gyogyok én.

2002-ben megszerveztünk egy osztálytalálkozót, 58 évvel azután, hogy 1944-ben befejeztük az elemi 4. osztályát. A képen látható 45 gyerekből húszan jöttek össze, Izraelből, Kanadából, Amerikából és természetesen Budapestről. Kiderült, hogy mindenki vitte valamire. Értelmiségi lett a társaság 98 százaléka. És nem is akármilyen. Lett ebből kémikus, költő, pszichológus, egy nagy kanadai cég elnök-vezérigazgatója, számítástechnikus, fizikus stb.

Ez a legcsodálatosabb kép. Édesapám, édesanyám és én 1935 októberében, másfél évesen.

A kép Mohács utcai lakásunk erkélyén készült.

Az édesapám és édesanyám esküvőjén készült 1932 augusztusában. Az édesanyám még nem volt 18 éves, és az apukám 32 éves. 16 év korkülönbség volt köztük.

Tudomásom szerint a templomban ismerkedtek meg, feltehetően az Aréna úti /most Dózsa György út/ zsinagógában és valószínűleg az esküvőjük is ott volt.

Édesapám legfiatalabb húga, aki egy nagyon csinos, szép és mutatós nő volt, a Corvin Áruházban volt elárúsító.

Rengetegen udvaroltak neki, de nemigen vették őt jó módú fiúk feleségül, feltehetően származása miatt. 1944-ben ő is elpusztult.

E kép számomra nagyon szép emléket őriz. Az édesapámmal a Palatinus strandon vagyunk, én körülbelül 6 éves vagyok. Ide jártunk, miután az édesapám a BESZKÁRT-nál /a BKV elődje/ dolgozott mint tisztviselő, és mint ennek a cégnek az alkalmazottja, valamint a közvetlen családtagok jogosultak voltak a Margitszigetre ingyenes belépőre... /annak idején a Margitszigetre nem lehetett csak úgy ingyen bemenni, hanem fizetni kellett/. Így én a gyerekkoromat nagyrészt a Margitszigeten töltöttem az anyukámmal, és vasárnaponként az apukámmal, nyáron meg a Palatinusra jártunk.

A kép 1965-ben készült a háború után apám négy életben maradt testvéréről. Jobbról balra: Margit, a libás, Hedi, aki a legidősebb volt, Örzsi, aki 1960-ban kiszökött az 1956-ban Svédországba disszidált fiához, ő ott is halt meg, Pali, az egyetlen életben maradt fiútestvér.

A kép 1977-ben, a doktorrá avatásomkor készült a Közgazdasági Egyetem aulájában. (Jobbról az első vagyok).

Anyai nagymamám, Pollák Hermina, két kisfiával. A kép kb. 1910-11 körül készülhetett.

A kép 1940-ben készült, Lehel utcai lakásunk folyosóján anyai nagymamámról, és Pali fiáról, édesanyám öccséről, aki szabadságon volt a munkaszolgálatból. 1943-ban ölték meg Ukrajnában.

A kép 1916-ban készült. Ezen szerepel a nagymamám, Pollák Hermina, a nagypapám Weisz Antal, Weisz József, a nagyobbik fiú, anyám, aki itt két éves lehetett, és Pollák Berta, a nagymamám legfiatalabb testvére, aki itt 14 éves lehet. A nagypapám katona volt, gondolom szabadságra jöhetett haza.

Sólyom Olga itt közölt írása eredetileg már megjelent a Pécsi Katalin szerkesztette *Sós kávé - elmeséletlen női történetek* című válogatásban, Novella Kiadó Kft. Budapest, 2007:63-68. Közlésére egyedisége és a kollektív emlékezetben megmaradó személyes identitás-motívumok fontossága miatt vállalkoztunk.

A *Sós kávé* kötet teljes anyaga (angolul és németül is) letölthető innen: <http://esthersbooks.com/hu>

EMLEKEIM A BÖRTÖNIDŐKBŐL ÉLETEM PÁRJÁVAL: MARIÁN PISTÁVAL

A szöveg felkérésre született. A Nagy Imre Társaság Budapesti Szervezete 2008-ban egy olyan megemlékezést szervezett, melyen az 1956-os forradalom néhány fontos szereplőjének özvegye mesélt arról, hogy a történelem szele miként fújta szét családjuk életét. Az esemény résztvevői megrendítő történeteket hallhattak, és ott helyben felmerült: jó lenne ezeket a történeteket összegyűjteni és kiadni. Az esemény főszervezője (ifj. Donáth Ferenc) megkérte a visszaemlékezőket, írják le emlékeiket. A legtöbben megtették ezt, de a tervezett kötet sajnos, mégsem láthatott napvilágot. Pedig jó lenne, ha minél többen megismerkednének ezekkel a történetekkel.

A történet főszereplői: Marián István (1924–2004) nyugalmazott altábornagy, Budapest díszpolgára. 1956-ban a Műegyetem egyik katonai tanszékének vezetője alezredesi rangban. 1956. október 22-én résztvett az egyetem aulájában tartott nagygyűlésen, ahol felszólalt, és óvta a túlhevült hallgatókat a meggondolatlan, elhamarkodott lépésektől. Javasatait elfogadták, és ezek szellemében, az ő irányításával szervezték meg a másnapi tömegdemonstrációt. Innen egyenes úton a Műegyetemi Nemzetőrség katonai vezetője lett. November 3-án minden fegyveres erőt kivont a Műegyetemről, hogy az épületek ne váljanak hadszínterré, és a diákok ne váljanak a sokszoros túlerő áldozataivá. Decemberben lemondott katonai rangjáról, és 1957. márciusi letartóztatásáig a MEFESZ¹ keretén belül vett részt a forradalom utóvéd-harcaiban. Konceptiós jellegű perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban Magyarország ENSZ tagságának rendezése ahhoz a feltételhez volt kötve, hogy engedjék szabadon a 1956-os politikai foglyokat. Azokat, akiket nem lehetett köztörvényes bűnözőnek nyilvánítani és még éltek, szabadon is engedték. Marián István szabadulása után kezdetben rakodómunkásként dolgozott kényszermunkahelyen, majd műszaki fordítóként keresett pénzekből

1 A MEFESZ (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége) 1956. október 16-án jött létre a szegedi egyetemen, majd október 22-én nagygyűléseken csatlakoztak hozzá a budapesti, pécsi, miskolci, soproni egyetemisták. Ezzel megtört az addigi egyetlen egyetemi ifjúsági szervezet, az 1950-ben alakított DISZ (Demokratikus Ifjúsági Szövetség) egységuralma.

próbálta kárpótolni a börtönévei idején nyomorgó családját. A börtönévektől és a túlhajszolt munkától egészsége megromlott, 1974-ben leszázalékolták. 2008. december 24-én, az esti órákban vitte el a harmadik szívinfarktus.

Marián Zsuzsanna (1948) az első gyerek. Második férje (Hajdú Szabolcs) a Széna téri felkelőcsoportban harcolt, a megtorlások elől külföldre menekült. Dániában, illetve (Nyugat-) Németországban éltek. 1994-ben végleg hazatelepültek.

A második gyerek dr. Marián Éva (1950). Orvos, nyugdíj mellett pszichiátriai magánpraxist folytat, és neurológiai szakrendeléseket tart.

Marián Béla (1954) a harmadik gyerek. Szociálpszichológus, szociológus. A cég megszűnéséig a Marketing Centrum kutatási igazgatója, jelenleg alkalmi munkákból él.

Marián István Szilágycsehben született. Kolozsváron járt középiskolába. 1942-ben belépett az illegálisban működő kommunista pártba, és a hatóságok elől menekülve költözött Budapestre. A háború idején részt vett pár kisebb partizánakcióban, majd a frontvonalon átszökve rövid ideig lovas felderítőként szolgált egy, a németek ellen harcoló román alakulatban. A háború után vezető szerepet töltött be a brigádmozgalomban és a MADISZ-ban.² Itt ismerkedett meg Frank Hajnalkával, aki Szegedről költözött a fővárosba, ahol textilipari munkásnő, a háború után pedig fiatal és lelkes MADISZ-tag lett. Marián István a kommunista párt felkérése lett katona 1948-ban, amikor „fokozódni kezdett a nemzetközi helyzet”. Marián Istvánné fiatal családlányaként folytatta a háború alatt félbehagyott tanulmányait, és kiemelt MADISZ-titkár lett belőle. Így köszönt a családra 1956 októbere. Szerelmi történet Sztálin-barokk háttérrel.

„Marián Pistát hatvanegy éve ismerem és szeretem. 1947. szeptember 13-án házasodtunk össze, és haláláig, 2004 karácsonyáig igaz szerelemben és barátságban éltünk 58 éven át. Most, 2008-ban felidézem közös életünk minden szépségét, boldogságát és gyötrelmes, szomorú éveit. Ezeket újra és újra átélem.

2 MADISZ: Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség. 1945–46-ban a falukutató Szabó Zoltán volt az elnöke, 1946-tól Karácsony Sándor.

Pista sok gyereket, nagy családot tervezgetett, és persze én is. Három gyermekünk született házasságunk első tíz évében, ami szegénységünk ellenére is szép és boldog volt. Erre alapoztuk közös életünket és gyermekeink jövőjét.

Boldogok voltunk, mikor 1948-ban megszületett első kislányunk, Zsuzsa. Pista nagyon jó apának bizonyult, büszkén tologatta a babakocsiban. Két év után jött a második kislányunk, Éva. Zsuzsa is örömmel fogadta kis hugicáját. Pista igyekezett tehermentesíteni engem a házimunkában. Ő fürösztötte a lányokat, amikor csak tehetett. Mint fiatal, akadémiát végzett katonát, gyakran elszólította a szolgálat, de a szabadidejében mindig velünk volt. Színházba, moziba és kirándulni is együtt mentünk, síeltünk, olvastunk és tanultunk is. Tartalmas, szép évek voltak ezek. 1954-ben megszületett Béla fiunk. Végre megérkezett a várvavárt fiú is!

Akkor még hittünk az új szocialista rendben, a szép eszmékben. Bizakodtunk, hogy előbb-utóbb kinövi a rendszer a „gyermekbetegségeit”, és megvalósítjuk az igaz, tiszta szocializmust, ahogy az a nagykönyvben meg van írva. Beláttuk azonban, hogy ez nem megy. Itt már nemcsak gyermekbetegségekről, hanem bűnökről van szó.

Pista szorgalmazta, hogy fejezzem be a középfokú tanulmányaimat, de a történelem közbeszólt. 1956/1957-ben kellett volna érettségiznem, de meg kellett szakítanom iskoláimat.

1955 táján megkezdődtek a Petőfi-köri viták. Pista is eljárt ezekre, és otthon lelkesen beszélt az ott elhangzott éles bírálatokról, sőt, vádakról, Rákosi bűnös tevékenységéről. Örült, hogy nincs egyedül, és hogy most talán ki lehet kényszeríteni a változásokat.

Így érte a Műszaki Egyetemen – ahol akkor dolgozott – a diákok forradalmi elszántsága. Részt vett a gyűléseiken, egyetértett velük. Buzdította, de egyben óvta is őket meggondolatlan lépésektől. A hallgatók elfogadták a tanácsait, és egyhangúan kikiáltották vezetőjüké.

Ő szervezte meg az október 23-i tüntetést a Műegyetemen, mint tapasztalt katonatiszt. Tízes sorokban, kart karba öltve némán, de büszkén vonultak Buda utcáin a Bem-szoborhoz.

A harcok kitörésekor ő osztotta be a szolgálatokra a lelkes hallgatókat, a tanítványait. Feltette az életüket, ezért olyan feladatokkal bízta meg őket, amikkel megóvhatta a hallgatókat a fegyveres összetűzésektől. Megszervezte az egyetemi nemzetőrséget.

Később Király Béla és Kopácsi Sándor hívására csatlakoztak az országos nemzetőrséghez, és ott is vezető szerepet vállalt. Ezekben a napokban csak akkor találkoztunk, amikor Pista nagyritkán, már-már a végkimerülés határán hazajött pár órát aludni.

A forradalom idején a gyerekeimmel otthon voltam. Néha lementem sorba állni kenyérért. Jól esett, hogy az ismerős szomszédok a sor elejére hívtak. Ismerték, szerették Pistát, tudták, hogy az egyetemen védik a forradalmunkat, én meg sietek a gyerekeimhez. Akkor Zsuzsa 8, Éva 6, Béla 2 éves volt. A házban lakó szomszédok is szolidárisak voltak velünk, tisztelettel és szeretettel segítettek.

November 4-én a szovjet hadsereg másodszori beavatkozásával leverték a forradalmat. Utána jött a kegyetlen megtorlás. 1957. március 9-én éjjel letartóztatták Pistát. Négy vagy öt civil ruhás nyomozó jött érte. Felköltötték az idős házmestert, őt hozták, hogy tanúsítsa a „demokratikus” eljárást. Szegény Domonyik bácsi néma megrendüléssel nézte végig a megalázó tortúrát.

Elvitték életem párját, értelmét, kitepték a jobb kezemet, támaszomat, társamat jóban és rosszban. Ott álltam némán és bénultan, még zokogni sem tudtam. Gondolataim körül forogtak, hogy miért? Hiszen Ő nem bűnöző, mindig a jó szándék vezérelte, még akkor is, ha politikailag másként értékelte az 56-os eseményeket, mint a vádlói. Vajon mikor engedik haza? Örök optimizmusom akkor sem hagyott cserben. Bebeszéltem magamnak, hogy csak félreértés lehetett, majd kivizsgálják az ügyét, és pár nap – vagy hét – után hazajöhet.

1958. augusztus 19-én meghozták végre az ítéletet: „ÉLETFOGYTIGLANI BÖRTÖN”. Amikor megtudtam az ügyvédemtől, elájultam. Az öreg Dzubay locsolt fel, és azzal próbált vigasztalni, hogy most az a fontos, hogy él, és idővel ki fogják engedni. Akkor még nem tudtam, hogy ez hat év múlva lesz, és azt sem, hogy milyen gyalázatosan járt el az öreg Dzubay. Pista később elmondta, hogy azt javasolta: nyilvánítsa magát örültnek, és tanulja meg, hogy kell ezt hihetően eljátszani. Pista felháborodottan elzavarta. Ezután nem jelent meg a tárgyaláson, hirtelen kerestek helyette egy kijelölt ügyvédet, aki még a periratot sem ismerte. Azt hiszem, akkor sem kapott volna kevesebbet, ha ő lett volna jelen. Engem azonban bosszantott, hogy elfogadta a honoráriumot (ami egyhavi fizetésem volt), és többet ártott, mint segített. Nekem nem volt választási le-

hetőségem, mert csak azokat fogadták el, akik rajta voltak a „megbízhatóak” listáján.

Pista is összeomlott az ítélet súlyától. Bár felkészült a halálos ítéletre, amelyet Bibó István cellatársával részletesen latolgattak. Bibó érvelése megjelent a Huszár Tibornak adott interjúkötetben: „Kizárt dolognak tartom, hogy Téged kivégezzenek, hiszen előbb Nagy Imrét és társait kellene kivégezni, de azt hiszem, ezt nem merik megtenni.”

Ezután a kihallgatói közölték velem, hogy a főnökeket, Nagy Imrét és társait már kivégezték, most rajta a sor. Pista az ítélet után így írt: „Nem likvidáltak, meghagyták életem. A bakó kínálta haláltól félttem, most rémiszt örökös rabságom” (1958. szeptember).

A jogerős ítélet után a kinti hivatalos szervek is mozgásba jöttek. Az ítélet teljes vagyonekbezással is járt. Kijöttek, felmérték az összes ingóságainkat (ingatlanunk nem volt). Kiderült, hogy nálunk nincs semmi elkoboznivaló luxustárgy, sőt, csak hozhatnának, mivel a törvény előírja, hogy fejenként egy-egy ágyat, egy-egy széket és minimális bútort meg kell hagyni. Mi négyen maradtunk, onnan tehát nincs mit elvinni.

Volt egy háromszobás szolgálati lakásunk a XII. kerületben, a Győri út 14-es számú ház harmadik emeletén, ezt a Honvédelmi Minisztérium elvette, és kiutalt egy társbérleti szobát, közös konyha-, fürdőszoba- és WC-használattal. Megnéztem, és nem fogadtam el. Hetekig kilincseltem, érveltem, hisz amikor megkaptuk a szolgálati lakást, mi leadtuk a kétszobás társbérletünket. Legalább azt kérem vissza. Végül is egy másik főbérleti egy szoba hallos lakást kaptunk, amiben jobban el tudtunk helyezkedni. Mindenért hadakoznom kellett az ügyintézőkkel. A főnökökhöz nem tudtam bejutni, még szerencse, hogy néha találtam egy-egy rendes tisztviselőt, aki megpróbált segíteni (olykor sikerrel).

Felmerült bennem a kérdés, hogyan tovább? Itt vannak a gyermekeim, őket táplálni és taníttatni kell. Miből? Pénztartalékunk nem volt. A munkahelyem megszűnt, nem volt állásom. Munkahelyet kellett keresnem, olyat, hogy biztosítsam két éves kisfiam gondozását. Akkor még nem volt GYES, de bölcsőde sem. Találtam végre egy viszonylag elfogadható megoldást. Felvettek a kelenföldi Goldberger textilgyárba, három műszakba, fonónőnek. Béla fiamat meg a gyár hetes bölcsődéjébe. Itt dolgoztam fonónőként (ezt a munkát már megtanultam 1945–47-ben a Kistextben). A kislányok hamar önállósodtak, egyedül jártak be az iskolába.

Zsuzsa harmadikos, Éva elsős volt. Egy évig dolgoztam három műszakban, utána kiléptem, és sikerült beadnom Bélát a kerületi óvodába. Elhelyezkedtem az OTP Totó–Lottó szaküzletében eladónak, havi 850 forintért. Az eladott szelvények után kaptunk pár fillért, így kiegészült a fizetésem 1000 forintra. Később 1200 forintra is emelkedett.

Ifjú koromban (húszéves koromig) sok kedves barátom volt. Valamennyien textilipari munkások. Hetente találkoztunk a szakszervezetben, hétvégként kirándultunk, strandra, moziba, színházba is együtt jártunk. Azt hittem, ezek a barátságok olyan erősek, hogy megmaradnak öreg napjainkig. Ebben is csalódnom kellett, már a házasságok elején, a családok szaporodása után sem tartottuk a barátságokat. Az utcán még üdvözlöttük egymást, de '56 után sokan már meg sem ismertek, vagy sietve átmentek az utca túloldalára. Én meg voltam olyan önérzetes, hogy senkitől sem kértem segítséget. Az újságokból és egymástól tudhatták, hogy bajban vagyok, de egy-két kivételtől eltekintve nem kerestek meg.

Nagyon szűkösen éltünk, de azért nem éhezünk. Már gyerekkoromban megtanultam Anyukámtól, hogyan lehet spórolni, hogy az olcsó élelmiszerből is lehet finomakat főzni. Például paprikás krumplit, krumplis tarhonyát, főzelékeket, tésztákat, leveseket.

A lányok a napköziben ettek, ott elég jókat kaptak. A tanítónők szolidárisak voltak velünk. Úgy segítettek, hogy a hiányzók ebédjeiből egy ételhorodóban vacsorát küldtek. Jól jött ez nekem, levette a vállamról a vacsora gondját, de szegény lányoknak kínos volt ezt a könyöradományt hazahozni. Akkoriban is voltak évente többnapos osztálykirándulások, amelyekre 300-500 forintot kellett befizetni. A két kislánynak 1000 forint, ami a havi fizetésem volt akkoriban. Egyik évben képtelen voltam kifizetni, és szóltam, hogy nem tudom elengedni őket. A tanárok megbeszélték a szülői munkaközösség vezetőivel, és gyűjtést rendeztek „a szegény Marián gyerekek” kirándulására. A pénz össze is jött, a szülők segítőkészek voltak, de a szegény kislányok ezt is rosszul fogadták. Tán még ma is megalázónak érzik.

Utólag is sajnálom, hogy nem tudtam őket megóvni ettől az érzéstől. Persze a következő években sikerült előre összespórolgatni az ilyen kiadásokra is. Még mosást is vállaltam néha. Ezekről a gondokról csak akkor írtam Pistának, ha rákérdezett. Tudtam, hogy nehezen viseli a börtönéveket, és nem akartam még ezzel is terhelni.

De nem minden tanár volt megértő az iskolában a gyerekekkel. Különösen a kicsi fiam szenvedett sokat. Volt egy idős, régi párttag tanár nénije a második-harmadik osztályban, aki már alig várta a nyugdíjazását. Beféradt az eleven, csintalan fiúk lármás rendtelenségeibe, az összes vélt sérelméért és tehetetlenségéért őket ostorozta. Naponta írta az intőket. A szülői értekezleteken pedig felsorolta a 8-9 éves kislúknak „szörnyű bűneit”. Szóvá tettem, hogy a tanár néni olyan jelzőkkel illeti a gyerekeket, mint az elvetemült csavargókat. Kértem, legyen türelmesebb. Ma sem tudom biztosan, hogy az apja miatt ostorozta a fiunkat, vagy csak érzéketlen pedagógus volt?

Nem kis erőfeszítembe került, hogy kisírijam egy-egy soron kívüli levél vagy csomag beküldését a börtönbe. Ez csak nagyritkán sikerült. Őzöm a kérvényeimre küldött válaszokat, tipikus kétsoros „kérese nem teljesíthető” sablonszövegek az én szívhez szólónak szánt könyörgéseimre.

Pista körülbelül negyven börtönlevelét sikerült megőriznem. Ezeket újra és újra elolvasom, ma is felemelőnek és megrázónak tartom. Valamennyi szinte irodalmi értékű. A gyerekekhez írt vagy a hozzám érkezett tanácsai olyan alapos pedagógiai érzékről és szaktudásról tanúskodnak, amit tanítani lehetne.

Szinte minden levelében gyönyörűen vall mély, őszinte szerelmet. Meghatódva olvasom, amit 1961. november 5-én, a születésnapomra írt: *„Emlékszel, 1947-ben köszöntöttelek fel először. Koromsötét élet, keserítő magány tapogatóvá tett, a sasszeműt. Most már hangosan nevetek, éjtem a tegnapé. Derűs kacajjal köszöntelek, mint lidérces álomból ébredő Napsugaras Hajnal”. „Az egykori megsejtést ma már másfél évtizedes tapasztalat igazolja: életvidám, hű, igaz, áldozatkész társra találtam Benned. Mélygyökerű, ezüstlevelű jegenyeként állod a ... (törölve)... Őt évvel ezelőtt, harmincadik születésnapomon és a forradalom leverésekor, amikor a hernyótalpas rendcsináló halál volt az úr ... (törölve) ... lelki válságban gyöttrődtem. Már sem élni, sem halni nem volt erőm. Értem jöttél, karanfóvva vezettél haza, nyugtatgattad háborgó idegeimet, elűzted félelmeim. Ápoltál, szereteted feloldotta benuhátságom. Hálás, Téged dicsérő szavaimra igaz egyszerűséggel válaszoltad: >Azt tettem, amit a többi hasonló sorsú asszony.<”*

Minden levélbe bele van bélyegezve az „ELLENŐRIZVE” pecsét. Eleinte bosszantott, de később azzal vigasztaltam magam, hogy még jó is, ha elolvassák a mi megható, érzelmes, vágyakozó leve-

leinket. Talán megindítja őket? Én naiv, még ezt is feltételeztem róluk! Hamar rá kellett jönnöm, hogy még ezekkel is kínozták, zsarolták. Mint utólag megtudtam, fizikailag nem verték, nem használtak kínzó eszközöket, de lelkiileg kisebb-nagyobb megaláztatásokkal, sötétzárkával, „kedvezményelvonásokkal” annál hatásosabban gyötörhették. Az erélyként őrzött levelezésünk világos bizonyíték erre.

Leveli majd' mindegyike kétségbeesett SOS segélykiáltás, és én szenvedtem, mert nem tudtam segíteni. Attól is reszkettem, vajon kibírja-e ezeket a nehéz börtönéveket? Mi lesz, ha tényleg későn jön a szabadulás? Ezek a levelek önmagukért beszélnek, mindegyik egy-egy vádirat a rendszer ellen. Kegyetlenek voltak azok, akik közömbösen végigolvasták ezeket a leveleket.

A beszélőkön megismerkedtem a sorstárs feleségekkel. Némelyiket persze már évek óta ismertem. Hamar összebarátkoztunk, volt közös témánk. Aki tudott, segített. Én is kaptam Haraszi Marikától néhány jó kis ruhát, amit Ancsurka kinőtt.

Ahogy Pistának Haraszi Sanyi bácsi atyai, nekem Irén néni anyai jó barátom volt. Sokat segített Mérei Vera is gyermeknevelési tanácsokkal, miközben bent Feri Pistában tartotta a lelket. Összebarátkoztam Litván Évával, Vásárhelyi Edittel, Szél Erikával, Donát (Bozóky) Évával. Megtudtuk, kik a cellatársak feleségei, ha lehetett és volt mit, híreket cseréltünk. Mindig tudtuk, ki mikor szabadult, és ők is felkerestek, ha tudtak.

Tanácsokat adtunk egymásnak, mit tegyünk a háromkilós csomagokba. Például színes franciadrázsét, mert abba észrevétlenül bele lehet keverni a különböző vitaminokat. Börtön nápolyi: finomra őrölt kávéval krémet keverni, és jó vastagon két otyalap közé kenni. Megtudtam tőlük, melyik postán kell feladni a csomagot, ahol elnézik, ha néhány dekával, fél kilóval több a súly az engedélyezettnél. Ha a postán három kilót írtak rá, a börtönben már nem mérték le újra.

Eszembe jutott néhány apróságnak tűnő esemény, ami nekem akkor megoldhatatlan feladatnak tűnt. Zsuzsa 14 éves lett, be kellett adni a továbbtanulásához a jelentkezést. Őt akkor a vegyészet érdekelte, és beadta a jelentkezését egy pesti technikumba. Hamar megtudtuk, hogy oda nem veszik fel: „nem megbízható”. Egy régi jó barátom az Élelmiszerügyi Minisztériumban az oktatási osztály vezetője volt. Tanácsolta, hogy élelmiszervegyészetre adjuk. Pesten már megszüntették ezt a szakot,

de Szegeden indult még egy kifutó osztály. Az ő segítségével sikerült bekerülnie, és a kollégiumba is felvették. Nehéz volt tőle négy évre elválni (bár évente ötször hazalátogatott). Pista is helyeselte ezt a pályaválasztást, és a leveleinkben részletesen írtunk erről is.

A szegedi technikumban Zsuzsánknak is voltak nehéz percei. Egy osztályfőnöki órán egyenként fel kellett állniuk és elmondani, mivel foglalkoznak szüleik. Zsuzsa felállt, de nem tudott megszólalni, csak zokogott. Később tudta meg a tanárnője, hogy miért, és akkor négy szemközt elnézést kért.

Az anyagi terhek nagy gondot okoztak. Volt viszont egy kellemesebb, de sok gondot jelentő problémánk is. A lányok egy kiránduláson megismerkedtek egy keletnémet párral. Úgy összebarátkoztak (Éva már tudott kicsit németül beszélni velük), hogy meghívták a nyári szünetre a szülőkhöz.

„Még mindig nem kaptam meg az általad jelzett pénzt, pedig elég sokba fog kerülni Éva németországi útja, pl. útlevél 150 Ft, vonatjegy 200-300 Ft. Valami ajándékot is kell küldenem Hanna szüleinek, rendezőbb ruha és fehérnemű is kellene. Béla tábora 300 Ft. Zsuzsát felvették a szegedi technikumba és kollégiumba, azt is be kell fizetni. Ne nyugtalankodj, majd csak megoldom ezt is. Most sem állunk rosszabbul, mint eddig, csak az igények és a gyerekek növekedtek”.

Tízéves volt akkor a kicsi lányom, vívódtam, hogy elengedhetem-e egyedül. Pista igent írt, így felültem a vonatra, és a kalauz Drezdában kíségette. Ott várták az állomáson. Minden jól sikerült, megkönnyebbültem, mikor megkaptam első hosszú levelét, amiben részletesen írt élményeiről. Sokat látott, tapasztalt ez a kicsi tízéves lány, még a vidéki német akcentus is feltűnt neki. Drezda mellett egy kis faluban vendégeskedett, a háziak és szomszédok is megszerették, sok kis ajándékot kapott.

A hat év alatt, amikor egyedül maradtam, kétszer is költöztem. Az első az 1958-as kényszerköltöztetés volt. Győri úti lakásunkra egy ezredes vetett szemet, és a honvédség „segített” a költöztetésben. Először kipakolták a lakást, majd felhordták az új lakó bútorait. Addig nekünk a három gyerekkel az utcán kellett várakoznunk. Késő este lett, mire átvitték és felhordták a mi kis motyónkat is az új lakásba, és csak ezek után vittek át oda minket is. A lakásban azonban még a villanyt is leszerelték, így gyertyafényben vettük birtokba új otthonunkat. A gyerekeket csak késő éjjel tudtam ágyba dugni. A második költözést egyszerűbben, „segítség” nélkül

megoldottuk. Az emeletünkön a szomszéd idős házaspár ajánlotta fel a cserét, mert az ő lakásuk kétszobás volt, így lakbérpótlékot kellett fizetniük. Tetszett nekik a mi egyszobásunk. A cserével járó űrlapot ki kellett tölteni, és a házastársnak is alá kellett írni. Hivatalosan beküldtem a börtönbe a papírokat, és még egy kis alaprajzot is mellékeltem, hogy Pista lássa, tudja, mit ír alá. Örült ennek a leleményes megoldásnak a Párom, mert így soron kívüli levél helyett kapott egy életjelet kintről.

1939-ben végeztem el az elemi iskola hatodik osztályát. 1940 őszén Pestre költöztünk a szüleimmel. Szegeden már nem írtak be a hetedik osztályba, Pesten meg a háború miatt, mivel Apámat és Bátyámat behívták katonának, nem tudtam tovább tanulni. Édesanyám nem tudott elhelyezkedni, gondoskodni kellett a családról. Nővérem 16 éves volt, én 14 éves, amikor a zugló textilgyárban kezdtünk dolgozni. Már háromgyerekes anyaként végeztem el a hetedik és nyolcadik osztályt, egy év alatt, levelező tagozaton. 1953-tól 1955-ig pedig a gimnázium három osztályát.

1956-ban beiratkoztam a negyedik osztályba, de a forradalom, később Pista letartóztatása, no meg a három műszakos gyári munkám miatt nem tudtam befejezni. Jobb munkát viszont nem kaptam a kevés iskolai végzettségem miatt. 1960-ban újra belevágtam a negyedikbe, és leérettségiztem. Kemény volt az az év! A negyedik osztály tananyaga mellett át kellett ismételnem az előző három tanév anyagát is. Talán ez volt a legnehezebb a hat év alatt, de itt legalább volt egy kis sikerélményem. Az éjszakai tanulásoknak meglett az eredményük, sikerült! Érettségi bizonyítvánnyal már felvettek az OTP-be. Megszűnt a három műszak, és a munka is könnyebb volt. Eleinte Totó–Lottó szaküzletben voltam szelvényárús, később a kerületi OTP fiók főpénztárosa lettem. Itt ért 1963-ban a SZABADULÁS.

Azt tudtam, hogy lesz amnesztia, hiszen Kádár megegyezett az ENSZ-szel, leveszik a „magyar ügyet” a napirendről, ha kiengedik az ’56-os politikai foglyokat. Azt is tudtam, hogy április 4-ig hazajönnek, de hogy melyik nap, azt nem közölték. Megtudtam, hogy páran már március 26-án otthon voltak. Április 4-ig több mint egy hét volt még. Megindult a forródrót: ki jött már ki? Nagyon izgatottan vártuk a mi kis családunk fejének megérkezését. Szerencsémre Pista „már” március 27-én éjjel megérkezett. A disznó őrei órákig várták lent,

a szabaduló helyiségben, míg végre megkapta a papírokat és a kioktatást: „*Úgy viselkedjen, ha nem tesszik nekünk, bármikor visszahozhatjuk*”.

A börtön előtt egy taxi keringett, megállt, és felvette Pistát. Tudta, hogy bentről jött, látszott a sápadt arcán. Útközben megállt, cigarettát vett a Páromnak. A kapunknál nem fogadott el viteldíjat. Pistát a házmester engedte be, akitől bemutatkozás után megkérdezte, hogy melyik a mi lakásunk. Becsengetett, és én a nyakába borultam. Percekig csak zokogtunk, de ezek már az öröm könnyei voltak. A sötét udvarban állt a házmester a feleségével, ők is sírtak.

Távíratoztunk Szegedre, hogy itthon van Zsu édesapja. Ő berohant az igazgatóhoz, és azonnali eltávozást kért alig egy héttel a tavaszi szünet előtt. Megkapta, és még aznap vonatra szállt, hazarohant az Apu karjaiba.

Már 1963 elején igényeltem egy szakszervezeti üdülést (két személyre, két hét), annyira bíztam abban, hogy tavasszal hazajöhet. Csodák csodájára megkaptam (198 Ft). Igaz, szezon előtt, és csak Budán, a Petneházi réten, de kettesben voltunk egy felejthetetlen második nászúton.

Utólag visszagondolva erre a hat és fél évre, megerősödött bennem az érzés, hogy engem és a gyerekeinket legalább olyan szigorúan büntettek, mint Pistát. Hála Pista türelmének és kitartásának, az 58 évnyi házasságunk alatt mindig tanított, művelt, buzdított a tanulásra. Ezért tudtam és mertem fellépni a hatóságokkal szemben is. Sikerélményt jelentett, ha meg tudtam oldani a nehézségeket. Sokat segített híres optimizmusom is. Akkor még nem ismertem Voltaire Candide-ját, de én is ösztönösen hittem, hogy mindig minden jóra fordul. Szegény Párom betegen, súlyos lelki teherrel hagyta el a börtönt, de túlélte.

Volt még pár szép évünk. Pista sokat dolgozott, és fordításai bérét félrerakosgattuk. 1968-ban megvettük az első Trabantunkat. Kirándultunk, utazgattunk. Eljutottunk a „táboron” belüli szomszédos országokba, még az Adriai tengerhez is. Betegsége azonban hamar leverte a lábáról, és hosszú évekig teljes ápolásra szorulva súlyos betegen vegetált, míg 80 éves korában megváltotta a halál. Ismét elvesztettem életem értelmét. Vigaszt nyújtanak ugyan gyermekeim és unokáim, de egyedül élem a hétköznapjaimat. Időnként felteszem a videóra a vele ké-

szült filmeket, olyankor úgy érzem, itt van velem a szobában. Olvasgatom a leveleit, és eltölt a büszkeség, hogy lám, az én okos, nagyszerű Párom engem szeretett, engem választott. Pedig tudom, hogy sok csinos lány nyüzsgött körülötte ifjú korában. Csodálkozom is, hogy miért pont engem, a műveletlen, iskolázatlan, egyszerű kislányt választotta.

Büszke vagyok, hogy vele élhettem le az életem”.

Budapest, 2008. június

A MAGYAR ROKONSÁG TUDATÁNAK SZEREPE A DÉL-KOREAI KOLLEKTÍV IDENTITÁSBAN

Bevezetés

A rendszerváltás óta eltelt negyedszázad során több területen is sajátosság viszonyt alakított ki Magyarország és Dél-Korea. Már a jól ismert legitimációs folyamat első partnereként az 1988. augusztus 26-án létrejött megállapodás az állandó képviselletekről is kiemelt szerepet jelentett a két ország kapcsolatában, hiszen Magyarország – a volt szocialista országok közül – elsőként hozta létre diplomáciai-gazdasági kapcsolatrendszerét a Koreai Köztársasággal. Kína pl. csak 1992-ben kezdte meg kiépíteni kapcsolatait. Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozása, ill. Korea kilencvenes évek végi, kelet-ázsiai gazdasági válságból való kilábalása után a gazdasági kapcsolatok is virágzni kezdtek. Jelen dolgozatunkban azonban nem mindeme sokrétű és fontos kapcsolatokról, hanem a viszony egy igen különleges, leginkább szimbolikus területéről szólnunk, melynek legfeljebb sokszoros áttételek révén van hatása a külpolitikára vagy a gazdaságra.

Jól ismert eleme a magyarokról alkotott képnek Kelet-Ázsiában a magyarok ázsiai eredete. Szinte közhelyszerű, és egyben az általános udvariasság elemévé vált ennek gyakori megemlézése. A magyarok ázsiai eredete, a rokonság jeleként értelmezve, lehet csupán barátságos gesztus egy társas kapcsolatban, vagy ennek mintájára létrejövő tankönyv, útikönyv narratívájában. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben ez a sztereotípa nagymértékben állandósult, és megindult egy mítoszteremtődési folyamat is, melynek kapcsán olyan elemek is belekerültek a képzetkörbe, melyeknek sem valóságalapja, sem konkrét forrásuk nincsen. Szintén fontos, hogy Korea mellett más országokban – elsőként Japánban, de általában a Magyarországgal kapcsolatban lévő ázsiai országokban – is jelen van ez a kép, valamint a tudományos érdeklődés is egyre nagyobb mértékben fordult e téma felé az ázsiai országokban.

Véleményünk szerint egy ilyen, egyébként elhanyagolhatóan tűnő sztereotípa sajátosság jellege miatt nemzeti identitásformáló erőként is értelmezhető, vagy, ha akként nem is, annak körvonalazását, megértését nagyban segíti. Nyilvánvaló a tény, ha ezt a magyarság oldaláról nézzük: hiszen az egész magyarságtudomány ennek fényében indult, vagy fo-

lyik ma is. A XVIII. századi kezdetétől a finnugor-rokonság elmélet csupán a hun-magyar eredettel szállt szembe, s a közvéleményben¹ is csupán az okozott ellenérzést, hogy a turul-sztyepppei harcias nemzetképet „csúfolta” meg valami halzsíros finn rokonsággal; ázsiai eredete nem volt problematikus ebben a kontextusban (Sándor 2011). Korea szemszögéből viszont tekinthető lenne jelentéktelenül kis kérdésnek is. A tény önmagában nem is jelentős: a nemzet kettéosztottsága, a szomszédos civilizációkkal vagy a nyugatot reprezentáló Egyesült Államokkal való szembehelyezkedés lényegesen nagyobb részt képezi a nemzettudat formálódásának horizontális, az állam szerepvállalása révén vertikális, illetve a történelmi vonatkozásai révén temporális dimenzióban. Ugyanakkor éppen e feszültségókok negatív hatása is hozzájárul a távoli és jelentéktelen kapcsolat szimbolikus felértékelésében a nemzeti identitás modern konstrukciójához. Mindebben szerepe lehet Magyarország és Dél-Korea – a már említett – hidegháború utáni kiemelt jelentőségű kapcsolatának szimbolikus téren, a két ország hasonló kollektív identitás-konstrukció helyzetében.

Nemzeti identitás dimenziói Koreában

A kelet-ázsiai térségben Kína jelentősége mind politikai gazdasági, de legalább annyira történelmi, kulturális vagy nyelvi téren olyannyira meghatározó, hogy a nemzetképet kollektív identitásként akármelyik dimenzióban felépíteni csupán Kínával szembehelyezkedve lehet. Nem véletlen, hogy pl. Japán nemzeti identitásáról írva Martin Lipset (1993:124) külön hangsúlyt fektetett a nemzeti különlegességre, sajátosságra kihangsúlyozására. Ezt a különlegességet, a sajátosságot, értékességet szolgálja bizonyítani a kollektív identitás minden dimenziója. A kollektív identitást ugyanis nem lehet csupán egyetlen alulról szerveződő jelenségként felfogni. Habár Alberto Melucci (1995) megközelítése a mi szempontunkból alapvető jelentőségű – miszerint az egyének közös céljai és lehetőségei olyan fogalmi egységet hozhatnak létre, amely cselekvéseiket is

1 Közvéleményen – jobb híján – a szellemi élet aktív résztvevőit, véleményformálóit érthetjük.

meghatározhatja, befolyásolhatja – mindez csupán valamely nem egyéni szinten létrejövő entitásként értelmezhető. Ekként lehet felfogni a társadalmi aktorok, akár az intézmények vagy az állam szerepét is, annak legitimitációját, és visszahatását az egyéne (Melucci 1996:163). Egy ilyen értelmezési keret felveti a nemzet és az állam kapcsolatának kérdését, ahogyan azt Melucci tette is elsősorban az európai államok történetének értelmezésekor. Mivel ez utóbbi maga is egy kollektív képzet, a kettő összekapcsolása óhatatlanul megtörténik, és nem csupán politikai koncepció formájában. Napjaink Koreájában, ahogyan már a nyolcvanas évektől Japánban, éppen egy ilyen folyamat szemtanúi vagyunk.

Elsőként, a nemzeti identitás formálódásának horizontális vetületeként, a térség országaival való szembehelyezkedést vehetjük szemügyre – legyen szó akár konkrét területi vitákról. Ez nem csupán az erőforrásokért folyó harcot jelenti (még ha ezek szerepe nem is kétséges), hanem egy, a fentiekben körvonalazott identitáskeresés része is. Ha Japán vagy Korea, de akár a többi érdekelt állam helyzetét nézzük ezen a téren, elég nyilvánvaló Kína fölénye: a Kelet-kínai tengeri katonai ellenőrzése pl. egyértelműen mutatja a többi ország szubmisszív helyzetét. Temporális dimenzióban az öndefiníció ugyancsak komoly feszültségeket okoz, okozott az érintett országok között. Ha csak az 2004-es Koguryo-vitára² gondolunk, érthetővé válik a történelem identitásformáló jelentősége. Egy középkori állam területi elhelyezkedése nem csupán szakmai kérdéssé, hanem kurrens geopolitikai vitává is vált. Korea önálló nemzeti identitásának alapvető részét képezi, hogy a hagyományos, több évezredes Kína-centrikus világképből kiemelje magát. Ez önmagában még csak nem is új vagy egyedi szándék, hiszen bármilyen sok, a fejlődést segítő tényező vezethető vissza kínai eredetre, vagy kínai közvetítő szerepre a történelem során, a következőképpen kialakult függőség sosem volt preferált helyzet a valóban függő országokban, ahogyan Korea vagy Japán történelmének számos részlete ezt bizonyítja is. Itt azonban nem csupán a függőség-függetlenség kérdéséről van szó annak gazdasági, politikai vagy akármilyen materiális értelmében, hanem az egyén – valós vagy virtuális – közösséghez való kötődéséről.

Korea esetében az elmúlt két évtizedben a növekvő gazdaság, a demokratikus intézményrendszer

kiszélesedése egyértelműen az állam legitimitációjának és a nemzet kollektív képzetének összemosódása irányába hatott. Az állami szinten megjelenő konfliktusok tehát horizontálisan és vertikálisan is egyértelműen a szomszédokkal való szembehelyezkedésre, az önállóság-egyediség hangsúlyozására fektették a hangsúlyt. Az ideológiai dimenzióknak jelen körülmények hatására egészen jelentéktelen szerep jut. Még a 2002 után feléledő Amerika-ellenesség is inkább tekinthető egy, a korábbiakhoz hasonló térségi konfliktusnak, és az abból fakadó identitáskrizisnek (Steinberg 2005; Dudden 2008). Korea a hatvanas évektől folyamatosan növekvő gazdaság, a nyolcvanas évektől pedig a demokratikus intézményrendszerek működése is zökkenőmentes. Ráadásul Koreában él a legnagyobb arányú keresztény népesség Kelet-Ázsiában: összesen 29% az ország népességén belüli aránya, tehát a legnagyobb vallást jelenti, még a buddhizmust is megelőzve. Mindettől természetesen nem állítható, hogy Korea nyugati ország lett, de az sem, hogy az egyes események kapcsán fellángoló Amerika-ellenességnek valamilyen komolyabb gazdasági, geopolitikai vagy történelmi oka lenne. Japánnal ellentétben (Orr 2001) az amerikai jelenlét sosem kapcsolódott az elnyomás képzetéhez, ugyanakkor egyértelműen kedvező történelmi konstellációt jelent, hiszen a piacgazdaság nyilvánvalóan sikeresebbnek bizonyult a tervgazdálkodásnál. Az ilyen ellenséges érzületnek a legfontosabb eleme az identitáskeresés, melynek középpontjában a kelethez tartozás áll, Kína vagy Japán nélkül. 2002. június 13-án egy amerikai katonai jármű elütött két koreai kislányt. A katonákat nem ítélték el, ami érthető felháborodást váltott ki Koreában (Song 2002). De vajon az éppen 2002-ben történt magyarországi esemény: egy ír férfi, Francis Tobin gázolása, és évtizedes el nem ítéltése kiváltott-e ilyen ellenséges érzelmet Magyarországon Írországgal szemben? Persze a két eset csak példaként került ide, nem bizonyít semmit, de az identitásformálódás határmegvonásainak horizontális csomópontjaira szépen rámutat Koreában.

A temporális vetület jelentősége önmagában is nyilvánvaló. A történelem megítélése közvetlen döntési szerephez jut a területi vitákban is. Nem csupán kulturális-stratégiai összemosásról van szó, amikor pl. Kína és Japán Senkaku-szigetek feletti vitájában érvelési elemként a történelmi jelenlét kap hangsúlyt. Akárcsak a Dokdo/Liancourt-szigetek vitájában Korea és Japán között. A történelmi érvelés kiemelt hangsúllyal szerepel az utóbbi vitában (pl. Kim 1996), de fontos önmagában is.

2 I.e. 37 – i.sz. 668 között a Három Királyság korszakának egyik koreai állama a félsziget északi részén, és Mandzsúria középső és déli részén helyezkedett el.

Természetesen a nemzeti történelmek mindenütt az identitásképzés egyik fontos elemét alkotják. Maga a történetírás mint diszciplína is eleve ezt a célt szolgálta. Nemzeti identitást teremtett, s ezzel a mítoszteremtés eszközévé is vált egyben (Gyáni 2012:361). A történelmi sérelmek nemzeti identitásformáló erejéről nem kell különösebben újat mondani éppen Magyarországon – elég, ha pl. Trianon politikai szimbólummá válásáról teszünk említést (Romsics 2006). Korea esetében – akárcsak Japánban – mást kell kihangsúlyozni. Kína és Japán történetével szembehelyezkedve az kap hangsúlyt, hogy Korea nem csupán önálló kultúrával rendelkezett már a Három királyság időszakában is, hanem gazdasági, vallási és kulturális téren is befolyással volt a Japán történelem alakulására. Ez a közvetítő szerep, ill. ennek hangsúlyozása a mai kollektív közösségi képzetek számára az erőt jelképezi. Nem csupán nemzeti történelem tehát, ami kirajzolódik, hanem jelentőségében túlmutat ezen. Az ellenpóluson az elmúlt évszázad sérelmei helyezkednek el, melyek a mind szorosabb gazdasági kötelek ellenére meghatározó konfliktusforrások Kelet-Ázsiában.

Nem kérdéses, hogy a megosztott történelmi emlékezet, mely ellenséges érzelmeket szül nemzetek között, olyan ellentétes történelemfelfogáshoz is vezet, ami aztán generációkon keresztül beágyazódik a közfelfogásba, és formálisan is megjelenik a közoktatásban, a tömegkultúrában stb. (Shin – Sneider 2011). Így válnak központi jelentőségűvé a nemzeti identitásban, minden más elemét felülírva annak. A japán megszállás okozta sérelmek nagyobb hangsúlyt kapnak azoknál a fiatalabb korcsoportoknál, akik nem élték meg személyesen a szörnyűségeket, és akik a nyolcvanas évektől egyre intenzívebb japán multikulturális hatás alatt nőttek fel, mint az idősebb korosztályoknál, akik számára személy-közeli sémák a sérelmek, és idegenebbek a japán kultúrával szemben. Egy 2013-as közvélemény-kutatás szerint a húszas éveikben járók 42,8%-a tartotta a legkritikusabb kérdésnek a megoldatlan történelmi sérelmeket. Ezzel szemben a hatvan év felettieknek csupán 34,6%-a nyilatkozott hasonlóan (Ha 2013).

Kelet vagy nyugat szerepe a kollektív identitásban

Kelet-Ázsiában a nemzeti-stratégiai ellentmondásokból kialakuló helyzet tekinthető paradoxnak is. Elvileg az Egyesült Államoknak egyfajta „közös

ellenség” képét kellene felvenni Kelet-Ázsiában, részben gazdasági, politikai szupremáciája révén, részben a történelmi sérelmek okán, s ezzel akár a térség két nagy szövetségeseinek, Koreának és Japánnak az egymáshoz való közeledését is kiválthatná (Cha 1999). Ez viszont ellentmondásban van az éppen az elmúlt években is egyre növekvő feszültségekkel a két kelet-ázsiai ország között. Koreában – ahogyan korábban említettük – az Egyesült Államoknak alapvetően pozitív a megítélése: 2011-ben a népesség 74%-a vélekedett így, ami nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő (World Public Opinion 2011). Ezzel szemben Japánban a népességnek csupán 36%-ának volt pozitív képe az Egyesült Államokról. Igaz, a kifejezetten negatív véleményt formálók is csupán 11%-ot tettek ki, míg Koreában ez az arány is magasabb volt: 19%. Az értékek azonban rendkívül gyorsan változnak: a megítélés arányai egy évvel korábban még korántsem voltak ennyire kedvezőek Amerikával szemben: 57% pozitív és 38% negatív vélekedést mértek 2010-ben. Ugyanezek az arányok 2013-ban: 58% pozitív és 27% negatív vélemény. Japánban pl. sokkal kevésbé fluktuálnak az értékek. Mindez azt mutatja, hogy a koreai nemzeti identitást ugyan nagymértékben meghatározza az Egyesült Államok, de a döntően pozitív vélemények mellett jelentős szerepe van a negatívoknak is.

A nyugathoz való viszony legalább ennyire ellentmondásos az Európai Unió megítélésekor is. Ugyancsak alapvetően pozitívnak kell tekinteni a koreai közvéleményt, de 2011 és 2013 között ez az arány 84%-ról 65%-ra csökkent, míg a negatív vélemények aránya 7%-ról 15%-ra nőtt (World Public Opinion 2011, 2013). A meghatározó állam a térségben ugyanakkor mégiscsak az Egyesült Államok, a hozzá fűződő sérelmek mélyen megbújnak, felhalmozódnak, és egyfajta általános nacionalizmus irányába hatnak. Ez ugyancsak tekinthető a kollektív identitás temporális vagy történelmi metszetét alkotó elemnek (Steinberg 2005; Moon 2013), vagy értelmezhető önálló, ideológiai dimenzióként. A nacionalizmus mint identitáskeresés sokféle formában jelenik meg. Sőt: a nacionalizmus megjelenését, felerősödését ezen kívül is sokféle okra vezethetünk vissza. Korea esetében pl. viszonylag könnyű premodernista felfogást alkalmazni (Smith 2004), ha pl. olyan ősi, a nemzeti identitást meghatározó összetevőket vizsgálunk, mint a samanizmus. Hasonló jellege volt Japánban a shinto államvallással a Meiji restaurációban: a nemzeti karakter, az egység kihangsúlyo-

zása. De ezzel a megközelítéssel már rá is nyomtuk a Gellner-féle (1983) felfogás bélyegét a jelenségre, hiszen Japán történetében egyértelműen a modern kapitalista berendezkedés kialakulásának kelléke volt a nacionalizmus, s ennek eleme a shinto is. Korea és a samanizmus megítélése még eshet a korábbi kategóriába is, hiszen nem csupán történeti folytonosságot feltételezhetünk egészen a Három Királyság kora óta (Kim Hogarth 1999), hanem más válaszokra, így pl. a kereszténységre gyakorolt jelentős befolyást is (Kim 2000). Nem vitatható azonban a gellneri jelleg a *minjok*, vagyis a koreai etnikai nacionalizmus megítélésekor. Ez utóbbi ugyanis éppen a japán Meiji restauráció szociáldarwinista nemzetfogalmának modern, mesterséges kialakításából származik (Shin 2006a).

De nem csupán önmagában van szerepe a kollektív identitás megteremtésében az olyan társadalmi dimenzióknak, mint a vallás, vagy pontosabban a samanizmus.³ A samanizmus reneszánszát éli Koreában, különösen a nagyvárosokban. A mindennapi életben üzletemberek kérik a mudang (sámán) tanácsát, segítségét, része a világi és egyéb vallási szertartásoknak, mint esküvők, temetések stb. Furcsa ellentmondásként a sámánok gazdasági helyzete kifejezetten emelkedett, ezzel ellentétben társadalmi megítélésük alig változott valamit (Kim Hogarth 2009). Emellett a Tangun mítosz⁴ olyannyira hétköznapi részévé vált a koreaiságról való gondolkodásnak, a nemzeti érzelmeknek, hogy nincs nemtől, kortól vagy társadalmi helyzettől függetlenül ember, aki ne tartaná fontosnak. Megmutatkozik ez az intézményesülésében: hiszen a hivatalos időszámítás függetlenség óta ehhez viszonyul, az utóbbi két évtizedben pedig vallási és egyéb társaságok tucatja alakult, melyekben ez a mítosz játssza a meghatározó szerepet, s ugyancsak fontos részévé vált a tudományos kutatásnak is. De továbbmenve, a két Korea között ez az egyetlen pont, amiben egyetértés, konszenzus található; olyannyira, hogy a Napfény-politika évtizede előtt ez szolgáltatta az egyetlen reményt, alapot a lehetséges közeledésre, az esetleges újraegyesítés reményében (Kim Hogarth 1999:271).

Ahogy korábban is említettük, a kollektív identitás ideológiai dimenziója jelentéktelennek

3 A samanizmus sok szakember, így pl. Kim Hogarth felfogásában sem tekinthető vallásnak, hanem vallásos tradíciónak.

4 Tangun az első koreai királyság és egyben a nemzet alapítója.

számít a komplex egész részeként tekintve. Természetesen nem az, ha önmagában, mint társadalmi jelenséget vizsgálánk. Már maga a tény, hogy egy modern, demokratikus és piaci társadalomban létezik etnikai nacionalizmus (*minjok*), kissé meglepő lehet, hiszen a második világháború után az ilyen ideológiákat könnyűszerral söpörte el a történelmi emlékezet súlyossága. Legalább annyira meglepő az is, hogy a kommunista Észak-Koreában is általánosan elfogadott a tiszta vérség, az etnikai tisztaság vagy a nagy Han Rassz elképzelése: gondoljunk csak bele, hogy egy marxi-lenini, de akár egy maoista Kínában mennyire elképzelhetetlen lett volna egy nacionalista ideológia állami támogatása, különösen ilyen explicit formában (Myers 2010). Dél-Korea számára ez a kollektív nemzeti identitás ideológiai összetevője: büszkeséget, egyediséget hordoz; és nem utolsó sorban reményt a koreai egyesítéshez (Shin 2006b). A jelenséget, melynek megjelenése könnyen érthető volt a japán megszállás alatt, mára nem csupán a Japán iránt táplált érzések, hanem Kínával és az Egyesült Államokkal szembeni ellenséges hevület is erősítik. A xenofóbia tradicionalizmusba csomagolása természetesen nem egyedi jelenség: érdekes egybeesés, hogy éppen egy közös, szibériai eredetű hagyomány, a samanizmus felélesztése Magyarországon is politikai ideológiai eszköztől a szélső-jobboldali vadhajtásokig egyfajta torz, ideológiai nemzeti identitás-válság jelévé vált, válhatott az elmúlt évtizedekben. Ezek a jelenségek tekinthetők elszigeteltnek is, mint ahogy a jelképek politikai használata, vagy az Ösmagyar Táltos Egyház megalapítása sem mutatja egy társadalom anomias vagy krízis-helyzetét, csupán a tradíciók használatával való visszaélés lehetőségét. Senki sem gondolja, pl. hogy Ady Endre kötődése a samanizmushoz, vagy annak hatása életére, költészetére szélsőséges politikai jelenséget jelentettek.

Koreában a samanizmus történetileg is jobban kötődik a nacionalizmushoz, a kettő kapcsolata szerves és sokrétű. Különösen így lett az ország kettészakadása után. A kommunista hatalom – általános vallásellenessége nyomán – minden egyházat felszámolt Észak-Koreában az ötvenes években, a legtöbb mudangot megölték, s aki túlélte, délre menekült. Nem csoda hát, ha azóta általános részévé vált a szertartásoknak, hogy sámánok a Koreai Köztársaság jólétéért imádkozzanak, és a dél-koreai nemzeti zászlót hordozzák eközben. Igen gyakori, hogy a mudang a két ország újraegyesítéséért imádkozik, természetesen a Koreai Köztársaság győzel-

mével Észak-Korea felett (Kim Hogarth 1999:342). A *kut*, vagyis a sámánista szertartás egyébként is igen patrióta jellegű –, s ezzel a nyugatellenesség, vagy nacionalizmus ideológiai összetevőjévé is válik egyben. Megmutatkozik ez a tradicionális öltözetek kizárólagos használatában: nincs mudang, aki felvenne a szertartáson nyugati ruhadarabot; a felhasznált ételekben, melyek csak koreaiak lehetnek, vagy ha erről nem nyerhető kellő bizonyosság, akkor inkább maguk készítik el; de még a hajviseletüket is tradicionális női frizurává alakítják az események kedvéért.⁵ Ugyancsak a nacionalista jelleget hangsúlyozza a szentély díszítése: gyakori a két ország egyesítését szimbolizáló Paektu-hegység kráterének ábrázolása és a történelem patrióta tábornokainak arcképe is rendszeres díszítőelem.

Nemzeti identitás: rések és ellenségek

A kollektív identitás formálódásának rendszerében – horizontális vetületként – Korea számára a két nagy civilizáció közé ékelődés a meghatározó. Ha beleolvasunk a nyomtatott napi sajtóba, vagy az Interneten keresszünk Koreában, rögtön szembeütni a Kína- és Japán-ellenes érzület. De legalább ennyire fontos a vertikális összetevő: az állam szerepe az identitás formálódásában régóta kiemelt témája a szociológiának (Brubaker 1996; Kennedy 2013), Kelet-Ázsiában pedig különösen nagy jelentőséget kap az állam egyénre, közösségre, ill. általában az identitásra gyakorolt hatása (Rozman 2012). A konfliktusok reprezentációja, az államilag formált vélemények különböző médiumokban (a tankönyvektől a hivatalos nyilatkozatokig) mind az identitás szembenállást tartalmazó elemét hangsúlyozzák.

Japán és Korea között a gazdasági kapcsolatok jelentősége már ötven éve növekszik. Ezzel párhuzamosan a politikai és kulturális kötődések is egyre erősebbek, ennek ellenére a két országban egymás megítélésének negatív jellege egyáltalán nem enyhült. A mai napig elsősorban az 1910 és 1945 közötti megszállás⁶ miatti sérelmek a meghatározóak Koreában, s a történelem köztudatba vésődött lenyomatát a kormányzatok sem igyekeznek átszínezni. Bármely dimenzióból közelítünk a kérdés felé, mindenképpen egy anomália szemtanúi vagyunk. Hiába vált a nyolcvanas évektől Korea elviekben nyitottabbá Japán kulturális termékeivel szemben,

5 A mudang rendszerint nő.

6 1938-ban még a koreai nyelvet is betiltották Koreában.

a gazdasági kapcsolathálókat befelé szerveződők maradtak mindkét országban, az egyetemeken csak lassan nyíltak mindkét országban a másik ország nyelvét tanító tanszékek. (Kivételet képez a Hankuk Egyetem, Szöulban, ahol már 1961-ben megalakult a Japán Tanszék). Az ellenséges hangulat megmutatkozik a minjok meglétében, és a történelem mai megítélésében. Egy 2013-as közvélemény-kutatás szerint, melyet az Asia Today és a Realmeter szervezett Koreában, a válaszadók 66,1%-a úgy érzi, hogy Japán nem kért megfelelő módon bocsánatot Koreától, 30,9%-a szerint pedig, ugyan bocsánatot kért, de az nem volt őszinte (Shin 2014).

Kína a térségben játszott központi gazdasági, kulturális vagy politikai szerepe évezredek óta meghatározó az érintett országok, így Korea nemzeti identitásában is. A mai napig az ismeretek hiányával párosulva ellenérzéseket kelt, különösen Korea növekvő gazdasága okozta büszkesége élezi a feszültségeket, amennyiben a ráosztott, hagyományosan szubmisszív szerepből kinőtte magát. Azt se feledjük, hogy a gazdasági kötődések létrejötte, a kommunista-antikommunista ellentét háttérbeszorítása nem fedi el azt a stratégiai ellentétet, ami a két ország Amerikához fűződő eltérő viszonyából fakad. Észak-Korea kínai agresszióinak való behódolása valójában nem ideológiai, és nemcsak stratégiai jelentőséggel bír, hanem megadja azt a vertikális dimenziót Kína nemzeti identitása számára, amit 1978 óta egyre kevésbé sikerül a belső legitimációnak nyújtania. Kína mindig is megkérdőjelezte Korea kulturális önállóságát. 2011 októberében a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága plenáris ülésén a kulturális biztonság új tervével állt elő, ahol a kínai gondolkodás univerzális jellegét hangsúlyozva, Korea kulturális identitásának önállóságát erősen megkérdőjelezték (Rozman 2012:149). Nem véletlen, hogy Koreában a Japánnal szembeni érzéseket fenntartó történelmi sérelmek és a területi viták a közgondolkodás előterében állnak, és, hogy Kínában és Japánban is éppen ugyanolyan arányban (77-77%) nem bízik meg a lakosság.

Nemzeti egység, és amit teszünk érte

A koreai nemzeti identitás különösen ellentmondásos viszonyban van Észak-Korea, ill. a két ország egyesítésének kérdésével kapcsolatban. Ideológiai vetületében a koreai felfogás hagyományosan egy egységes, homogén etnikai képen nyugszik. Ennek fényében a legtöbb közvélemény-kutatás az

utóbbi évtizedben ki is mutatta, hogy Dél-Koreában az észak-koreai emberekre – és itt hangsúlyosan az individualista jelleget emelném ki – többségében barátként, testvérként tekintenek (Lee 2009:5). Ugyanakkor hagyományosan a nukleáris, vagy általában a katonai fenyegetettség, és az ennek kapcsán érzett félelem és ellenségkép is igen erős Dél-Koreában északi szomszédjával szemben. Az elmúlt két évtizedben azonban az ellenségkép jelentős változásokon ment keresztül. A Koreai Köztársaságban, 1992-ben az emberek 70%-a tartott egy esetleges észak-koreai inváziót valószínű fenyegetésnek. A 2000-es évekre ez az arány 50%-ra csökkent, míg mára ismét igen magas: 76,7% fél egy lehetséges katonai konfliktustól (Fishkin – Luskin 2013:3). A politikai-katonai kihívás szerepét ugyanakkor kiegészítette a gazdasági különbségek felértékelése is. 1999-ben Dél-Korea általános vélekedése az volt, hogy a kormányzat vállalja az esetleges csatlakozás anyagi terheit (72%), sőt e mögött adófizető hajlandóság is meghúzódott (60%). De megváltozott az ideológiai dimenzió is. Ennek hátterében áll, hogy egyfelől megindult egy jelentős mértékű bevándorlási hullám Dél-Koreába: 2013-ban a népesség 3,2%-a volt külföldi, s habár ez nemzetközi összehasonlításban viszonylag csekély szám, a 2030-ra szóló prognózis már 10 százalékról beszél. Másfelől egyre elfogadottabbá válnak a vegyesházasságok is koreaiak s nem koreaiak között (egyes rurális térségekben akár 40%); egy olyan új nemzedék nőtt fel, amely számára a modernitásnak ez természetes velejárója: míg a modernizáció nem segített a temporális, avagy történelmi és területi feszültségek identitásformáló hatásának csökkentésében, addig a koreaiság kérdésében alapvető változások zajlottak le. Kim (2014) Smith nyomán megkülönbözteti a civil és az etnikai dimenziót a nemzeti identitás ideológiai összetevőiként. Az utóbbi időben a vérségi kötelék mítosza, mint identitás-tényező drámaian csökkent Dél-Koreában, s ezzel párhuzamosan a mindenkorai kormányzatok politikai legitimitációja meredeken erősödött, különösen a 20-as években járók között. Ugyanezzel a változással járt Észak-Korea megítélésének radikális ellenségképbe fordulása. Habár az idősebb, 60 feletti korosztály nagy része (55,2%) „közülünk valónak” vagy szomszédnak tekinti északi társait, a fiatalabbak, és ebbe a 30-40-es években járók is beletartoznak, már egyre inkább tekintik ellenségnek a szomszédos Korea lakóit. Az egyesítéssel járó gazdasági tehervállalás még mindig jelentős támogatást kap Dél-Koreában

(78,2%), de az ehhez szükséges adót 2011-ben már csak 38,9% támogatta (Fishkin – Luskin 2013:3).

A „magyarok” értelmezése

A kollektív identitás a mai Koreában tehát meglehetősen bizonytalan helyzetben van. Annak hagyományos temporális és horizontális vetülete elszigetelt a koreaiakat környezetüktől. A nemzet-etnikai jellegének szerepe ugyanakkor csökken: a modernitás közvetett hatásaként az egyesítés már nem annyira egyértelmű vágy, a többség megkérdőjelezi kivitelezhetőségét, sőt egyáltalán annak értelmét. A büszkeség érdekes módon nem általánosan elterjedt személyes tulajdonság Koreában: 2008-ban mindössze a népesség 25%-a tartotta magát nagyon vagy valamennyire büszkének. Ezzel szemben az ország technológiai, tudományos eredményeire a lakosság 84%-a volt büszke ugyanezen kutatás során (Whitney – Shambaugh 2009). Ázsiainak lenni, de elszigetelődni a többi ázsiai országtól – együtt jár egy nemzeti karakter kihangsúlyozásával. Csak-hogy ez utóbbi is rohamosan gyengülni kezdett az utóbbi évtizedekben Koreában; helyét egyfajta civil nemzeti identitás kezdi átvenni, mely az országgal való azonosulásban ölt testet a nemzettel való azonosulás helyett, a kettő között azonban óriási rés tátong. Ilyen bizonytalan önértelmezési helyzetben minden kapcsolódási pont vagy annak lehetősége felértékelődik. Az egyén biztonságkeresése itt általános identitás-zavarral párosul, így annak részének jelenik meg, a csoportintegráció fellazul.

A koreai-magyar kapcsolatokban a magyarok ázsiai származása, a magyarokkal való rokonság keresése, akárcsak Japánban, kiemelt jelentőségű. Szinte nincs olyan üzleti, diplomáciai vagy akár magánkapcsolat, melynek ne lenne egyik első eleme koreai részről a rokonság felemlegetése. Már a kilencvenes évek koreai útikönyvei és tankönyvei is kiemelték a rokonság, ill. a magyarok ázsiai származásának kérdését, sőt Magyarországnak jóval nagyobb helyet, szerepet biztosítottak; ez kifejezésre jutott abban is, hogy részletesebben, hosszabban tárgyalták Magyarországot, mint a többi, térségbeli országot (Osváth 2004). Másfelől csak az utóbbi években 94 olyan könyv jelent meg Koreában,⁷ ami részben vagy egészében Magyarország és Korea rokonságával foglalkozik. A magyarság ázsiai erede-

⁷ A könyvkereskedések adatbázisaiban most is kapható könyvek.

te Kelet-Ázsiában nem csupán protokolláris jelentőséggel, hanem identitásteremtő, -formáló erővel is rendelkezik. Egy olyan kötődési pont a nyugati civilizációhoz, melynek révén azt nem választja el szakadéktól, de ugyanakkor nem is annak szupremáciáját hangsúlyozza, mint az amerikai befolyás akár politikai-gazdasági, akár kulturális értelemben. A nyugat megítélése ugyanis Kelet-Ázsiában meglehetősen ellentmondásos. Nézzük Japán példáját. A japán nemzeti identitás formálódásában, a temporális vetületben meghatározó traumatikus események okán elsősorban az Egyesült Államokkal való szembehelyezkedést kellene hangsúlyoznia, mégis csupán 11% volt 2011-ben, és 10% 2013-ban kifejezetten ellenséges érzelmű, míg pl. Észak-Koreával szemben 91%, ill. 92% (World Public Opinion 2011 és 2013). Ugyanakkor a nyugat kifejezetten pozitív megítélése is hiányzik Japánban: úgy tűnik, mintha az emberek azt éreznék, hogy ebben az értelemben nincs közvetlen hatással rájuk, annak ellenére, hogy az utóbbi években is kb. ötvenezer amerikai katona állomásozik Japánban (Yoshida 2008). Japánban a modernizáció a nyolcvanas évektől ugyancsak kevés hatással volt a kollektív identitásképp olyan konfliktusaira, melyek a térség területi és történeti dimenzióihoz kapcsolódnak. A bizonytalanság azonban kettős természetű, s ebből fakadóan ellentmondásos: míg Kína és Korea számára Japán az agresszió megtestesítője, történeti emlékezetében mindkét országban előkelő helyet foglal el a japán megszállás és az atrocitások, addig Japánban az amerikai megszállás óta eltelt hat évtizedben saját helyzetük áldozatként való megítélése vált általánosan elterjedté (Shin 2014).

A magyarok ázsiai eredete, sőt a közös rokonság Japánban is kifejezetten elfogadott sztereotípiák. Ebben a kontextusban legalábbis nem tekinthetjük másnak. Ugyanakkor maga a tény, hogy egy ilyen távoli kérdést érintő sztereotípiák így felerősödött, és egyben ennek pozitív mivolta is arra utal, hogy nem hagyományos csoportformáló erőről van szó. Nem állítható, hogy identitásteremtő jelentősége van: nincs konkrét ismeretünk arról, hogy Magyarország egyáltalán mennyire ismert Koreában, ill. mennyire terjedt el a magyarok ázsiai eredete a köztudatban. Csak azt állíthatjuk, hogy a kapcsolatteremtés legkülönbözőbb formáiban megmutatkozó kiemelt jelentősége rámutat arra, hogy csupán a Kína-Japán-Amerika háromszögbe zárva, vagy a történeti-területi-ideológiai síkokban értelmezve nem kaphatunk kielégítő magyarázatot az

identitás formálódásáról Koreában (és valószínűleg Japánban sem).

De vajon miért fontos, mit jelenthet a kelet-ázsiai rokonság mítosza Magyarországon? Hogyan lehetséges, hogy egy mégannyira rasszista ideológiai környezetben, mint az 1945 előtti Magyarország, létjogosultsággal bírt egy ilyen sztereotípiák? Nem lehet itt célunk a magyar kollektív identitás vizsgálata, ill. ezzel a kérdéssel való kapcsolatának felderítése, de ennek a furcsa és párhuzamos jelenségnek, ill. a jelenség hátterének a megvilágítása segítséget jelenthet az eredeti kérdés megválaszolásához. Ugyanakkor lehet jelentősége annak is, hogy a két ország hasonló kollektív identitás-konstrukciók feltételekkel rendelkezik. Bizonyos értelemben ez lehet feltétele, vagy segítőtje is a rokonság felértékelésének.

Párhuzamok a magyar és a koreai nemzeti identitás geográfiájában

A következő példa tehát párhuzamot kíván vonni a kollektív identitás horizontális dimenziójában Korea és Magyarország helyzete között. A mai felfogásunkat meghatározza Huntingtonnak az a bizonyos vihart kavarázó, jól ismert elképzelése a civilizációkról. Vihart kavart sokféle értelemben, hiszen nem egy kényes pontot bolygatott meg. Ilyen kényes pontok pl. maguk a határvonások is: Korea az ő elképzelésében egyértelműen a kínai civilizáció része –, az volt a múltban, és az ma is. A koreai identitás – mint láttuk – azonban egészen eltér ettől a kínai szupranacionalitás-konceptiótól (Rozman 2012). A mai dél-koreai általános nemzetkép egyértelműen Kína- és Japán-ellenes. De – akárcsak a Kínától való félelem – ez az ellentét ennél is sokkal messzebb nyúlik vissza a történelemben. Nem véletlen az sem, hogy a koreai történetírás olyan mértékben hangsúlyozza az ország közvetítő – s egyben önálló – jellegét mind kulturális, vallási, mind kereskedelmi, technológiai értelemben, különösen a Három Királyság tágran értelmezve egy évezredes időszakában.

Korea számára ugyanakkor alapvető problémát jelent a nemzeti felfogásban bekövetkezett törés: a közvélemény-kutatások a kilencvenes évek óta folyamatosan csökkenő lelkesedést mutatnak a két ország egyesítése iránt. 1994-ben még 92% tartotta szükségesnek az egyesítést, 2007-ben már csak a népesség 64%-a, 2010-ben pedig már csak

49% volt ilyen lelkes (Branigan 2013). Az okokat már tárgyaltuk: félelem a nukleáris fenyegetéstől, és az óriási gazdasági teher, ami két ország közötti különbségből fakad, valamint a nemzeti identitás etnikai vetületének háttérbeszorulása. Egy ilyen elentmondásos, területileg nem egységes nemzetkép, valamint a két másik civilizáció közé ékelődés egyértelműen meghatározza a nemzeti identitás öndefiniálásáért való küzdelmet.

A magyar nemzetiség ilyen területi dezintegráltsága 1920 óta sokféleképpen okozott identitás-törést, de a mai politika, ill. nemzeti identitás-definiálás is azt mutatja, hogy nem lehetséges ilyen nemzetállami, sem hasonló módon megközelíteni a kérdést. Civilizációs értelemben már inkább elméleti a vita, de ugyancsak fennáll. Nyugat-európai szemmel a történelem folyamán általában kelethez soroltatott Magyarország: legyen szó a keleti származásról vagy az orosz befolyásról. Ennek nyomait ma, 2004 után is tapasztalhatjuk a nyugat-európai országokban, még ha nem is ennyire markánsan: a bevándorlástól való félelem csak részben köthető pl. a gazdasági, munkaerőpiaci okokhoz – egyben kulturális szakadékok is jelent, persze nemcsak a magyarokkal, hanem általában a keleti csatlakozó országokkal szemben. Nagy-Britanniában pl. a népesség 57%-a hiszi, hogy az A8 bevándorlók több költséget jelentenek, mint bevételt, annak ellenére, hogy a valóságban ez éppen fordítva van (Dustman – Frattini – Halls 2010:1). Nem véletlen az sem, hogy az új EU-csatlakozó országok nem kaptak a 2004-eshez hasonló munkavállalási lehetőséget az országban. Egy példán érzékeltetve: egy 62 éves angol bevándorló Spanyolországban, aki azzal kezdi nyilatkozatát 2005-ben, hogy nem rasszista, de... és azzal folytatja, hogy azért menekült el Angliából, mert ott már nem lehet élni a sok bangladesi, cseh-szlovák (sic!) és pakisztáni bevándorló miatt (Burke 2005).

Magyarország bizonytalan helye – habár Huntington a Nyugathoz sorolta – egy köztes régió történeti képének magalkotásában is testet öltött. A Kelet- vagy Közép-Európa dilemma tudományos vitája egészen 1923-ig vezethető vissza (Romsics 1997). Magyarország köztes helye Magyarországon mára talán leginkább Bibó István munkássága alapján formálódott a kollektív identitás elemévé. A gondolat, miszerint Magyarország, ill. néhány szomszédos ország, sem a nyugat, sem a kelet része, hanem önálló régiót alkot, Bibó nyomán nem csupán a történelem szakma, hanem általában a társadalomtudományok, sőt a közgondolkodás részévé is

vált, még ha identitásformáló szerepe, ereje messze el is marad Korea hasonló köztes helyzetének esetétől. Ugyanakkor kevés jelentőségre tett szert az a politikai akarat, mely ezt a gondolatot a Visegrádi Országok kapcsolatában látta megvalósíthatónak. Magyarország nemzeti identitása mégsem tud menekülni ettől a köztes helyzettől, hiszen akár az EU-szkepticizmus vs. integráció, akár az Oroszországgal való gazdasági kapcsolatok felújítása, de a szorosabb kapcsolatokról való félelem kettősségének szorításában ez a helyzet újra és újra körvonalazódik.

A közvélemény-kutatások Magyarországon a koreai helyzethez hasonló kettősséget mutatnak a nemzeti egység megítélését illetően. Míg a kettős állampolgárságot egyértelműen támogatták a törvény megszületése előtt is, a választójogot még azok sem pártolták, akik egyébként az ötletgazda kormánypártot támogatták (Medián 2010). Koreában az egyesítés kap hasonló támogatást, de a gazdasági felelősséget hátrítanák, kerülnek el. A közvetlen teher már nem fér bele a nagy nemzeti összetartozásba, annak érzésébe: vagy, ha igen, akkor is külön feladatot, problémát jelent. Van valahol egy rés, amit kissé hétköznapiasan így fogalmazhatunk meg: amíg helyettünk megoldanak egy problémát, addig támogathatunk egy nemzeti egységet, ha ez konkrét nehézséget vagy árat jelent, akkor már kevésbé vagyunk lelkesek.

A helyzet nem új keletű: 1989-ben, a német egyesítés, vagy újraegyesítés előtti évben az Eurobarometer felmérése szerint Nyugat-Németország lakosságának 78%-a támogatta az egyesítést, ugyanakkor mindössze 11% tartott volna ki, ha ez a döntés az Európai Közösségből és a NATO-ból való kilépéssel járt volna együtt. (Csak érdekesség, hogy nem az NSZK-ban volt a legmagasabb a két Németország egyesítésének támogatottsága, hanem Spanyolországban: 84%, a vizsgálatban részt vett, összesen tizenkét országból öt országban alacsonyabb és hatban magasabb volt a támogatók aránya). Még árnyaltabban jut kifejezésre a személyes felelősség kérdése abban a témakörben, mely az anyagi felelősséget tartalmazza: míg a nyugatnémetek négyötöde szívesen támogatta volna gazdaságilag is az NDK-t, addig mindössze kevesebb, mint fele tette volna, ha ez a jövedelmét is érintette volna (Eurobarometer 1989). Mindezek fényében igazolható-e a nemzet virtuális közösségként való felfogása? Lehet-e olyan identitásról beszélni, ami egyértelműen megkülönbözteti a nemzethez tartozást a nemzetért vállalt felelősségtől? A három példa azt sugallja, hogy igen.

Összegzés

A mai koreai nemzeti identitás rendkívül összetett és instabil jelenségcsoport. A kollektív identitás folyamatos formálódásában jelen körülmények között a vertikális, állam és egyén viszonyát jelentő összefüggésrendszer erősebb, mint a modernitás közvetlen hatása. Ugyanakkor közvetve, a gazdaság növekedése, az életszínvonal emelkedése annak irányában hat, hogy az ideológiai dimenzió gyengülni kezdett. A térség identifikatív integrációját a temporális-területi konfliktus, részben éppen az államiság megerősítése céljából felhasznált, folyamatos erősítése lehetetlenné teszi. Mindez olyan bizonytalan helyzet kialakulását eredményezte, melyben a szubmisszív-büszke dichotómia már nem elégséges keret egy egységes nemzetképhez. Mindezt az etnikai színezet és a két Korea egyesítése iránti lelkesedés háttérbeszorulása is tovább bonyolítja. Ilyen inkonzisztens helyzetben a feszültségektől mentes formáló erők, még azok irrelevanciája esetén is nagyobb jelentőséghez juthatnak. Ezt sugallja Korea esetében, Japánhoz hasonlóan, a magyar rokonság, magyar-ázsiai kapcsolat jelentőségének felnagyítása.

Összefoglalás

Dél-Korea kollektív identitását általában a térség két másik nagy civilizációja, Kína és Japán közé ékelődés, valamint az Egyesült Államokhoz való viszony határozza meg. Az ellentmondásos helyzet három nagy dimenzió mentén írható le: horizontálisan a térségi, temporálisan a történelmi és vertikálisan az állam a meghatározó kérdéscsoport; ezt egészíti ki egy kevésbé meghatározó ideológiai metszet a nemzet etnikai és civil megközelítésében. Ezek mentén írható le az Észak-Koreához fűződő kapcsolat is. Mindeme identitásformáló dimenziók azonban csak nagy vonalakban adnak magyarázatot a koreai kollektív identitást meghatározó mai folyamatokra. Ha figyelembe vesszük azt az igényt, ami a Magyarországhoz, a magyarok ázsiai származásának sztereotípiájához fűződik Korea és a koreaiak részéről, akkor közelebbi, árnyaltabb képet kapunk a kérdésről és a sajtóságot kapcsolat jelentőségét is jobban megértjük.

Abstract

The collective identity of South Korea is determined by its position between the two other great civilizations and its relationship with the United States. The ambivalent situation can be described by three important dimensions: horizontally the geographic, temporally the historical and vertically the question of the state is dominant. This is supplemented by a less determinative, ideological segment: the national and civic approaches to nation. The connection to North Korea can be described by these too. All of these identity forming factors explain Korean collective identity and its determining processes only broadly. Taking into consideration the claim of Korea or Koreans for the stereotype of Asian origins of Hungarian people we can get closer to be interpret more accurate the question and the specific character of this relationship.

Felhasznált szakirodalom

- Branigan, Tania 2013 Korean unification: dreams of unity fade into past for young South Koreans. *The Guardian*, 27 May.
- Brubaker, Rogers 1996 *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burke, Jason 2005 An Englishman's home is his casa as thousands go south. *The Guardian*, 9 October.
- Cha, Victor 1999 *Alignment Despite Antagonism: The United States-Korea-Japan Security Triangle*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Dudden, Alexis 2008 *Troubled Apologies among Japan, Korea, and the United States*. New York: Columbia University Press.
- Dustman, Christian – Frattini, Tommaso – Halls, Caroline 2010 Assessing the Fiscal Costs and Benefits of A8 Migration to the UK. *Fiscal Studies*, 31(1): 1–41.
- Eurobarometer. Public Opinion in the European Community*. No. 32. 1989 December, Brussels. 31-32.
- Fishkin, James S. – Luskin, Robert C. 2013 *First Deliberative Polling in Korea: Issue of Korean Unification Seoul, South Korea. Executive Summary: Center for Deliberative Democracy of Stanford University*. Stanford: Stanford University Press.

- Gellner, Ernest 1983 *Nations and Nationalism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Gyáni Gábor 2012 Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* LIV(3): 357-375.
- Ha, Jong-hoon (하중훈) 2013 독도·과거사 최대 현안 (A történelem a legfontosabb kérdés). *서울 신문 (Seoul shinmun)*, January 4, 2013
- Kennedy, James 2013 *Liberal Nationalisms: Empire, State, and Civil Society in Scotland and Quebec*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Kim Hogarth, Hyun-key 1999 *Korean Shamanism and Cultural Nationalism*. Seoul: Jimoondang Publishing Company. Korean Studies Series. No. 14.
- Kim Hogarth, Hyun-key 2009 *Gut, The Korean Shamanistic Ritual*. Jimoondang Publishing Company: Korean Studies Series. No. 43.
- Kim, Andrew E. 2000 Korean Religious Culture and Its Affinity to Christianity: The Rise of Protestant Christianity in South Korea. *Sociology of Religion*, 62(2): 117-133.
- Kim, Hak-Jun (김학준) 1996 독도는 우리땅 (*Dokdo a mi földünk*). 서울, 한중가
- Kim, Jiyeon 2014 National Identity under Transformation: New Challenges to South Korea. *The Asan Institute for Policy Studies*. 2014. jan 25.
- Lee, Jee Sun 2009 *Post-Unification Korean National Identity*. Working Paper Series 09-03, Washington: US-Korea Institute at SAIS.
- Lipset, Martin Seymour 1993 Pacific divide: American exceptionalism – Japanese uniqueness. *International Journal of Public Opinion Research* 5(2): 121-166.
- Medián 2010 Medián: kettős állampolgárság igen, választójog nem. *HVG* 2010. május 26., szerda. http://hvg.hu/itthon/201020_megosztott_oroszlag (hozzáférés: 2014. május 26.)
- Melucci, Alberto 1995 The Process of Collective Identity. Johnston, Hank and Klandermans, Bert (eds.) *Social Movements and Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 41-63.
- Melucci, Alberto 1996 *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge: University Press.
- Moon, Katherine H. S. 2013 *Protesting America. Democracy and the U.S.-Korea Alliance*. Seoul-California Series in Korean Studies (Book 4). Seoul: Global, Area, and International Archive.
- Myers, Brian Reynolds 2010 *The Cleanest Race: How North Koreans See Themselves and Why It Matters*. NY: Melville House.
- Orr, James J. 2001 *Victim as Hero: Ideologies of Peace and National Identity in Postwar Japan*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Osváth Gábor 2004 A koreaiak magyarságképe és 1956. Birtalan Ágnes (szerk.) *Aspects of Korean Civilization 2*. Budapest: Eötvös Lóránd University, Dept. of Inner Asian Studies. 94-102.
- Romsics Gergely 2006 Trianon a Házban. A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). Czoch Gábor – Fedinecz Csilla (szerk.) *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 35-52.
- Romsics Ignác 1997 Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. *Rubicon* 1. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kozep_es_vagy_kelet_europa_egy_terminologiai_vita_nyomaban/ (hozzáférés 2014. június 11.)
- Rozman, Gilbert 2012 Chinese National Identity and East Asian National Identity Gaps.
- Rozman, Gilbert (ed.) *National Identities and Bilateral Relations: Widening Gaps in East Asia and Chinese Demonization of the United States*. Washington, DC – Stanford, CA: Woodrow Wilson Center Press and Stanford University Press, 203-232.
- Sándor Klára 2011 *Nyelvrokonság és hunbagyomány*. Budapest: Typotex.
- Shin, Gi-Wook 2006 *Ethnic Nationalism in Korea: Genealogy, Politics, and Legacy*. Stanford: Stanford University Press.
- Shin, Gi-Wook 2006 Ethnic pride source of prejudice, discrimination. *Korea Herald*, 2 August 2006. http://aparc.stanford.edu/news/koreas_ethnic_nationalism_is_a_source_of_both_pride_and_prejudice_according_to_giwook_shin_20060802/ (hozzáférés 2014. 5.)
- Shin, Gi-Wook 2014 National Identities, Historical Memories, and Reconciliation in Northeast Asia. *The Asan Forum* 2(1): January-February <http://www.theasanforum.org/national-identities-historical-memories-and-reconciliation-in-northeast-asia/> (hozzáférés: 2014. június 16.)

- Shin, Gi-Wook – Sneider, Daniel (szerk.) 2011 *History Textbooks and the Wars in Asia: Divided Memories*. London: Routledge.
- Smith, Anthony D. 2004 A nemzetek eredete. Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. (szöveggyűjtemény). Budapest: Rejtjel.
- Song, Pyong-in (송평인) 2002 생일파티길 두 여중생 귀도차량에 참변 전말 (Különriport a két iskoláslány tragédiájáról). *The Dong-a ilbo* 2002. July 18.
- Steinberg, David I. 2005 *Korean Attitudes Toward the United States: Changing Dynamics*. Armonk, NY: M E Sharpe Inc.
- Whitney, Christopher B. – Shambaugh, David 2009 *Soft Power in Asia: Results of a 2008 Multinational Survey of Public Opinion*. Chicago: The Chicago Council on Global Affairs.
- World Public Opinion 2011 Views of US Continue to Improve. *BBC Country Rating Poll*, http://www.worldpublicopinion.org/pipa/pdf/mar11/BBCValsUS_Mar11_rpt.pdf (hozzáférés 2014. június 5.)
- World Public Opinion 2013 Views of China and India Slide While UK's Ratings Climb: Global Poll. *BBC Country Rating Poll*, <http://www.worldpublicopinion.org/pipa/2013%20Country%20Rating%20Poll.pdf> (hozzáférés 2014. június 5.)
- Yoshida, Reiji 2008 Basics of the U.S. military presence. *Japan Times*, 25 March.

POLITIKAI SZÍNHÁZ

„Theatre remains any society's sharpest way to hold a live debate with itself. If it doesn't challenge, provoke or illuminate, it is not fulfilling its function”¹

Bevezetés

Bevezetésként szeretném kifejtetni az esszé tartalmát pár mondatban: rövid történelmi áttekintés a politikai színházról, a színház politikussága, kommunikáció és a közösség megszólítása a színház által, valamint a közösség összetartó erejének, a rituálénak a színházhoz kötődő viszonya.

A dolgozat inkább tekinthető egy laza vázlatnak (melyben különböző témákat érintek), mint egy már kész, koherens esszének. Több érdekes, és talán a politikai elemzés szempontjából is megfelelő színházzal kapcsolatos kérdés merül fel benne, de sajnos igen problémásnak találtam mindezek összefűzését egy komplett egészé.

Politikai színház

A politikai színház messzire visszavezethető hagyománnyal rendelkezik. Fókuszpontjában olyan kérdések és aktuális események állnak, melyek fontos szerepet játszanak a társadalom ösztönzésében, valamint különböző társadalmi változások lehetséges elindításában. A politikai színház egészen az athéni demokrácia idejére mutat vissza, ahol a politikai szatíra műfaját művelő komikus költők jelentős hatással voltak a közvéleményre. A nyugati drámák eredete tulajdonképpen felfedezhető a görög poliszok amphiteatrumaiban megrendezett előadásokban, rituálékban, melyek fontos társadalmi szereppel bírtak, és különböző politikai kérdések megvizsgálására adtak lehetőséget.

A színház feladata (számos elméletben) az, hogy reflektáljon a társadalomra, a társadalom pedig alkalmazza a színház elemeit a mindennapi élet alakítása során. Mára már a színházszociológia alapvetévé vált, hogy a szerepjáték a társadalmi rend

megkerülhetetlen része, azaz a társadalmi ceremóniák alapvető része a színházi elem. A színházi alkotások és jelenségek társadalmi, kulturális, politikai hatásokra, ellenhatásokra, kölcsönhatásokra épülő folyamat részeit alkotják.

Manapság a politikai színház elnevezésen tartalmukkal napi politikai mondanivalót propagáló színházi szövegek szintézisét értjük. Korábban politikai színházat létesíteni rendszerint egyet jelentett bizonyos színházi elképzelések a „szatirikus színpad”, a „kabaré”, vagy az „allegorikus színház” formáinak rekonstruálásával, miközben figyelmen kívül hagyták az adott kor és az adott társadalom drámái bemutatásának alapját, a drámairodalmat.

A politikai színház jelentősége (főleg Európában) a szocializmus hajnalán jelentősen megnövekedett. Meglelte esztétikai, drámái közlését és új formáját. Az akkori alkotók célja az volt, hogy kollektív előadás ürügyén egy új szellemi és érzelmi állapotot mutassanak be, és mindenáron drámái formában tükrözzék az új ember életének egy részletét a korszerű társadalmi viszonyok között.

Itt tennék egy rövid kitérőt, mert fontosnak tartom megemlíteni részletesebben a polgári színházat, és annak jellemzőit, mielőtt tovább elemezném a politikai színház történetét, ugyanis a kettő szorosan kapcsolódik egymáshoz.

Polgári színház

A polgári színház megszületése radikálisan különbözik a színház történet minden megelőző korszakától: az előző korszakok úgy alakultak ki, hogy organikusan következtek a társadalmi és vallási életből, és ha volt is elmélet, az mindig utóbb született meg, mint maga a színház. A polgári színháznál fordítva volt: előbb volt meg az elmélet, mint a gyakorlat, ami a polgári osztálytudatból született meg, és tudatos, tervszerű része volt a polgárság felemelkedésének. Ez az első színház, ami nem vallási keretek közül nőtt ki (mint az antikvitásban, a középkorban, de még az angol reneszánszban is).

1 Hall, Peter – Schechner, Richard 2003 *Performance Studies*. Routledge, London.

A polgári színház ideologikus eredetű: ahogy a polgárság szavat szerez magának a társadalomban, úgy hódítja meg a színházat is. Ezért alapvetően polémikus: nyíltan a barokk színház ellen jön létre, azt tagadja meg. A megalapozását éppen Franciaországban éri el, ahol egy különleges barokk-változat jön létre, a tiszta francia klasszicizmus. A színház szócső kellett legyen a polgárok számára, a bemutatott szereplőknek pedig polgároknak kellett lenniük.

Voltaire, Diderot, Gottsched dolgozták ki magát a polgári színház elméletét. Diderot gondolta végig a legkövetkezetesebben az egészet. 1756-ban megírta *A törvénytelen fiú* című drámáját, és csatolt hozzá egy három részes dialógust a kitalált drámaíró és Diderot között, aki provokálja őt, hogy kibontakozzék a gondolatmenet az új színházról, és annak problémáiról. Az egészet együtt egyfajta regénynek tekintette. Sokan elutasították írását, de ennek ellenére egy egész mozgalmat indított el. Pár évvel később Diderot megírta *A családapa* című művét, amihez hozzátette az *Értekezés a drámai költészetről* című tanulmányát, bár ez az értekezés nem kapcsolódik olyan szorosan a darabhoz.

Diderot eszméi, valamint a polgári dráma kialakítására irányuló értekezések nagy fordulatot jelentettek a színháztörténetben. A polgári dráma hőse a polgár, tárgya a polgári élet. Tehát ez azt jelenti, hogy a színpadon megjelenő figurák és karakterek a nézők (jelen esetben a polgárság) világát jelenítik meg a színpadon. A cél tehát a családi tragédia, ami sokkal közelebb áll a polgársághoz, mind díszletben, ruhákban, szituációkban, beszédben, szereplőkben, helyzetekben.

Ezt a korszakot megelőző dráma- és színháztörténet a reprezentatív nyilvánosság közegében működött. A megjelenés közvetlenül reprezentálja a szerepet, és a szerepben feloldódik a figura. A hétköznapi élet elemei nem jelentek meg, mint hatóerők. Az újonnan kialakult polgári drámában immár mindezek helyet követelnek maguknak.

Tulajdonképpen csak Diderot tudta és merte felismerni ennek a következményeit, az úgynevezett condition-elméletben. *Condition*: helyzet, körülmény, hivatásrend, státusz, társadalmi szerep, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, és az ehhez kapcsolódó körülmények által meghatározott szerep. Már nem jellemek, hanem condition-ok jelennek meg a színpadon. Eddig a jellem volt a központ, a condition csupán egy kellék. Ezzel ellentétben a polgári drámában a condition lesz a

mű alapja, a jellem pedig a kellék. Amikor Diderot a jellemekekről beszél, jellemem nem egy széles skálájú valamit ért, hanem azokra a jellemtípusokra gondol, amiket például Molière mutat be, és tesz nevetségessé a komédiáiban.

Diderot volt az a gondolkodó, aki próbálta közelíteni a görög színházi eszményhez a polgári színházat, vagyis megpróbálta eljuttatni a tömeghez, és újra érthetővé, valamint nézhetővé tenni azt. Mindezzel ellentmondva a polgári dráma alaptézisének, miszerint az csupán egy szűk (polgári) körnek (körül) szól. Ezzel a próbálkozással a 20. század nagy népszínházi törekvéseit alapozta meg. Próbálkozása bár elindít egy jelentős folyamatot, nem valósul meg teljes mértékben. Diderot kénytelen volt belátni, hogy az antik nyilvánosság örökre elveszett, és semmi köze a polgári nyilvánossághoz.

Forradalmi színház

A polgári színház hosszú és virágzó korszaka lassan hanyatlásnak indult a 19. század vége felé. (Szeretném megjegyezni, hogy ebben a rövid esszében csupán az európai színházról teszek említést, nem térek ki a japán, indiai és más jelentős színházkultúrák fejlődésére.) Út nyílik több újfajta színházi eszmény előtt. Esztétikailag, formailag és tartalmilag is jelentősen átalakul a színház ebben a történelmi időszakban.

Formabontó változások jelennek meg, megindulnak a korai politikai, epikai színházak. Itt a polgári színháztól eltérően már nincs helye az individuálisnak, vagyis a szubjektívnek, hanem a mondanivaló, a magyarázás, a bizonyítás, a meggyőzés és a szuggerálás egyetlen tézisében van összefoglalva. Ez a tézis voltaképpen felhívás a kollektív játékra, a nézők és az interpretálók játékára, ez a tézis a színész nézete és annak politikai szuggerálása. Továbbá, a színész figyelme itt már teljes mértékben a közönség felé irányul, amelynek azért játszik, hogy meggyőzze, tanítsa és szórakoztassa. Ebben az esetben a színész teljes jogú alkotónak számít, nem pusztán egy eszköz a drámaíró kezében. A színésznek el kell érnie az érzelm és az értelem, a szubjektív drámai hatás, és az objektív játék egységét. A dramaturgiai séma alapja a politikai mondanivaló.

A politikai színház koncepciójáról Piscator ezt írja: a Proletár Színház óta mind a mai napig, kü-

lönféle forrásokból táplálkozva, voltaképpen arra törekedtem, hogy megszüntessem a polgári formákat, s a helyükbe olyan formát állítsak, amelyben a néző nem lesz többé fiktív fogalom, hanem eleven erő. Minden technikai eszköz ennek az irányzatnak lesz alárendelve, amely eredeténél fogva, természetesen politikai.

A két világháború és a proletár-forradalom győzelme között, a társadalmi formációk két pólusa között, a szocialista eszmék és a fiatal szocialista állam kedvező légkört teremtettek a proletár és politikai színházak létesítéséhez. Európa újonnan kialakult társadalmában az ember helyzete megváltozott. Személyiségének megjelenése, az egyéniség teljes erejével a forradalmi makro-közösségen belüli funkcióját is megváltoztatta. Az ilyen emberben változnak az érzések, történelmét újraértékeli, változik benne mindaz, ami magánjellegű. Helyzete, valamint megfigyeléseinek és élményeinek egész világa társadalmilag meghatározottá válik.

Az irodalom és vele együtt a színház is arra törekedett, hogy kinyilvánítsa politikai programját, megmutassa politikai arculatát. Ha megfigyeljük, akkor már a korábban említettek alapján is megállapíthatjuk, hogy a színház mindig is szoros kapcsolatban volt a néppel, s a nép forradalmi lelkületével. Tehát a színház társadalmilag meghatározott, a tömeg vezetője és etikai fegyvere is egyben. Ahogyan a vörös október eszméi által vezérelt néptömegek egyre inkább beolvadtak Európa politikai életébe, és az állam a társadalmi funkció meghatározásába, ugyanúgy ezek a haladó erők politikai lényegük erejével megkövetelték a színház formájának és tartalmának átszervezését formai, esztétikai, minőségi és etikai értelemben egyaránt. A forradalommal és a háborúkkal eltűnt a polgári individualizmus, a polgári drámairodalom s a kiválasztottak, az esztéták színháza is egyben.

Három évszázadon át, egészen 1917-ig állandó fikcióban élt a színház. Mint szűk körű kiválasztottak kiváltsága létezett, távol az igazi nézőktől, alapvető rendeltetésétől és eredeti feladatától eltérően működött. Még azok az előadások is igen hamar feledésbe merültek, amelyek annak idején forradalmi fordulatot jelöltek a színházban, és általában a történelemben. Az általános irodalmi szürkeségben a felsőréteg merev drámai programatikája mellett az alsóbb rétegnek, tehát az elnyomott osztálynak soha nem is volt színháza, mert egészen az októberi

forradalomig nem is jutott abba a helyzetbe, hogy ne csak szellemileg, hanem strukturálisan is felszabadítsa, politikailag irányítsa a színházat.

A politikai színház Európában a klasszikus avantgárd korában, az első világháború utáni forradalmi korszakban jelentkezik, főleg német és szovjet területen. Elsősorban a nagy hatású – már említett – Erwin Piscator német rendező nevéhez kötődik, aki a weimari köztársaság polgárait próbálta megtermékenyíteni baloldali eszméivel. Piscator a revü műfajában alkotott, akárcsak orosz kortársa Vsevolod Meyerhold.

Nem kívánok részletesen kitérni Meyerhold életére és munkásságára, csupán pár mondatban írok róla, nemcsak azért, mert munkásságának hatása a modern színházra nagyon jelentős, hanem azért is, mert lengyelországi színházi munkáim során lehetőségem volt együtt dolgozni egy olyan elismert lengyel rendezővel, aki követője a Meyerhold által kialakított színházi metódusoknak és technikáknak.

Meyerhold az orosz forradalom egyik lelkes aktivistája volt, a februári forradalom idején aktívan részt vett a közéletben. Az októberi győzelem után a Művelődésügyi Népbiztosság színházi főosztályán dolgozott, majd miután a kormány Moszkvába költözött, egy évig a pétervári részleget vezette. 1918-ban belépett az Oroszországi Kommunista Pártba. A forradalom egyéves évfordulóján, 1918. november 7-én kerül sor Pétervárott az első szovjet drámaként meghirdetett buffó-misztérium premierjére. Majakovszkij műve a forradalmi tömegszínház színpadán, cirkuszi eszközök alkalmazásával a kapitalizmus halálának és a szocializmus születésének „heroiko-epiko-szatirikus” képét rajzolta meg. Meyerhold a szerzővel közösen rendezte az előadást, amely hol egy ünnepélyes, patetikus oratórium, hol egy harsány bohóctréfa modorában ábrázolta a régi és az új világ harcát. A különböző színházakból összetoborzott társulattal lezajlott bemutató hatalmas sikert aratott. 1921-ben átdolgozott változatban ismét műsorra tűzték az előadást, de ekkor már a kritikusok többsége elutasította, formalistának bélyegezte. E jelző később egyre erőteljesebb hangsúlyt kap a Meyerhold munkásságát méltató sajtóban.

A Meyerhold által kialakított színházi technikák, montázs-elmélet, valamint színpadi struktúra a mai napig nagy visszhanggal bír. Fontos és elismert rendezők említik Meyerholdot az európai

mozgás- és táncszínház megteremtőjeként. A szovjetek hatalomrajutása idején a Meyerhold-féle színház még bírt politikai jelentőséggel, de mára csupán a formák és technikák maradtak fent hagyatékul.

Az orosz forradalmi színház Piscatorhoz hasonlóan a baloldali agitációra használta a különböző tömegünetésekről készült mozgóképes felvételeket, dokumentumokat, sajtócikkeket, melyeket beépített a színházi előadásokba. Az akkori alkotók a totális színház eszményét keresték: hatni a néző valamennyi érzékszervére, a teljesség élményét adni. Ez a politikai színházi nyelv aztán gyorsan formalizálódott, kiürült, és pusztá agitációvá vált, tömegfelvonulások, állami ünnepek nyelveként élt tovább sokáig.

A 20. század magát politikainak, illetve politikusnak tekintő színházi törekvései elsősorban a figyermel felhívásra törekedtek, ami azt jelenti, hogy a nézőt a politikai álláspontjának célirányos megváltoztatására serkenti. Tehát azt lehet mondani, hogy a néző megváltoztatására irányuló politikai színházi eseményeket bizonyos módon a színházi határátlépés speciális eseteinek nevezhetjük. *„Ezek az előadások mise-en-scene kulturális performanszként, mitöbb átmeneti rítusként is definiálhatók, mert a nézői identitás explicit megváltoztatására törekcsenek. Ez az átváltozás azáltal megy végbe, hogy újradefiniálódik a színházi aktivitás két – performatív és szemiotikai – dimenziójának viszonya”.*

A színház politikusságának szempontjából természetesen az a küszöb válik fontossá, amelyben a transzformálandó személy egy minden lehetséges tartomány közé eső állapotba kerül, amely teljesen új tapasztalatok megszerzését teszi lehetővé. *„Azt látjuk tehát, hogy a mise-en-scene átváltozást eredményező hatására stabilizálódhat egy már szemantikai jegyekkel is bíró, rögzíthető új identitás, vagyis megvalósulhat a politikai elemzés célja”.*

Politikai színház / A színház politikussága

Fontosnak tartom leírni, hogy nem szabad összekeverni a politikus színházat a színház politikusságával. Jelentős színházalkotók, mint például Richard Schechner vagy Jerzy Grotowski előadásai éppen arra példák, hogy milyen sokféleképpen lehet performálni a küszöbfázis performativitását (ennek részletezésére még visszatérek a későbbiek-

ben). Ugyanakkor a néző fizikai, szellemi bevonása, illetve „szemtanúvá tétele” mint eszköz és mint cél egyaránt a színházi alaphelyzet anyagosságát, a résztvevők testi világban benne létének valóságkonstruáló erejét tematizálja. Az viszont, hogy a hetvenes-nyolcvanas években ezeket a nem-színházi terekben létrejövő akciókat hagyományos (köszínházi) kereteken belül, és klasszikus dramatikusszövegeken kívánták reprodukálni, a határátlépés kulturális különlegességének tekinthető. *„Tehát a határátlépés lehetséges, létrejött mindig abban a csak történetileg megragadható kontextusban írható le és érthető meg, amelyben a mise-en-scene át tudja a nézőt léptetni a nézés határain. Azokon a határokon, amelyek (makroszinten) a színház és az élet, a színház és más művészeti ág, a színházi műfajok, színházi kultúrák, tradíciók és játéknnyelvek között húzódnak. Azokon a határokon, amelyek közé eső területeket nézői szokásrendnek, normának, elvárásnak szoktunk nevezni”.*

A küszöbfázis fogalmát, annak pontos meghatározását és alkalmazását Victor Turner elméleti írásai-ban dolgozta ki. Turner a „liminalitás” vagy „küszöb-jellegű szakasz” terminust Arnold van Gennepnek az átmeneti rítusokkal („rites de passage”) kapcsolatos megfogalmazásából kölcsönözte. Ezeket a rítusokat három fázis jellemzi: elkülönítés, határszakasz és beilleszkedés. Turner megnevezései a rítusok különböző típusaira, fázisaira, elemeire, és résztvevőire vonatkoznak (mint például elszakadási rítusok, preliminális, liminális és poszt-liminális fázis, a szent-ség közlése, domináns szimbólumok és metaforák, beavatandók és rituális vének).

„Folyamatelemzéseiben” Turner azt tételezi, hogy a rítusok más kulturális megnyilvánulásokkal egyetemben – mint amilyen a színház is – mélyreható szimbolikus jelleggel bírnak, és működésük által az identitás és a közösség érzetét közvetítik. A rítusokat szimbolikus cselekménysorokként írja le, amelyek előírt formális viselkedés révén nyilvánulnak meg, hasonlóan a színházi konvenciókhoz és az egyén egyik állapotból másikba, egyik identitásból a másikba való átmenetét kezdeményezik és demonstrálják.

Turner elméletének legfontosabb alkalmazásai Richard Schechner munkásságában nyilvánulnak meg, aki – Turnerrel szoros együttműködésben – számos nemzetközi konferenciát kezdeményezett a rítus és a színház struktúráiban fellelhető hasonlóságok és párhuzamok kutatása érdekében, vala-

mint Erika Fischer Lichte munkássága, aki *Az európai dráma és színház története*, valamint a *Theatre, Sacrifice, Ritual*, és *The Transformative Power of Performance* című munkáiban a színházi teret egy alapvetően liminális szféraként értelmezi, amelyen belül az identitás és az identitásváltás dramatizálódik a néző számára egy liminális teret nyitva meg, amely lehetőséget nyújt számára, hogy különböző identitásokkal játsszon, és arra bátorítja, hogy változást eszközöljön. (Fischer Lichte így egyik írásában így fogalmaz: „*Habár a liminalitás a rítusok kontextusából nőtt ki és fejlődött, semmilyen oka nincs annak, hogy ne alkalmazhatnánk a színházra vonatkozóan is, még akkor is, hogyha a színházat nem azonosítjuk a rítussal*”).

Színház – Rituálé

A színház és rituálé kapcsolatának alátámasztására több kutatás rámutat. Jane Ellen Harrison egyik jelentős írásában fejtette ki elméletét, miszerint a színház eredete a rítus. Ennek alátámasztására az istenség haláláról és újjászületéséről alkotott elképzelésre hivatkozik, amelyet James G. Frazer az *Aranyág* című könyvében dolgozott fel. Frazer a mások által gyűjtött gazdag etnológiai anyagra visszanyúlva azt az elméletet állította fel, hogy az ilyen jellegű halál- és újjászületés-rituálé minden kultúrában elterjedt volt, és így egy univerzális rítusról van szó.

Harrison egy Dionüszosz előtti rituálé átvételéből indul ki, amellyel a tavasz-daimónt, az évszak-istenség egy fajtáját tisztelték. A dionüszoszi rituálé ennek megfelelően az ősi tavasz-daimón-rituálé leágazásának tekinti.

A 19. és 20. század fordulóján a színházi rítus az előadás közösségre vonatkozó, a közösséget támogató, és mindenekelőtt megteremtő formájának számított. Ebből kézenfekvőnek tűnik, hogy egy olyan színház, amely meg tudja alkotni színészek és nézők egységét, és így támogatni tudja egy új közösség létrejöttét, ritualizációt visz véghez, mivel a színház és rituálé határait kívánja megszüntetni.

Olyan kiváló színházi személyiségek, mint Max Reinhardt a *Salome*, az *Elektra*, az *Ódipusz király*, és az *Oreszteia*, és Vaclav Nizsinszkij: *Sacre du Printemps* koreográfiája valóban megpróbálta a teátrális és rituális elemeket összekötni.

A 60-as évek színházi előadásai a következőkben hasonlítottak a korai idők rítusához: a színészek vad és intenzív módon játszottak a testük és a felhasznált tárgyak, illetve anyagok (ami valamilyen formában mindig szemét: sár, roncs, zaj stb.) veszélyes és romboló használatával. A közönség, tulajdonképpen mondhatjuk, hogy egy érthetetlen rítusra emlékeztető őrjöngő pusztítás tanúja volt. Az előadások rokonsága a rítusokkal a következőkben nyilvánul meg: a kifejezésre jutó tartalom a tudatalatti mélyéről fakadó és határokat átlépő.

Míndez a későbbiekben, a 70-es években egy kibírhatatlan rendszer ellen irányuló vak lázadás formájában jelenik meg. A rendszer itt egy társadalmi, szellemi, gazdasági egész, ezért kétségbeesett, reménytelen és vak a lázadás. Ugyanakkor a rendszer elleni lázadás a rendszerben való élet szerves része. Ezért jelentkezett a 70-es évek közepén ez a mozgalom pontosan a fiataloknál, akik a társadalomba való belépés (egy határvonal átlépése) előtt álltak és ezért lett belőle olyan gyorsan divat.

Közösség – Kommunikáció – A színház kommunikációs szerepe a modern társadalomban

A színházról mindig azt állították, hogy közösségi művészet, abban az értelemben, hogy eredeténél és nyilvános bemutatásánál több résztvevőt találunk. De tulajdonképpen mi az, ami kollektív ebben a művészetben? Ha valami közös, akkor közölhető. Ha a színházi alkotás alkotói valamiképpen megosztanak valamit, akkor az továbbítható a közönségnek, hogy köz-jóvá válhasson. A mű nyilvános birtokbavétele, befogadása, ugyanakkor egy közlési (kommunikációs) aktus igazolása. Még ha különfélék is vagyunk, a nyilvánosan bemutatott mű birtokbavétele és feldolgozása minduntalan emlékeztet arra, hogy közösen birtokolunk valamit, van bennünk közös vonás, de korlátozott ideig.

A színházat általánosságban jellemzi ez a közlési (kommunikációs) aktus-minőség. Ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy nem egyetlen kommunikációról van szó: a beszélt nyelv, a megalkotott kép, a megszerkesztett rajz, a fény és hang design-ja, a színpadi mozgás, a koreográfia vagy tánc, a multimédia-kivetítések – mind különböző szintű vagy típusú kommunikációt vezetnek be. Ezek előzetesen elgondoltak, megszerkesztettek annak érdekében,

hogy bizonyos eltervezett sorrendben és adott időtartam alatt történjenek, amelyről mi részvételünk aktusa előtt semmit sem tudunk, racionális és az érzelmi fölött. Most minden egy másik mezőbe transzferálódik; a reflektálás mezeje ez, a saját magammal folytatott kommunikáció újrakonfigurálja a művet. Az idő-tényező itt igen lényegessé válik, akárcsak minden más kommunikációs folyamatban. Az öröm, az élvezet rövid ideig tart; a fájdalom, a szenvedés hosszasan.

„A színház és annak kommunikációja a közösségek ekképpen egy korlátozott idejű interakció, de az emlékezet relatioaktív működésével, amelyben az affektív a szellemi támasztékká válik”. Valójában az „üzenet” – a mű, az előadás – időbeli közvetítése az a tevékenység, amely nemcsak részvételünket igazolja, hanem a megélt tapasztalat kommunikátorának státusát is.

A színházi esemény tekinthető (társadalmi) kommunikációs típusnak is, ugyanakkor pedig (művészi) kommunikációs gyakorlatnak is. Ha a kommunikációs típus esetén a cselekvés magja, sajátossága *„az audiovizuális mozgások osztrontatív felmutatása”* a test mozgásai által, a kommunikációs gyakorlat esetén *„ezeknek a mozgásoknak a bemutatása, valamint a testek interakciója, amely képességeket árul el és kreativitást nyilvánít meg, önmagukban is szimbolikus aktust képeznek”*.²

Különös, és ugyanakkor paradox az a tény, hogy huszonöt évszázados, dokumentált fennállása óta a színház továbbra is két gondolkodási irányzat és akadémiai vizsgálódás közötti vita terepe: az egyik azt állítja, hogy a színház eredete a rituáléban gyökerezik, pontosabban az Athénban ünnepelt Nagy Dionüsziai ciklusában (mindezt részletesen kifejtettem a fentiekben), tehát az előadásban. A másik pedig azt állítja, hogy az eredet az írásban keresendő, az írástudás és az írásban való kommunikálás magas szintjének köszönhetően, amely nyilvánvaló volt a Kr. e. VI. században. A színház eredete fölötti vita jellegzetességeinek ma is van megfelelője, a színház mint szöveg vagy mint előadás vitatott fogalmainak előretörésében. Patrice Pavis, a francia szemiotológus maga is megállapítja a két színházzemlélet együttélését: a szövegközpontú (amely szerint a szöveg a színházi gyakorlat *„központja”*) és a színpadközpontú szemléletét (amely az előadás fogalmát, a színpadot juttatja ér-

vényre). Mindkettőre igaz, hogy adott időszakokban jobban kibontakoznak, de sosem szimultán módon.

A modernitásban ezt az ellentétet főleg az élet minden területére ráterhelődő vizualitás tartja fenn, amelynek következtében a színház mint társadalmi kommunikáció-típus lassan átalakul a mindennapi audiovizuális technikákon keresztül olyan művészi gyakorlattá, amelyet az audiovizuális szféra technológiai szintje határoz meg. A múlt század nyolcvanas éveitől ez a jelenség egyre nyilvánvalóbbá vált, és nehéz helyzetbe hozta a szemiotikát. Ami addig szimbolikus diskurzus volt, fokozatosan a virtuális rituáléjává válik, amely eltulajdonítja, más létállapotba utalja az emberi test színpadi cselekvését. Amilyen mértékben a színházi esemény mint művészi gyakorlat megpróbál megszabadulni a színházépület kényszerétől, épp olyan mértékben mint társadalmi kommunikáció-típus kisajátítja magának az új technológiák felségjeleit, hogy bevonja a nézőt a maga vizuális háztartásába: a néző mint az előadás *„tanúja”* státus fokozatosan átalakul a néző mint *„felhasználó”-vá*.

Ebben az értelemben a színházi technikák, akárcsak a művészi gyakorlat, a nyilvános kommunikáció módozatait formatálják a *„színpadi”* hatás elérésére. Éppen ezért, a színház és a kommunikáció ma nem tekinthetők különböző diszciplínáknak vagy különböző, és csak aleatorikusan összekapcsolódó tevékenységi területeknek, hanem két konvergencia sorozatnak, amelyek egy interdiszciplináris mező felé haladnak. Mindkettő aktora (színész) ugyanaz: a spektakuláris kommunikáció embere. (Lásd a részleteket Popescu okfejtései között!).

Amint már említettem a bevezetőmben, ez a dolgozat csupán olyan témákat érint, amelyek bizonyos mértékben közelebb vihetnek egy mélyebb, részletesebb majdani elemzéshez, melyben ki tudom fejteni a színház szerepét a kultúra közvetítésében, a közösségek kialakításában és formálásában, a színház hatását a közéletre, a politikára.

² Marian Popescu: Színház és kommunikáció. <http://www.jatekter.ro/?p=10246>

Összefoglalás

A néző többé nem fiktív fogalom, hanem eleven erő! – Erwin Piscator

A színház társadalmi, politikai valamint közösségformáló szerepe, mindez a néző szempontjából vizsgálva.

Mit értünk az alatt, hogy a küszöbfázis performativitása?

Rövid értekezés a rítus és a színház mélyreható szimbolikus jellegének hasonlóságáról. Hogyan valósulhat meg egy színházi eseményen az egyén egyik állapotból másikba, egyik identitásból a másikba való átmenetele, mindezzel egy liminális teret nyitva meg, mely lehetőséget nyújt a különböző identitásokkal való játékra.

Abstract

The viewer is no longer a fictitious concept, but a living force! – Erwin Piscator

Theater's social, political and community-building role, all examined from the the viewer's perspective.

What do we mean when we talk about the performativity of threshold passing?

A short thesis about the similarity between ritual's and theater's profound symbolic nature.

How is it possible on a theatrical event that an individual transforms (passes) from one state to another, from one identity to another and thus a liminal space opening up, offering the opportunity to play with different identities.

Felhasznált irodalom

Arnott, D. Peter 1989 *Public and Performance in the Greek Theater*. New York, Routledge Taylor and Francis Group London.

Budapest: OSZMI (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet adattára)

Dwight Conquergood 2006 *The Trope of the Talking Book and Other Figures of Speech*. London, Sage.

Frazer, James G. 1995 *Az Aranyág*. Budapest, Századvég Kiadó.

Fischer-Lichte, Erika 2004 *A performativitás esztétikája*. Budapest, Balassi Kiadó.

Fortier, Mark 2002 *Theory / theater. An Introduction*. New York, Routledge Taylor and Francis Group London.

Hodge, Alison 2004 *Hidden Territories*. Routledge Taylor and Francis Group London, New York.

Hodge, Alison 2004 *Twentieth Century Actor Training* 2000. Routledge Taylor and Francis Group London, New York.

Jákfalvi Magdolna 2006 *Avantgárd – Színház – Politika*. Budapest, Balassi Kiadó.

Kiss Gabriella 2007 A kisiklás tapasztalata. *Alföld, Irodalmi, Művészeti és Kritikai Folyóirat*, február. On-line: <http://www.alfoldfolyoirat.hu/node/17>

Mérföldkövek a kulturális antropológiában 1997. Szerk. Bohannon, Paul – Glaser, Mark. Budapest, Panem.

Pitches, Jonathan 2003 *Vsevolod Meyerhold*. New York, Routledge Taylor and Francis Group London.

Selmeczi Elek 1991 *Németh Antal, a magyar színház enciklopédistája*. Budapest, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet. On-line: <http://docplayer.hu/1919560-Selmeczi-elek-nemeth-antal.html>

Tompa Andrea 2011 *Színház és diktatúra a 20. században*. Beszélő <http://beszelo.c3.hu/szerzok/tompa-andrea>

Turner, Victor, W. 2002 *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra*. New York, Rochester; Budapest, Osiris.

Wimann, Robert – Higbee, Helen – West, William 2000 *Author's Pen and Actor's Voice: Playing and Writing in Shakespeare's Theatre*. UK, Cambridge.

A KONTAKTUSHIPOTÉZIS ELMÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE EGY SVÁB-MAGYAR FALUBAN

A kontaktushipotézis elméleti kerete

A szociálpszichológiában az előítéletek és sztereotípiák feltárása, megértése és elemzése mindig is központi helyet foglalt el. Ennek kezdete az 1920-as és 1930-as évekre tehető, de meghatározó, az alapfogalmakat és jelenségeket feltáró Adorno (et al 1950) és Allport (1954) könyve volt. Míg Adorno a tekintélyelvű és előítéletes személyiség kutatását foglalta össze és megközelítése személyiségközpontú volt, addig Allport a mindennapi megismerési folyamatok szerepét hangsúlyozta az előítéletek és sztereotípiák kialakulásában és fennmaradásában.

Témánk szempontjából elsőként a csoportidentitás fogalmát, annak kialakulását, jelentőségét kell tömören összefoglalnunk (Sólyom 2014). Énünk fontos részét képezik azok az aspektusok, amelyek azokból az ismeretekből, érzelmekből táplálkoznak, amelyek a saját csoportunkra vonatkoznak, a mi csoportunkhoz fűződnek, hiszen az egyén identitása – a társas identitás elmélete szerint – a saját csoportból származik. Ennek alapján alakul ki bennünk, hogy miben hasonlítunk, és miben különbözünk a saját csoportunkon belüli tagoktól. Így egyéni identitásunkban a saját csoportunk gondolkodásmódja és értékrendszere is benne van, illetve mivel mi is a csoport része vagyunk, a mi egyéni identitásunk is alakítja és meghatározza a csoport normáit, vélekedéseit. Az egyéni és a társas identitás között tehát kölcsönhatás áll fenn, és ez érvényes a sztereotípiákra és előítéletekre is: az egyéni előítéletek és sztereotípiák hatnak a csoport előítéleteire és sztereotípiáira, és a csoport előítéletei és sztereotípiái is hatnak az egyéni előítéletekre és sztereotípiákra. A csoportunkhoz tartozás érzését két tényező határozza meg: az egyik, hogy magunkat az adott csoport tagjaként határozzuk meg, a másik, hogy más személyek az adott csoport tagjaként határoznak meg minket. Számos pszichológiai, szociológiai és szociálpszichológiai kutatás támasztja alá, hogy csoportidentitásunk jelentősége abban áll, hogy saját csoportunkat, a csoport egészét számunkra lényeges szempontokból mindig magasabbra értékeljük, mint az összehasonlítás szempontjából fontos külső csoportot vagy csoportokat. A csoporttag számára pedig abban áll a csoportidentitás jelentősége, hogy saját, egyéni önbecsülésünket főként abból a

csoportból származtatjuk, amellyel azonosulunk, amelynek tagjai vagyunk (Turner – Oakes 1986).

Mivel érdekelték vagyunk saját csoportunk sikereiben és elfogultak vagyunk vele, ezért a csoportok között versengés alakul ki. Ez a versengés vezet a csoportok közötti konfliktushoz. A másik csoporttal szembeni negatív sztereotípiák és előítéletek, elfogult ítéletek, esetleg ellenséges magatartás a többségi csoport részéről a saját csoport dominanciájának fenntartására szolgálnak. Amikor azonban a csoportok érdekei összeillenek vagy kiegészítik egymást, akkor a tolerancia, a méltányosság és a barátságosság, a barátság érvényesülnek (Fiske 2006; Kovács 2010).

A csoportközi konfliktusok csökkentésére több elgondolás, megfogalmazás is született. Sherif (1980) a „főlérendelt cél” elméletében hitt, a „kontaktushipotézist” Allport (1954) fogalmazta meg, Adorno (1969) a kritikai gondolkodásra és az autonómiára nevelést szorgalmazta. Ezek az elgondolások ma is alapvetőnek tartott szociálpszichológiai javaslatok.

A kontaktushipotézis

A kontaktushipotézis elmélete szerint a csoportok közötti megkülönböztetés hozza létre a másik csoporttal szembeni torzításokat és a saját csoport iránti elfogultságot, a saját csoport felértékelését. Ha ez a hipotézis igaz, akkor a tagok közötti interakciók, kontaktusok, közvetlen kapcsolatok révén csökkenthető az előítélet, a sztereotipizálás, a diszkrimináció, és növelhető a rokonszenv. Minél gyakoribbak és rendszeresebbek a kapcsolatok a csoportok tagjai között, annál kevésbé fognak sztereotípiákban gondolkodni és előítéleteket táplálni egymásról. Ez azért lehetséges, mert a megismerés, az ismerkedés révén csökken a másik csoport tagjával kapcsolatos szorongás, félelem, több információ lesz róluk, megváltozik a másik csoportról alkotott kép. Ezenkívül a kontaktus növeli az empátiát a másik csoport helyzetével kapcsolatban és növeli a bizalmat iránta (Tausch – Hewstone 2010).

Önmagában azonban maga az interakció nem feltétlenül csökkenti az előítéleteket, csak abban az esetben, ha négy feltétel teljesül (Siklaci 2010): a résztvevő felek egyenlő státuszúak; a felek egy-

mással együttműködők; kijelölik közös céljaikat; intézményes támogatást is kapnak a saját csoport részéről, illetve a törvények és társadalmi normák, szokások részéről. Ha azonban a felek különböző pozíciókban, státuszokban és szerepekben találkoznak, akkor ez az előítélet megerősödéséhez és elmélyüléséhez vezethet. Ilyen esetekben először magát a konfliktust kell kezelni és csak ennek sikere után képzelhető el változás az attitűdök szintjén is. Vagyis a kontaktushipotézis azt jelenti, hogy a különböző csoportok tagjai között a kapcsolat csak megfelelő körülmények között csökkenti a csoportok közötti előítéletet és ellenségességet. Pettigrew (1998) továbbfejlesztette és újrafogalmazta a klasszikus kontaktushipotézist. A négy feltétel mellé megfogalmazott egy ötödiket is: a helyzet tegye lehetővé a résztvevők számára a barátság kialakulását. Ugyanis szerinte a kontaktus akkor igazán hatékony, ha hosszú távú és lehetővé teszi a csoporthatárokon átnyúló baráti kapcsolatok kialakulását.

Az asszimilációra való törekvés mindkét fél részéről segíti az együttélést. A törekvés mellett azonban a kisebbség és a többség tagjainak fizikai közelsége és az idő, mint tényező is nagyban közrejátszik a csoportok közötti kapcsolatok javulásában, a békés együttélésben. A fizikai közelség nem csupán a távolságban mérhető egymás melletti élést jelenti, a mindennapok együttélését, hanem azt is, hogy az adott kisebbség mennyire illeszkedett már be a befogadó társadalomba. Az asszimiláció mértékével egyenes arányban nő a kölcsönös megértés, az elfogadás is.

A kettős identitások elfogadása révén is csökkennek a csoportok közötti előítéletek, hiszen ebben az esetben a saját csoporthoz tartozás veszt erejéből és jelentőségéből, illetve a kereszt-kategorizáció miatt ugyanazok az emberek a másik csoport tagjaivá is válnak. Ez a kettős kötődés a külső csoport iránti toleranciát és empátiát is jelzi (Crisp 2010). Egy magyar interetnikus vizsgálat azt mutatja (Balassa – Kovács 2010), hogy az etnikailag vegyes lakóhelyeken nagyobb valószínűséggel alakulnak ki személyes kapcsolatok az ott élő csoportok között, de maga a lakóhely közelsége, a mindennapi közös tevékenységek is csökkentik a negatív attitűdöket, már a közös együttélés is előítélet-csökkentő hatású. Disszertációmmal kapcsolatos empirikus kutatásban én is ezt tapasztaltam.¹

1 Disszertációm a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolájában írom, jelenleg doktorjelölti státuszban vagyok. Disszertációm munkacíme: *Házassági mobilitás – Háromgenerációs házassági mobilitásvizsgálat Dunabogdányban.*

A kontaktushipotézis egyik fejleménye a kiterjesztettkontaktus-hatás (Wright 1997), mely szerint az a tudás, hogy a saját csoporttársaink szoros és jó kapcsolatban, akár baráti viszonyban vannak a külső, „ellenséges” csoporttagokkal, még tovább segíthet csökkenteni a külső csoporttal szembeni előítéleteket. Ennek valószínűleg az az oka, hogy csoporttársunk ilyenén viselkedése egyfajta normát mutat, példaképp szolgál, hogy miként viselkedjünk a másikkal, információt nyújt arról, hogy a másik fél mégsem olyan „rettenetes és fenyegető” ránk és saját csoportunkra nézve, mint gondoltuk. Ennek hatására már kevésbé negatívként újradefiniáljuk a csoportközi viszonyokat, elgondolkodunk sztereotípiáink érvényességén.

Asszimiláció és kettős identitás

Nézzük meg a kontaktushipotézis jelenségét a sváb kisebbség és a magyar többség viszonylatában. Disszertációmmal kapcsolatos kutatásomban foglalkoztam a többség-kisebbség kapcsolatával, a kettejük viszonyának feltárásával is (Sólyom 2004, 2014). Konkrétan egy Pest-megyei faluban, Dunabogdányban vizsgáltam a svábok és magyarok interetnikus kapcsolatait. Itt azonban meg kell jegyezni egy fontos tényezőt: Dunabogdányban a sváb kisebbség van többségben, vagyis a svábok több generáció óta többen vannak, mint a magyarok.²

Azt tapasztaltam, hogy a kutatott sváb lakosság, a kisebbség kettős identitású. Egyszerre svábnak és magyarnak érzi magát, egyszerre svábként és magyarként határozza meg magát, egyszerre svábként és magyarként létezik. Elsajátította a számára legszükségesebb, legalapvetőbb ismereteket ahhoz, hogy biztonsággal, túlélési stratégiaként részt vegyen a többséggel, a magyarsággal folytatandó kommunikációban. A számára hasznosítható, könnyen beépíthető és elfogadható elemeket átvette, és bizonyos alapelvadásoknak felel meg. Identitásának megőrzése érdekében legfeljebb a kettős identitásra hajlandó, a teljes homogenitásra, a teljes asszimilációra, önmaga feladására nem.

2 Magyarok alatt a nem svábokat értem. A nem svábok majdnem mind magyarok, kis arányban találunk a faluban szlovákokat és szerbeket. A falu lakói is svábokról és magyarokról beszélnek, pontos etnikai hovatartozást nem említenek, mindenkit magyarnak tartanak, aki nem sváb.

A történelem folyamán a svábokat, mint csoportot, etnikumot erőszakosan asszimilálták. Például megkövetelték tőlük, hogy a lehető legrövidebb időn belül a többségi magyarok értékeit átvegyék, miközben a magyarok még hosszú távon sem tettek magukévá a sváb mentalitást. A magyar nyelvet meg kellett tanulniuk, hogy tanulhassanak, dolgozhassanak, ahhoz, hogy karriert építhessenek még nevüket is magyarosítaniuk kellett. Katonaként is magyarnak tartották őket, ha szükség volt rájuk nem számított, hogy svábok. Ennek ellenére a svábok mindent megtettek identitásuk megerősítése érdekében, ezzel egyidejűleg az asszimilációnak sem tudtak ellenállni. A második világháborút megelőzően a falu zárt közösséget alkotott, ami meghatározta a csoporton belüli és csoportok közötti viszonyukat, kommunikációjukat. A szigorú normakövetés volt jellemző: meghatározták, kivel hogyan lehet és kell viselkedni, kivel lehet szóba állni, kivel lehet házasodni, kivel játszhatnak és kivel nem játszhatnak a gyerekek, kivel lehet szórakozni, kinek lehet udvarolni, kivel milyen hangon kell beszélni, ki melyik kocsmába járhatott, ki hol ülhett a templomban. Nehezen tűrték az idegenek beszivárgását a faluba, ahogy ma is az őslakos sváb családok közül többen rossznéven veszik a túl sok „idegent”, a más településről beköltözőket. A szigorú normák idővel lazultak, bizonyos történelmi, politikai és társadalmi események hatására – például a második világháború, az 1947-es kitelepítés és betelepítés, a mobilitási lehetőségek megjelenése (iskoláztatás, munkahelyi ingázás, vegyes házasság) – a tradicionális értékrend felbomlott, az eredeti etnikai tudáskészlet, az önbesorolási támpontok érvényüket veszítették, és mindez hozzájárult az asszimiláció kibontakozásához. Ma már a falu nyitottabb, befogadóbb, de még ma is érezhető, hogy az őslakos családok csak bizonyos mértékig engednek közel magukhoz a faluban élő idegeneket. Most is sokat tesznek sváb identitásuk megőrzéséért, sváb nyelvüket ugyan már elveszítették, de bizonyos csoportnormáikat, értékeiket meg tudták tartani, amelyek egyfajta identitás-bázist jelentenek, a túlélés egyik pillérjét. Kezdve az anyaországgal való kapcsolatok újjáélesztésétől, a sváb ünnepek és helyi sváb szokások fenntartásán és a német nyelv intenzív oktatásán keresztül (a faluban nemzetiségi óvoda és német nemzetiségi iskola működik), a zene- és táncoktatásig, illetve számos zenekar és kórus, valamint nemzetiségi civil szervezet működéséig bezárólag. Az asszimiláció még nem fejeződött be és a helyi svábok nem is akarják, hogy teljes mér-

tékben befejeződjön. A bogdányi svábok asszimiláltaknak mondhatók, magyar nemzeti identitásuk is van, ugyanakkor etnikai identitásuk is megmaradt. Magyarország a hazájuk, de megtesznek mindent etnikai kultúrájuk megőrzése érdekében. Próbálják megtartani az egyensúlyt két identitásuk között – ez alatt azt értem, hogy az asszimiláció és az etnikai túlélés között egyensúlyoznak, lavíroznak.

A kompromisszum, az asszimiláció mint megoldás egyben a kettős identitást jelenti. A kettős identitás tehát egyfajta válasz a sváb identitást veszélyeztető elemekre, jelenségekre, folyamatokra, és az önmegtartás mellett a csoportok közötti konfliktusokat is csökkenti. Ebből a kettős identitásból következik, hogy amikor a svábok magyarként határozzák meg magukat, akkor a magyarokkal szembeni negatív sztereotípiák és attitűdök veszítenek elítélő, becsmérlő, kizáró jellegükből. Az interetnikus kapcsolatok során szerzett tapasztalatok, az ezekből levont következtetések, az érzelmi befolyások, az asszimiláció visszahatnak és meghatározzák a két etnikum viszonyát.

Diszkrimináció, előítéletek és sztereotípiák

Bindorffer Györgyi kutatása szerint (2001) Dunabogdányban a svábok és magyarok között éltek egymás iránt előítéletek, de a svábok etnikai diszkriminációjára csak a második világháborút követően került sor. 1945-ig a svábok és a magyarok együttélése konfliktusmentes volt. Egyfajta sorsközösséget alkottak, mígnem elkezdődtek a számukra negatív politikai döntések végrehajtásai. A magyarok őket tették felelőssé a második világháborúért, bűnbakokká, áldozatokká váltak. Bűnhódníuk kellett vagyonekobbzással, internálással, munkaszolgálat, kitelepítéssel, idegenek betelepítésével, a magyar állampolgárság elvesztésével. Mindezt igazságtalannak és érthetetlennek tartották, hisz ők jó állampolgárok voltak, szorgalmasan, hatékonyan dolgoztak amióta csak itt éltek és katonaként is védték a hazát. A svábok ellenszenvé pedig leginkább azok felé a magyarok felé irányult, akik a kitelepített és/vagy összeköltöztetett sváb családok házait elfoglalták és elvették teljes vagyonukat, illetve a reformátusokat és a telepeseket sem szerették. A szlovákiai magyarokat tették meg minden baj forrásának, a bűnbak szerepét rájuk hárították.

A diszkrimináció az ötvenes évek elején-közepén szűnt meg, ami maga után vonta az egyenlő pozíciójú érintkezések lehetőségét, és megnyílt az út az

asszimiláció felé. A társadalmi mobilitás, a kooperáció, az elkülönülés megszűnése és megszüntetése, a mindennapok együttélése, a falun belül végzett közös munkák, szomszédságok, vegyes házasságok révén kapcsolatba kerülés, a közös „bogdányi tudat” kialakulása mindkét fél esetében pozitívan befolyásolta a kölcsönös értékeléseket. A kölcsönös megértés és elfogadás nőtt, az előítéletesség megszűnt, jelenleg sem egyéni szinten, sem csoportszinten nincsen a svábokkal szemben előítélet és diszkrimináció. A svábokkal kapcsolatok sztereotípiák ugyan fennállnak, de ezeknek nincs jelentőségük, sőt, a svábok büszkék ezekre a jelzőkre (például takarékosság, fukarság, gyarapodás, puritánság, kemény munka). A magyarokkal szemben is vannak még sztereotip megjegyzések (például lusták, rendetlenek, nemtörődőek), de ettől függetlenül teljesen elfogadták egymást a svábok és magyarok. Természetesen vannak a faluban olyan egyének, akik nem így gondolják és mind a mai napig neheztelnek a másik csoport tagjaira vagy konkrét tagjára, olyanok, akik nem tudnak megbocsátani a múltban történekmért. Adott falubeli problémákkal és vitákkal kapcsolatban is felmerülnek sztereotip megjegyzések, morgások és zsörtölődések, de ezek nem tartoznak a tudományos értelemben vett előítélet és diszkrimináció kategóriájába.

Kutatásaim alapján azt mondhatjuk, hogy a svábok és a magyarok között létrejövő mindennapi kapcsolatok gyarapodásával és erősödésével, az együttélés hatására csökken az előítélet. Státuszbeli nagy különbségek nincsenek a faluban, a másik együttműködésére mindkét fél számíthat, közös céljuk a békés egymás mellett élés. Az intézményes feltételek is teljesülnek, hiszen mind a törvények, mind a társadalmi normák segítenek egymás megismerésében és elfogadásában. A svábok elismerik a magyarokat és a magyarok is a svábokat. Ez mindkét etnikum önbizalmát erősíti, kapcsolatukat szorosabbá teszi.

Az fent említett négy feltétel mellett az etnikumok segítségére volt még a közös vallás is. A svábok a katolikus vallás hívei, ha egy nem sváb is ezt a vallást gyakorolja, az máris egy lépés, közeledés a svábok felé. Régebben – a második világháború előtt – a helyi magyarokat a helyi svábok felekezeti alapon különböztették meg. Megkülönböztették a református magyarokat – ők kisebbségben voltak a faluban, a többség katolikus mind a mai napig – a falun kívüli katolikus magyaroktól. A katolikus magyarokkal hitben azonosak voltak, így inkább elfogadták őket, mint a reformátusokat, vegyes

házasságok esetén is engedékenyebbek voltak, ha a sváb katolikus félnek magyar katolikus párja lett. A környékbeli falvakból érkezett magyarokat azonban nem szívták.

A származás és a német nyelv ismerete is közelebb hozza a feleket egymáshoz, de ezek csak a középkorú és a fiatal generációkban tudnak érvényesülni, hiszen az a generáció, amelyik elsőként kényszerült megismerkedni a másik csoport tagjaival, még nem beszélte a másik nyelvet és származásuk sem volt közös. De az ő gyermekeik – ha a bogdányi óvodába és iskolába járnak – már megtanulnak németül és a nemzetiségi ünnepeken is részt vesznek, a zeneiskola révén pedig a zenei élethez is tudnak csatlakozni. A megnövekedett társadalmi mobilitási lehetőségek miatt, a vegyes házasságok elterjedésével már közös családról, közös származásról is beszélhetünk, és ilyen körülmények között, ilyen feltételek mellett barátságok is könnyen kialakulnak a csoporttagok között.

Fontos tudnunk, hogy Dunabogdányban nincsenek olyan kulturális különbségek a svábok és nem svábok között, amelyek lehetetlenné tennék, vagy nagyon megnehezítenék kapcsolataik kiépítését, illetve amely ellenségeskedést szítana. Ilyen erős elkülönülés talán sosem volt, komoly ellenségeskedésről nem beszélhetünk. Náluk a tudatos és nem tudatos különbségtevést, az előítéleteket sosem a kulturális szokásokban való eltérés váltotta ki, hanem a mentalitásbeli különbségek, a saját tulajdon – itt nemcsak anyagiakra kell gondolni, hanem szellemi tulajdonra is – féltése és óvása.

Az oda-vissza hatás

Ahogy más kutatások is igazolták (Bower 2009), a dunabogdányi esetben is láttuk, hogy nemcsak a személyek környezetének etnikai összetétele van hatással a személyre, hanem fordítva is: a személy is befolyásolja környezetének összetételét. Ha az azonos csoportba tartozók nyitottak, érdeklődőek, baráti vagy rokoni kapcsolatot alakítanak ki a másik etnikummal (például a vegyes házasságok révén), a többi csoporttárs is hajlamos így tenni. Mintaként, példaként értékelik ezeket a cselekedeteket és viselkedést, mindez hosszú távon a közösség zártságának oldását, az elfogadást jelenti. Ezért is tapasztaltam azt kutatásom során, hogy a svábok ma már nem alkotnak olyan zárt közösséget, mint a második világháború előtt. Ma már nyitottabbak, nemzetiségi összejöveteleiken szívesen látnak idegeneket,

nem svábokat is. Eleinte kényszerből, történelmi, politikai és társadalmi nyomásra nyitottak, ma már önként. A befogadás, az elfogadás idővel enyhült, ma már a falu nyitottabb, toleránsabb.

Összefoglalás

A tanulmányban egy szociálpszichológiai hipotézis, a kontaktushipotézis jelenségét járom körül és mutatom be működését egy sváb-magyar etnikai összetételű falu példáján keresztül. A kontaktushipotézis szerint a különböző csoportok tagjai között a kapcsolat, az interakció megfelelő körülmények között csökkenti a csoportok közötti előítéletet és ellenségességet, csökkenti a sztereotípiákat és a diszkriminációt. Ahhoz azonban, hogy ez kialakulhasson, bizonyos feltételeknek kell teljesülniük: a felek egyenlő státuszúak legyenek, közös céllal rendelkezzenek, együttműködjenek, intézményes támogatást kapjanak és barátságot is alakítsanak ki egymással, mert ez biztosítja a hosszú távú eredményességet. A kölcsönös asszimilációra törekvés, a fizikai közelség, az idő is segítenek egymás elfogadásában és az együttélésben. Ezek a feltételek teljesültek a dunabogdányi sváb és magyar etnikumok esetében. Az ő esetükben „segítségükre” voltak még társadalmi és politikai folyamatok, a katolikus vallás és az idővel kötelező tananyagá vált német nyelv.

Abstract

In the study I present a hypothesis of social psychology, the contact hypothesis and I highlight its operation through a Swabian-Hungarian ethnic village as an example. The contact hypothesis suggests that the contact, the interaction between members of different groups, in appropriate circumstances decreases prejudice and hostility between groups, reduces stereotyping and discrimination. However, it is to be successful, certain conditions must be met: the parties should be of equal status, should have a common goal, work together, receive institutional support and friendships with each other, since long-term effectiveness can be achieved this way. Pursuit of mutual assimilation, physical proximity, time can also help to accept each other and to adopt coexistence. These conditions have been met in the case of the Dunabogdány Swabian and Hungarian ethnic groups. Also contributed to the success social and political processes, the Catholic

religion and the fact that German language became part of the curriculum.

Felhasznált irodalom

- Adorno, T.W. – Frenkel-Brunswick, E. – Levinson, D. – Sanford, R.N. 1950 *The Authoritarian Personality*. Harper, New York.
- Adorno, T. W. 1969/2001 Nevelés Auschwitz után. In Kovács M. (szerk.) *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület, 29-43.
- Allport, Gordon W. 1954/1977 *Az előítélet*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Balassa Sz. – Kovács A. 2010 Kontextus és kontaktus. A kontaktus-hipotézis vizsgálata magyarországi vegyes lakosságú településeken. In Kovács Mónika (szerk.) *Az előítéletek feltárása és csökkentése*. *Alkalmazott Pszichológia* 12.1–2. 5:99-112.
- Bindorffer Gy. 2001 *Kettős identitás*. Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Bowyer, B. T. 2009 The Contextual Determinants of Whites Racial Attitudes in England. *British Journal of Political Science*, 39:559-586.
- Crisp, R. 2010 Prejudice and Perceiving Multiple Identities. In Dovidio, J. F. – Hewstone, M. – Glick, P. – Esses, V. M. (eds.) *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE, 508-526.
- Fiske, S. T. 2006 *Társas alapsztereotípiák*. Osiris Kiadó, Budapest, 511-635.
- Kovács M. 2010 Az előítéletek okai és mérséklésük lehetőségei: a szociálpszichológiai nézőpont. In Kovács Mónika (szerk.) *Az előítéletek feltárása és csökkentése*. *Alkalmazott Pszichológia* 11.1–2. 5:7-27.
- Pettigrew, T. 1998 Intergroup Contact Theory. *Annual Review of Psychology*, 49:65-85.
- Sherif, M. H. – Sherif C. 1969/1980 Csoporton belüli és csoportközi viszonyok: kísérleti kutatás. In Csepeli Gy. (szerk.) *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 347–392.
- Síklaki I. 2010 *Előítélet és tolerancia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 137-143.
- Sólyom B. 2004 Társadalmi és házassági mobilitás Dunabogdányban. *Tabula*, 7. (1):71-96.

- Sólyom B. 2014 Az identitásfrász egy sváb közösségben. *Jel-Kép – Kommunikáció, közvélemény, média*, (2). http://communicatio.hu/jelkep/2014/2/solyom_barbara.htm
- Tausch, N. – Hewstone, M. 2010 Intergroup Contact. In Dovidio, J. F. – Hewstone, M. – Glick, P. – Esses, V. M. (eds.) *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*, SAGE, 544-561.
- Turner, J. – Oakes, P. 1986 The Significance of the Social Identity Concept for Social Psychology with Reference to Individualism, Interactionism and Social Influence. *British Journal of Social Psychology*, 25. (3):237-252.
- Wright, S. C. – Aron, A. – McLaughlin-Volpe, T. – Ropp, S. A. 1997 The Extended Contact Effect: Knowledge of Cross-group Friendships and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73:73-90.

KUTATÁSETIKA ÉS ET(N)IKAI KUTATÁSOK – HIÁNY, AVAGY LEGITIMITÁS?

(FÉLKÖR-ÍV A HOLOKAUSZT-KUTATÁSOK KÖRÜL IS)

Táji és népcsoport-kultúrák elemző megközelítésében, kisebbségkutatásban és kulturális miliókutatásban megannyi szakember érintett, érdekelt vagy bevont. S ami rendszerint körülveszi őket, az a csendes értetlenség, „light-os” közöny, tétova elfogadás vagy még vonakodóbb elismerés. Így van ez szociológussal, társadalomlélektanással, kortárs néprajzossal, kulturális antropológussal egyaránt, ha oly terepre merészkedik, vagy olyan témakört választ, ahol a kérdései kevésbé fontosak, mint az „adatközlő” válaszai. Az „adat” – mely éppúgy lehet tény, mint képzet, impresszió vagy emlék, értelmezés vagy leíró bemutatás... –, hiába is „objektív”, szükségképpen körülveszi a szubjektivitás az értelmezésben, a megértő befogadás terén, az összegző „rálátás” vagy eredményfelmutatás dolgában, vagy pusztán már a közlés továbbításakor is. *Szubjektív* tehát az, amit a „szerzői Én”, a kutatói érdeklődés, a megértésre elszánt kérdezői attitűd közvetít, s mindig szubjektív is marad, amíg nem csupán száraz „adat-talicskázásra” vetemedik, hanem összefüggések meglátását, viszonyok megnevezését, kapcsolódások variációit adja közre *saját* hangján. A saját hang egyben lehet persze a kérdezetteké, a megfigyelőé, az értelmezőé vagy elbeszélőé is – s épp így lehet (kell is legyen) a befogadóé, olvasóé, tovább-értelmezőé. Hol „vész el” akkor az „objektivitás” látszata? Mitől marad hiteles mégis, ami letér a kutatói hipotézisek önigazolós útjáról, melynek kanyarulataiban az interpretáció szerzője már nem maradhat képes arra, hogy befolyás nélkül kérdezzen, belátások és „dekódolás” nélkül vegyen át közléseket, több menetes értelmezésekben találja meg a nyilatkozó, a kérdezett vélekedésének lényegi tartalmait, konzisztenciáját, belső összefüggés-rendjét ...?

Lehet-e, és szükségképpen lesz-e a felfedező és kérdező valamely leleplező szerepkör részese? Lesz-e kém is, ha az kell, vagy tudósító, ha annyi is elég, esetleg csupán egy készülő fotóalbum élménymesélője, képaláírások formálója? S ha lehet hivatásos értelmező, elfogadják-e tőle az impressziót, az intuíciót, a futó benyomást, a megfigyelői szerepvilágosítást, az egyéni tónusú összegzést? Lehet-e érdemi részterületet választani úgy, hogy az ne hasson át ro-

kon területekre, no meg: ha már felgyűlt megannyi adat adatra halmozva, újabb adat (esetleg „módszertan”, metodika) befér-e a kutakodás egészébe, mint olyan komponens, amelyet maga a kutató ad hozzá a belátások egészéhez...? Hisz van a kultúrakutatás mellett művészet-, vizuális és irodalomantropológia is, pedagógiai vagy pszichológiai is, mégpedig anélkül, hogy létük indokaként könyörögniük kellene az akadémiák befogadó gesztusaíért. Ha e teljességgel „puha” tudásterületek nem szorulnak immár az inklúzió megengedő átkarolási mozdulatára, miért is kényszerülne maga az „anyaterület”, a kulturális antropológia egész komplex tematikus köre a bebocsátásért ácsingózni ...? A kutatói kulcskérdések¹ egyike tehát valószerűsíthetően vagy mindenképpen az: legitim mivolta van-e egyáltalán a kutatónak, s ha van, miképpen jár ez etikai kötelezettséggel is a tudások pantheonjának vagy a kutatók versenystábjának résztvevői és aktorai számára.

Alapkérdésem, melyet a rokon területek kutatói is osztanak: vannak-e kulcskérdések a kutatásetika terén, vagy csak régen megkövesült és állandósult kérdések léteznek? Vannak-e „kulcsok” a kulcskérdések tudástárához? Miképpen lehetnek/keletkezhetnek a különböző „-lógiaiák” (mint kulcsra zárt sajátlagos tudások) a megismerés „szolgálatában”? Lehetséges-e olyan kulcs, mely minden zárhoz „talál”, vagy ez csupán „álkulcs” lehet, mely minden problémához a felszínen kapirgál, egyszerűbb zárszerkezetet mozgatva, de a titkos tudások zárai ellen esélytelenül? S vajon mennyiben pusztán módszertani kérdés a „felülnézeti” etika a társada-

1 Írásom egyik „kibontása” az ELTE Társadalomtudományi Karának konferenciájára (*Kulcskérdések a társadalomkutatásban – Etikai dilemmák*. 2011. május 26-27.) készített „PPT-előadásnak”, mely rövidebben hangzott el *A kutatásetika, mint az etikai kutatások hiánya: a besúgó, mint „felfedező”* címen. (Az utóbbi alcímből ebbe az írásba csupán apróbb részlet kerül be, de a kutatói szerep és az etikai dilemmákkal összefüggés árnyaltabb taglálása folyamatos szakmai önreflexió tárgya lehetne. Ehhez kiváló közelítés Lajos Veronika számos írása a több szintű és több helyszínű etnográfia változatairól, pl. Lajos 2013).

lomkutatásban (a tényorientációk terén), avagy minő problémákat rejt a „belül- és közelnézeti” etika (másként: az értékorientációk) párhuzamos léte? Inkább szolgál-e „objektivitást” a tudánymetria mércéjével mért kvantitatív sémák, etikus képzetek (átláthatóság és átfoghatóság) eszköztára, avagy a „kódok kulcsa” éppen a pragmatikus tudás és virtuális közhaszon mellett is párhuzamosan létező narratív, émiikus, élményközeli szférában keresendő? Episztemológiai kérdés-e a „kulcsok kódjának” viszonya (a kutató és szereplő közötti interakció/projekció ténye), avagy mindezt elfedi a pragmatikus haszon vitatottsága, mint a kutatásetika problémája a részterületeken (pl. a fejlesztésantropológia, politikai antropológia, turizmus, művészet, pedagógia, ökológia, kulturális örökség stb. tudástárában)? Hogyan alakul a társadalmi távolság(ok) – csoportkapcsolatok és hatalom, kutatási távolság és kutatói távolság – viszonyrendszere a relatív relevancia mentén, s hogyan alakulnak át e távol(i)ságok az alázat fennsége és élménye mentén?

A kutatásetika a kulturális antropológia historikus dimenziójában részint klasszikus, részint átmeneti érák, majd modern és posztmodern kérdésfeltevések (fordulat a nyolcvanas években) mentén is rendezhető viszonyrendszerbe illeszkedik, s ennek a felelősség és felelőtlenység mentén további dimenziói is nyílnak. Van-e a résztvevő megfigyelés ott, ahol a titok, a rejtekező ismeret, a félténivaló infó lakozik? S lehet-e a megfelelési normák és a leleplező ügyek viszonyában normatív elem, továbbá miként példázható a kutatásetika a felelősség normájával? A társadalomismereti kutatások mai felelőssége, előjelző kötelezettsége mentén, a nyilvánosság és szakmaiság áldásával/átkával, a tévedés jogával és esélyével, a változtatás normájának jelenlétével, a feed-back maximájával, végső soron tehát a megismerés felelősségével hogyan és kik foglalkoznak a kortárs kultúrakutatásban ...? E kérdések körül járok az alábbiakban, sétálósan, ráérős érdeklődéssel, önreflexióval is, ám ugyanakkor mintegy „kihangosítva” az etnikai és kisebbségi kultúrák kutatásának etikai dilemmáit. Csakis arra kérem az Olvasót, tartson velem ebben a kisebb szakmai túrában, s támasszon kételyt állításaim elé, értelmezze át a válaszaimat is, ha úgy hozza kedve! S ha sürgősebb, pontosabb, pragmatikusabb válaszra vágyik, akkor ne röstellje letenni ez írást, melynek nem célja „mindent jobban tudni”, csupán beláttatni, érzékíteni próbál olyan problematikákat, melyeket ritkán oszt meg kutató a kisebbségével, tudományos ember a kérde-

zettjével, s tudományterület a tudásszociológia vagy a megismeréstudományok híveivel.

Retorikai fordulat, avagy többszínű megismerés?

A konvencionális etnográfiai kutatás, néprajzi adatgyűjtés vagy demográfiai census felvétele olyan eszközök, melyekkel folkloristák, néprajzkutatók, falukutatók vagy szociológusok is ésszerűen élnek. A főszereplő legtöbbször a helyi társadalom tagja, élő „adatközlő”, ki mintha Bartók Bélának énekes asszonyai, mintegy „átad” bizonyos tudást, gondjaiba ajánl helyzetismeretet, körülrajzol tényeket vagy sugall értelmezsmódokat ..., saját tónusban, egyéni hangfekvéskben és frazírozással. Erre minimum válasz a kutató (amúgy szakmai szinten nemegyszer tiltott és nehezményezett) vallomásossága lehetne, de ez rendszerint elismácsolódik, elmarad, vagy „lényegtelené válik”... – mármint jobbra azok számára, akik a kérdezés „jogával” érkezőnek, s tovahussannak rövidesen. Az antropológus-etnológus résztvevő megfigyelés, az antropológus/„bennszülött” viszony, a kutató szerepe, a reprezentáció módjai mind olyan problémák, amelyekkel a kultúratörténeti, szubkultúra- vagy kisebbségkutatás bármely ágának művelője is folytonosan szembesül. A kulturális antropológus Boglár Lajos a braziliai indiánok kutatásáról vall ekképpen: „Nem adatközlőnek, hanem beszélgetőpartnernek kell őket tekintenem”.² S teszi, tette ezt kutatások tucatjaiban, életútja mintegy hatvanévnnyi terepjárásai során. Kérdései és szakmai válaszai is túl vannak azonban az indián kultúrák tapasztalati tudásán, így azon is, amihez a titkok felismerése és a kulcskérdések megfejtése vezet: „Azt szoktam mondani, hogy nekem mindig kell egy kulcsosomó, tehát nincs egyetlen kulcs, amely minden zárat kinyit. Az csak álkulcs lehet. Ha több kulcsom van, akkor próbálkozhatok, és talán ki tudom nyitni...” Ki-, vagy megnyitni is csupán azt lehet, akivel sok időt töltünk, sok bizalmas helyzetet élünk át, partnerként viselkedünk, s azzal „nyitjuk meg” (értelemszerűen, idegen ellenében) a zárt világot, hogy a magunkéból is legalább annyit tárunk elébe, bizalmi viszonyra építjük a kapcsolatot és ezt nemcsak állítjuk, meg is tartjuk ezt az attitűdöt. Hatványozottan így van ez, s így kell len-

2 *Beszélgetés Boglár Lajos kulturális antropológussal.* Az interjú készítette: Borgos Anna. *Magyar Tudomány*, 2002/9:1236.

nie a Holokauszt-kutatások, a túlélők vallomásai, az emlékezők narratívái esetében.

A módszer(tani) kérdések tehát részint már onnantól kezdve „kulcskérdések”, amikortól a kutatás víziója megfogán. Kérdés marad, hogy elég-e a kulcsproblémák körvonalazása, a lényeges problémákhoz van-e könyvtárnyi ismeretünk, föl tudjuk-e adni a strukturált interjúkban előre elgondolt tematikát s alkalmazkodni merünk-e az előtanulmányokban nem szereplő akut kérdések fontosságához, jelentőségéhez. E téren a mindenféle „lógiai”, melyeknek saját módszertani vonzatai és értelmezési titkai vannak, szolgálhatnak segítségként is a kutatók, mint „kulcskirályok” szerepeihhez. Az antropológiai vizsgálódás ezért is nem élhet az „álkulcs” alkalmazásával, akár annak árán sem, hogy nem jut be a kulcskérdések helyi birodalmába. De ugyanakkor nem is tudhat „kulcskirály” lenni, minden problematikára egyaránt reflektálni, vagy sematikusan kezelni azt, amihez nincs módja empirikusan közelebb kerülni. A Holokauszt-túlélőkkel folytatott intim interjúk készítői is beszámolnak erről a szükségképpen másságról, távolságról, meg arról is, miként lehet túllendülni ezen a megismerési akadályon, életút-interjúk szerepkülönbségen...

Kérdés mármost: szimplán módszertani kérdés-e, ami kulcskérdés? Ha egy helyi közösség megértéséhez kulcsprobléma a szegénység, az agrár-gazdaság lehetetlensége, az etnikai csoportkultúrák el-nem-ismerése, a kisebbségi jogok hiánya, a helyi hatalom túlsúlya..., akkor a „módszer” ehhez igazítandó. S lehet, épp a mélyebbre pillantás, vagy a szélesebb horizont segít átlátni egy résztéma „egyetemesebb” válaszait, mondjuk egy temetési rítus és a halálról való tudás viszonyrendszerét, egy vadászati eszköz díszítésének és a helyi mitikus tudásnak kapcsolatait, amihez már metodikát lehet mozgósítani. Konvencionálisan e téren egyetlen álláspont lehetetlen: a kulcskérdések és a módszer összehangolása „felülnézeti” képpé alakítva, melynek kutatásetikai vonzatai is vannak. A „felülnézeti” etika a társadalomkutatásban (a tényorientációk felé vezető úton) kényelmes megoldás, de nem „igaz”, nem ésszerű, vagy legalább csak részkérdésekhez vezető, az antropológusok által nem respektált pozíció. Ehelyett a „belül- és közelnézeti” etika (az értékorientációk világa) válik konstruktívabb hatássá. Aki úgy kíván látni, mint a helyiek, s idővel átlátja-vallja is a lokális nézőpontot, talán számos más kutató szemében nem is képviselhet „tényszerű” belátást, s ez

zel a tény-orientált kutatások legitimitás-normáját állítja fel. Ezzel szembeállítva viszont: a „belül- és kívülnézeti” képek aránya, mint megkülönböztető jegy és hitelesség-teszt áll előttünk, az *értékorientáció* magából a tényvilágból nézve pedig kétségkívül hitelesebb, mint a távollézeti, „átlagoló”, összevonó, sematizáló. Épp ezért: a kultúrakutatásban rejlő kulcskérdés nem módszertani, hanem morális, kutatásetikai problematika! Sőt, épp ettől érvényes, nem pedig az adatmennyiségtől, a rálátás „objektivitásától”, a távolságtartás hidegségétől, avagy az intuícióktól elidegenített alapállástól.

Kódok kulcsa, avagy megismeréstudományi alapkérdés

A társadalmi jelenségek megismerési igénye nem „közigény”, nem tartható a nyilvánosság számára fontos tudásterületnek. (Ugye, nem kell jelezni, hogy például a Holokauszt-kutatások iránti fogékonyság, „fogyasztói” vagy „megrendelői” igény jócskán kisebb, mint a realitás-érzék és igazságosság-érték felmutatóinak önjelölt közegéből érkező ismeret-igény... ?!) A szélesebb szakmai körben azonban régtől jelen van egyfelől egyfajta *episztemológiai* irány, mely a kulcsproblémák kezeléséhez igényli a társadalmi és kommunikációs kódok, megértési lehetőségek, eltérő narratívák összegzésének vagy tipizálásának és e típusok választékának felmutatását is. Másik oldalon (végtelen?) ugyanakkor jelen van többféle tudománymetriai irányzat és cél, mely hajlamos kvantitatív sémák mentén rendezni, *étikus* képzetektől függetleníteni, adatsorokba átkódolni a pragmatikusnak minősíthető tudások körét... Ennek virtuális „közhazna” is megvan, mivel az áttekinthetőség és „kezelhetőség” dilemmájának megoldását, dekódolását és átprogramozhatóságát veszi kibontakozó lehetőségnek. Kódok és kulcsok, megismerési és megértési sémák tájkán ugyanakkor a kvantitatív és/vagy kvalitatív adatkezelés metódusai (most a „kevert módszertanokról” nem szólva)³ jellegzetesen eltérnek abban, hogy a séma-formálási szándék, a kutatói intenció és a kommunikációs szférában oly fontos felmutathatóság egyszerre tartalmazza a felismerő-ráébredő

3 lásd ehhez Dén-Nagy Ildikó – Géring Zsuzsanna – Király Gábor – Nagy Beáta: Kevert módszertanok alkalmazása a munka-magánélet egyensúly kutatásában (on-line: http://www.kulturaeskozosseg.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=73&Itemid=78)

intimitás és a kibeszélés felelősségét. Ide véve azt is, hogy az élményközelségre épülő *émikus* közeli-tésnél óhatatlanul látványosabb az étikus narratíva, vagyis a kutatási eredmény performált valóságkénti megmutatása. Itt a kulcs a megismerés ténye, a kihangosítható tartalom és a felhasználói kör iránti bizalom teszttel mérícskélhető – evidenciában tartva (vagy rejtve akár), hogy a hangosbeszélésben nem érdekelt vallomástevő (azaz: nem „beszélgető-partner”!), a performált eredmény elérésében sem érdekelt, vagyis közlései is illendő szűrőn át érhetik csak el az érdeklődőt. Ez intimitás-kód hiányosságai ellensúlyozódik a vallomások mennyiségi mutatóival, miközben veszít maga a helyzet, a közölt és megőrzendő tartalom is abból a lehetséges egyértelműségből, mely a megismerés mélysége elé emelkedő fal méretében és vastagságában fejeződik ki. Ha a kódolt közlések álkulccsal is „nyithatók”, komoly esélye van a formalitásoknak, felszínességnek, felelősség nélküli általánosításnak...

Szemben ezzel az adatjellegénél fogva kódokba szorítható és táblákba applikálható közléstípussal a megismerés kódjainak másfajta, speciálisabb „kulcsa” csupán elbeszélhető, továbbadható, érzékeny narratívákban „teríthető” válfaja lehet hatékony. Ha példaképpen (a Holokauszt-túlélőkkel készített interjúk, vagy Holokauszt-émlékezetet ápoló amerikai, magyar, olasz, izraeli nők vallomásaiból vett) narratívák vezetnek a megismerés igénylőjét, rögtön fény derül arra is, miként „dolgozik”, hat, befolyásol, ment és formál újra a megértésben rejlő megismerés kódja, a projekció, a narratív levezetés, mint hitelesítés, vagy akár a személyes életút-interjúkban a belekérdezés/vallani hagyás metodikája (a részletekről megannyi szakirodalmi irányzat vitázik).⁴

De annyi biztosan kihangzik ezekből a megismerésmódokból is, hogy a kulcskérdésekhez vezető „megismerési kulcs” sok esetben magán a projekción át vezet, magukban a narratívákban rejlik, mint az antropológiai értelmezések között is sok esetben. A narratíva nemcsak a vallomástétel egy(ik) formája, hanem a hitelesítés módja is, mely szinte semmiképp nem illeszkedik a hasonló, más vagy akár azonos keresőkódokra épülő kvantitatív kódokhoz, melyek mélyén (révén) épp a hiteles levezetés, élményközeli megformálás hiányzik a leglátványo-

sabban. Az émikus belátás ugyanis nem csupán a projekció és a kulcsfogalmak kódja, hanem a hitelesítés révén a felelőssége is, mind az elbeszélő, mind a kutató oldalán. Eközben ugyanis mind az interpretáló, mind a „gyűjtő” valamiféle „házi feladatként” kapja, hogy a megértéshez és kölcsönös belátáshoz vezető kommunikációban felelősséggel legyen jelen, kontrollt is gyakoroljon önmaga fölött és az értelmezni kész kutató fölött is. Amikor pedig a vallomások közlés már önnön határait feszegeti, akkor kerülhet sorra a lokális érvényesség tesztje, a visszaigazolás környezeti ténye, s ennek nemcsak megléte, hanem értéke is. Tesztelni kell, mit szól értelmezésünkhöz épp az, akitől származó közlésre támaszkodott elemzésünk..., s csak ezt követően lehet megnyugtatóan nyilvánossá, ami a kutatás eredménye, következtetése.

A kódok kulcsait próbálgató, s a kulcsok kódjait csak részben ismerő etnológus éppen eközben tudja/tudhatja tesztelni, mennyi a kommunikatív racionalitás mértéke, s mik a tényezői akkor, ha a közlésmódok személyesek, a befogadás esetleges, a félreértések korszakosak is lehetnek. Kellő hevületű és elszánt szakirodalmi hangoltság kell ahhoz, hogy ennek esetlegességeit valaki kizárni próbálja, s ne érdekelje a tévedés joga, a félrevezetés érdeke, a kölcsönösen tesztelt „elértés” (azaz jól megértés) mértéke. A kutatásokban rejlő, a megismeréstudományokra jellemző narrativitás ugyanis épp korunk céltudatos és effektív harmóniákat kereső módszertanaiban kap mindegyre kitüntetettebb szerepet. Persze, nem hagyomány nélkül... – ha nem is túl közvetlenül, de annál több respektussal kapott megismeréstudományi aspektust a nyolcvanas évek óta Habermas modellezése, kinek kevésbé az adatsorokba szuszakolt közlésmód lett fő eszközévé, ugyanakkor annál hatásosabb cselekvéstudományi alapozást forgalmazott. Szerinte (1981/1985) ugyanis a társadalmi koordinációt kétféle cselekvéstípus biztosítja, amelyhez kétféle racionalitáskonceptió kapcsolható (azaz hogy mikor tekintjük az adott cselekvést racionálisnak, mikor látszik meg ésszerűségének oka és módja, miképp láthatók határai és eredményessége): a *célracionális* vagy sikerre orientált cselekvéssel szembeállítja a *kommunikatív* cselekvést, melynek lényegét a kölcsönös megértésre való irányultság és társadalmi jellege adja. Ennyiben az előbbi lényege az optimális eszközkombináció megtalálása egy adott cél elérése érdekében (ez a típusú cselekvés például munkavégzés, utazás, eszközkészítés közben jellemző). A *kommunikatív*

4 Példaképpen lásd Pető Katalin, Pécsi Katalin, Szőnyi Andrea, Louise Vasvári, vagy Steven Sampson, Ilana Rosen, Sonia Hedgepeth, Lenore J. Weitzman és mások szakmunkáit.

cselekvés szükségképpen a társadalom tagjai/egyedei által közösen elfogadott normákhoz és értékekhez igazodik, amelyeket a nyelv és a kultúra, normák és értékrendek „puhább” világa közvetít. A cselekvések kölcsönös hatékonysága és racionalitási potenciálja akkor kerül felszínre, amikor ezek az értékek, normák, értelmezési minták megkérdőjelezésre kerülnek a párbeszédben/kölcsönhatásban résztvevő felek között, és a felek rákényszerülnek arra, hogy kódjaikat, szándékaikat, nézeteiket egyeztessék a szóbanforgó kérdésekről, ilyen módon kerülve közelebb egymás kölcsönös megértéséhez. Ezzel, vagy eközben ugyanis voltaképpen felismerik a kölcsönös megértés és a kommunikatív racionalitás erejét, amely Habermas szerint a társadalom egyik legfontosabb koordinációs mechanizmusa.

Tehessük hozzá: mert Habermas három évtizede gondolt valami alapozót, még nem kellene mindenre fölhasználni, hitelesítésképpen bárhol hivatkozni. De ami lényegesebb: az émiikus, élményközeli pillantásban, a tekintet irányában és szándékában nem csupán a kérdező vagy a válaszadó projekciója van jelen, hanem mindkettejük interkulturális, interaktív kölcsönhatása is (a kutató és az aktor oldalán is megjelenik a közlés szándéka, a válasz kiterjedése, az értelmezés szabványossága vagy specialitása, a tényadatok élményadatokká formálásának esetleges, de annál meggyőzőbb formája is). Vagyis: a *kommunikativitás* ha nem is járul hozzá túl közvetlenül az adatfelhalmozáshoz (a fogalom nominális értelmében), annál izgalmasabb haszna érzékelhető magában az *értelmezés*-ben. A pragmatikus haszon vitatottsága, helyettesíthetősége, bővítési vagy jelentésgazdagítási igénye párhuzamosan úgy is megjelenik, mint kutatásetikai kérdés, hiszen a fejlesztés-antropológia, az akcionalizmus, az alkalmazástechnikai kérdések (sőt maga az alkalmazott antropológia mint önállósult tudásterület)⁵ érvényességét az alkalmazhatóság tesztjével szemlélik mások, de akár az antropológia ágazatainak változatait is mint felelős reflexióval kibővült tematikákat (politikai antropológia, military anthropology, turizmus, művészet, pedagógia, ökológia, kulturális örökség stb.) ugyanerre ítélik a társtudományok képviselői.

5 lásd ehhez Biczó Gábor vita-írását, vagy a szakmai válaszok egy válogatását: <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsagben/20359-kisebbsagben-kivonatos-let-erdei-emberek-a-kutatas-abbahaghyhatatlan>

A kommunikativitás, ha hangsúlyt is kap időnként egy-egy korszakosan megújult vagy újrafarmált területen, már annyiban sem újdonság, hogy régtől fogva jelen van a kutatások víziói, verziói, irányzatai mögött, kezdve az antropológia klasszikusainak törekvései, örökségük, módszertani vagy metodikai tradícióik és a kapcsolódó viták számos formája-időszaka mentén: a kutatási terep ismerete a tudomány felé vállalt elkötelezettség volt mindig mint alappérf. Ehhez simult, ezzel került konfrontációba több *átmeneti* időszak a megértésben és közlésben – például, mint a megértés/felmutatás iránti kötelezettséggel azonosított szerepvállalása megannyi kutatónak. Az már szinte csak megismerés-módszertani rész kérdés volt (s maradt), hogy az etnocentrizmus és objektivitás, a közlési hitelesség és lokális érvényesség sziklaszirtjei között milyen kontroll lehetősége maradt meg a kommunikáció kódolója, deskriptorai, dekódoló, továbbértelmezői, felhasználói körében. Ehhez csatlakozott a „*modern*” kutatásetika, a kollektív (kisebbségi, perszonális, kulturális, személyiségjogi) respektus alapjára helyezkedve, s erre keletkezett válaszként a „*poszt-modern*” verzió, ahol a kollektív/szakmai normarend mellett egyéni felelősségvállalás súlya növekszik (az antropológus, mint tutor, gondozó, önkéntes segítő, jótévő”, érdekkijáró, hártó, network-menedzser stb.), vagyis a multifunkcionalitás útján került képbe az újabb kódok és kódfejtések megannyi változata, mint metodológia, kultúrakritika, kritikai módszertan, kevert kutatásmódszertan stb. Nem mintha ezek immár a kommunikativitástól tényleges (földrajzi, téri) távolságban lennének, hanem mert maga a kommunikatív kölcsönösség szférájába is közvetítők, értelmezők, felhasználók, szponzorok, hatóságok és szakmai ellenfelek egész siserahada költözött be a kutató és kutató közötti intimitás lehetőségét is megszakítva.

Kulcsérték, közhaszon, távolság és részvétel

„*Mióta a mindenség létezik, elkezdődött a jelen, és azt sosem érte utol a múlt, és sosincs reményünk arra, hogy a jövőt megközelítsük*”
(Weöres Sándor: Pernecky-interjú, 1966).

A kutatások kulcskérdései persze nem szükségképpen táblázatokba rendezhető adatok, már csak a fennebb leírtak okán sem. Annyi azonban tény-szerű vagy bizonyos, hogy a kulcskérdések kezelése, fölmerülése és „ki” tárgyalása, időszzerűsége és fölme-

legítése nem kizárólag a tematika problematikájával áll összekötöttségben. Vélekedésem szerint bármely tematikus szempontkijelölés, kutatói pozíció meghatározása, kulcskérdések keresése vagy definiálása mellett is minduntalan jelen van a társadalmi jelenségek leképezését vállaló magatartások legfőképpen etikai státusza – avagy másképpen szólva a kutatás etikai vállalása, ennek hiánya vagy elfogadottsága. Mert lehet-e etikai óvatosság nélkül kutatni mondjuk a magyarországi szíreket, muszlimokat, zsidókat, afgánokat, ukránokat, albánokat, nigériaiakat vagy szudániakat? Lehet-e szimplán etnikai kérdést kreálni abból, ahogyan itt élnek, ahogy hisznek, mozognak, dolgoznak, laknak, gyermeket nevelnek, megélnék vagy migrálnak, kereskednek vagy beilleszkednek? Ki kezeli majd szimpla „etnocentrizmusként” a kutató pozícióját, s ki veszi jól formált kémtevékenységnek az adaptációs stratégiák leírását, a hitvilág részletes bemutatását, a kutatói attitűd összes főkérdését és részválaszát? Lehetne-e, szabadna-e mindezek helyett „pirézek” kutatására fókuszálni inkább, ahelyett, hogy „árulkodó” jegyeket és jeleket mutatna föl valaki is az émikus kutatás eredményeként? Mert hát, jellemezheti akár az antropológus-etnológus-szociológus kutatót olyan *kutatói távolság* fenntartása, amely a vizsgálódásban *kutatási távolsággá* izmosodik (étikus, émikus, statisztikai, demográfiai, csoportkutatási, szociálpszichológiai, szubkulturális stb. tartalmú eredendő szándék nyomán indult, de „elhallás”, félreértelmezés formát öltő végeredményt felmutatni képessé vált utóbb, akaratan kívül is közéletet mozgó hatásosságú...)? Lehet-e akkor közelebb merészkedni a társadalmi távolságok leírásánál, ha a másság illusztrációjává válhat másfajta olvasatokban, ha magára vonhat méltatlan közfigyelmet, ha ürügyként szolgálhat alantasabb indulatok számára is...?

A kulcsfontosságú értékek megalapozott, kiterjedt szemléje sem menekedhet attól, hogy a sikeres és érzékeny kutatás során ne csupán a mentális-morális közhaszon szintje emelkedjék, de a *társadalmi távolság(ok)* éppúgy vele növekedjenek, noha ez nem volt sem szándék, sem célzott kommunikáció tárgya. Az etnikai kutatások (nemcsak itt és ma, hanem régtől és szinte mindenhol) a kutatásetikai felelősséget is hordozzák, mintegy szándéktalanul bár, ámde felelősen. Elmaradásuk, rejtekező helyzetük, hiányuk is felelősséggel jár (például az ismerethiányból fakadó oktondiságok oldalán, a tudatlan indulatok tájékán, az elvont „idegenként” kezelés

vehemens hatásaképp...), de a kutató felelőssége már ott rejtőzik a kérdésfeltevések, a témaválasztás, a kutatási miliő kiválasztása, a tematikai horizont elgondolása tájékán is. A kutatásra sem méltatott tematika persze éppúgy lehet ürügye vagy ügye az idegenséget elutasító közviselkedésnek, s lehet legitimálója annak, hogy nincs kellő figyelem a megnevezhető társadalmi csoport iránt (tehát „szabad a gazda...”), de a hiány még nem szükségképpen ártalom is, csak esély arra, hogy a máskéntiség indulati alapjai másodlagos politikai ürügyként szolgáljanak, s ne direkt uszításként. A kutatásetika ezért jobb lenne, ha azzal tudná kezdeni: mit legitimál maga a vizsgálódás, mire vezethet a kérdezősködés és adathalmazás, kinek és mire lesz jó, ha a hiánnyal nem legitimálja az amúgy is meglévő társadalmi távolságokat..., vagy ellenkezőleg, ha érdeklődésével kitünteti, s ezzel legitim idegen(ség)-gyűlölet tárgyává is teszi a másságfeltárás során kiválasztottakat. Jellemezheti a kutatót a tudatos távolságtartás is (például mert pirézek voltaképpen nincsenek is...), de a kutatás élménye és a kutatói alázat fenségessége együtt sem alkalmas még a védelemre is. A relatív relevancia mindeközben tévutakra vezethet, a kutatás, mint „objektív” lépték még ártalmára is lehet abban a körben, ahol a megmutatkozás ügyes, korrekt, érvényes szándékkal előidézett tud lenni. Amíg a hiány, az ismeretek nélkülözése még lehet menedéke sokaknak, addig az esendő résztvevő a befogadó, a tolmács, a fordító, a tükrözést vállaló közreműködő révén aránytalanul kiszolgáltatottabbá válik. Tapasztaltuk ezt közvetlenül is, midőn egy kortárs zsidósággkutató csoport felmutatta korszakos kutatási eredményét, köré gyűltek a lapos indulatokkal közelítők, s kérdésessé vált az is, lehet-e beszélni „eredményekről”, vagy csak titkosított közlések lesznek (részben) elérhetővé a kérdezettek érdekében..., védettségüket biztosítandó? Lehet-e akkor a kutatónak távolságot tartania nemcsak a kutatás tematikájától, eszköztárától, de maguktól a kérdezettektől, a társadalmi értékektől, s ennek révén a tudományos relevanciától, reflexióktól, válaszoktól és máskéntgondolásoktól is? Aki életvitelszerűen mindvégig megőrzi a távolságot a kutatás, mint „objektív érték” mibenlététől, az a kutatásetikai önreflexió árán voltaképpen ellaposítja a megismerői élményt, elnagyolja a következtetéseket, mintegy „félrefordítja” a közvetlen közléseket, átértelmezi az alázatos megismerés fokozatait, s részben vagy javarészt jó eséllyel elhallgatja a lényegi belátásokat is. A kulcskérdés ezek szerint már a távolság és a részvétel intenzitása mentén is eldől, mintegy

rögvest megkérdőjelezve az értelmezői magatartás, az önérdékű közlés, a kulcsra zárt ismeretek felszabadítása szinte összes alapproblémáját.

S ha főntebb megértő üzeműben nyilatkoztam Habermas komolyan követhetőségéről, szólhatok-e itt a racionális cselekvésre készített kommunikativitást pusztán célracionálissá lefokozó sikerképességről? Mert hát, ha a teljes közlésfolyamatból épp a befogadói oldal garanciái hiányoznak leginkább, akkor a kölcsönös megértés csakis a kutatás intimitásai közepette nyilvánulhat meg, s épp a megismerés társadalmi jellege sérül durván ott, ahol megértési-megfejtési kulcsaink hasznavehetőségét nem a belátás-ráébredés-feltárás-megnevezés célja és joga, öröme és közhaszna engedi érvényesülni, hanem inkább az elhallgatási spirál kényszere.

Másképpen kifejezve: a megismeréstudományok társadalmi szférákban elért eredményei (a történeti időben mérve) régtől fogva maguk eredményei, szemléleti és módszerbeli sajátosságai között tartják számon a tévedés jogát. Egyrészt a tudomány felől, melynek valamely ágazatát és módszerkészletét alkalmazva mintegy projektálható eredmények elérése válik esélyessé; másrészt az emberek/partnerek/alanyok/adatközlők felől, kiknek részvétele sosem volt kellőképpen honorált, s ezért nem is érzik fölötte nagy szükségét annak, hogy a mindenkor lehetséges „legigazabbat” és legteljesebbet vallják meg a kutatói kérdésekre adott válaszaikban. A tévedés joga így kölcsönös, mondhatni közös, de csakis annak mértékében, ahogyan a lehetséges mindenséggel összefüggésben valamely rész-összefüggést kiemel, valaminő kérdésre választ keres és talál. Beleértendő (szerencsés esetben, vagy kellően harsány kutatói szuverenitás feltételei között), hogy a kutató (és akár kérdeztette éppúgy) fenntartja a korrekció mércéjével mérhető ellenvéleményt, megerősíti bármely állítása mögötti önreflexióját, s biztosítékot kér vagy épít ki arra, változhatson a véleménye, átalakulhasson következtetése, konstruálhasson új koncepciót, formálhassa át hipotézisét és teoretikus válaszait.

Csakhogy: épp a kutatás, mint attitűd, a megértés, mint folyamat, a belátás, mint építkezés túri a legnehezebben ezt a fajta „sikamlósságot”, a nem-evidens evidenciák közlését, a „bizonytalan” magabiztosságok forgalmazását. Ennek egyik első fázisa az *időbeliség*: egy kutatás limitált időt kérhet, megkezdeni és befejezni a tudományos érintkezés

szabályaihoz tartozik, a visszatáncolás vagy az elbizonytalanító konklúziók nem tartoznak a mérhető „eredményesség” tartományába. Meglehetősen ritka, hogy újrakutatást engednek és finanszíroznak ..., kiváltságos helyzet hozhatja csak a „retro” állapotát, formális bázison kell nyugodnia a kontrollnak is, s aligha nyílik mód a folyamatkövetésre, a változások regisztrációjára is. Ez az időbeli korlátosság még ki is egészül *térbelivel*: ami itt fölsimert evidencia esetleg, amott már nem szükségképpen az (sőt: szükségszerűen nem az!); ami kicsiben érvényesnek tetszett, kinagyítva vagy általánosítva a legvalószínűtlenebbül sem az. S még harsányban megmutatkozik, hogy ami a szaktudomány terében ésszerű következtetés, az már a rokon tudásterületen sem evidensen az, de még kevésbé az a lokális nyilvánosságban, a társadalmi térben, a makrostruktúrán belül. S ha erre mint kutatási dilemmára még rápakoljuk a kutatási interferenciák általában meglévő hiányát, a társadalmi tudásterületek kölcsönhatásainak korlátosságát, akkor ráébredünk, mennyire hiányos a diszciplínák közötti belátások esélye, milyen csekélyke a visszahatás a „terepre”, s mennyire esélytelen a megszólaltatottak iránti felelősség fenntartása (avagy: leginkább a *felelőtlenesség felelőssége* lengi be a viszonyt, semmint a körkörös védelem megoldási képessége...). Átmeneti fázisban még talán lehetnek kísérletek arra, hogy leplezett formában korrekciók épüljenek a „kutatási eredmények” közé, de ez sokszor pusztán szerzői dilemma marad, nem pedig *etikai alapállás* vállalása. Átmeneti menedékként szolgálhat, ha a kutató olyan testcselekkkel él, mint a szakirodalmi hivatkozások válogatása, melyek szimbolikusan megerősítik „igazát”, kiszélesítik állításainak terét, egyúttal távoli és ismeretlen kollégákra kenik a megállapítások kockázatát ... – de ez nem is szavatolja eredendő igazát, nem is menti föl a visszakézből kapott ellenérvek hatása alól..., legföllebb az illendőség keretei közé terelheti a mondandó hitelét, az általánosítás révén átfoghatja a logikai mező szélességét, s látszólag követhetővé teszi vele a citációk szokványosságát, a normatív érvényességet, a kolleghiális illendőséget, vagy a strukturáltság szépségével segít elfedni a relatív igazság harsányságát. „Mióta a mindenség létezik... sosincs reményünk...”.

Megfigyel, értelmez, vádol ...?

„... nincs megfigyelt megfigyelő nélkül, ami nem egyébanális logikai kölcsönhatásnál, mihelyst azonban a valóságra vonatkoztatjuk, veszedelmessé lesz”
/Dürrenmatt: *A megbízás – avagy a megfigyelők megfigyeléséről*, 1986/

Dürrenmatt kisregénye kortársi környezetbe illeszkedő átélést sugall, sarkigazságokkal és irodalmi intimitást a képzeletvilág valóságába oltó döbbenettel, identitás-válságot megoldani próbáló mérészséggel. Minthogy meghatározó kerete és jelentésrétegei közel esnek ahhoz az értelmezési térhez, melyben a megfigyelők sosem önmagukban és önszorgalmukban állnak, az identitás-választás olyan rétegeibe is becsalogat, melyekben az értelmezési tér örökkön-örökké relatív, hisz a megfigyelőket is megfigyelik mindig, az egész folyamatra mintegy rátekintő szaktudományosság még ezt is további etikai relativizálásba vezeti át. Az a köztesség, melyben a megfigyelő is megfigyelt marad, nem mai keletű: „a császár szemei és fülei” (másfél évezredes fogalom lehet, az Ó-perzsa birodalom igazgatási képviselőit már ekképp minősítették, azután Diocletianus óta a megfigyelők jelentéseinek közvetlen ellenőrzését is szimbolizáló fogalomként erősödött), s ha erre még ráakodik a modernitás szerepe, mely nem az elsődleges értelemben, hanem az ember, mint gondolkodó lény absztrahálására alkalmas felfogásban valamiféle új identitás-réteget képez, akkor végképp közélet-antropológiai alapképletté válik a kutatás és a szaktudományi legitimitás megannyi sajátos vonása.⁶

Az a fajta kitekintés, amely a kutató aspektusából a rálátást és „minősítést” eredményezi, a

6 Méltó lenne a konzekvens értékelésre, de kár lenne elsietni, oly mélyen tagolt jelentés-terek felé visz az AnBlok folyóirat 3., „Megfigyelési” száma (2009), ahol nemcsak az ügynökök kérdésének, a besúgók beszerzésének intézményesült rendszere tárul föl, hanem maga az antropológus kutató mint közléshordozó és adatkereskedő is megmutatkozik Borsányi László egyedi históriájában. Ő ugyanis az antropológiai kutatómódszertant nemcsak tanulta, oktatta, de informátorként aktívan alkalmazta is, a kulturális antropológiai perspektíva tehát intertextuális recepció viszonyrendszerébe került általa. Mint ügynök talán méltóbb sikerre is jutott, mint tanszékvezető egyetemi tanár... Mindenesetre azóta a kutatásetikai kérdések nem csupán az irodalmi vagy tudományos művek imaginárius terében megjelenő tünetényeihez kapcsolódnak, hanem a megértő üzemmód extrém variációihoz is.

kutatási projektek nem kis hányadában hajlamos retrospekcióvá lenni. Tükrözvén valamely hipotézist, majd tesztelvén ennek érvényességét a kutatási folyamatban, végül pedig elvezetvén az „ott lenni / itt írni” geertzi dilemmájáig, valahol épp a megértés vagy értelmezés folyamatában vetít vissza jelentéstartalmakat, s ebbéli felelőssége a „soha többé nem bizonyítható” ráébredések közelébe vezeti átlagos esetben. Sem maga a kutató, sem kutatót millióje nem tesztelhető már ugyanabban a státuszában, ahogyan akkor látszott, amikor a kutatás zajlott, az interakciók éltek, a kérdések és reflexek, válaszok és szerepjátékok vagy játszmák is éltek voltak. A tudományos rálátás, s megannyira a „be(le)látás” volta- képpen egészen halovány ceruzavonással elválasztott a megismerés és tudás mint hatalom gyakorlásától. Ha pedig ez immorális, ha erkölcstelen hozama segíti privát előnyhöz, haszonhoz, hatalomhoz jutni a kutatót, akkor pontosan az a típusú fejlemény várható, amely az „ügynökbotrány” szimptomatikusan esetében magát a főszereplő kutatót, mint kémeket, árulót, besúgót hozza helyzetbe. Ez a fajta erkölcstelen tudás – lett légyen akármily emberi módon szenvedelmes áldozat is a kutató, s hívják bár Borsányi Lászlónak vagy Radcliffe-Brown-nak –, valójában a tudomány- és ideológia-termelő pozíció megszerzésének olyasfajta eszköze, melynek csereérték-mivoltától és gyarmatosítást elősegítő hatásától a második világháború óta igyekszik megszabadulni a szaktudomány. Az „erkölcstelen tudás” mint uralmi eszköz nemcsak kolonizál, kiszolgált, áruba bocsát, de kellően rossz hírbe keveri magát a kutatót és diszciplínáját is. Az immorális besúgó, aki egyben szenvedelmes áldozat is tud lenni, nemcsak az ügynökbotrány szereplője, „kívülálló bennfentes”, hanem egy társadalmi jelenség aktora, aktív szereplője és befolyásolója is – ennyiben pedig morális lény nemkülönben. Ha „émikus kém” lenne csupán, mint Borsányi az adott időszakban,⁷ akkor a belső elhárítás sem a szaktudomány iránt érdeklődne, hanem a megvásárolható adatok szűk köre iránt, melyekről a felelős felderítő jóember valamiért nem gondolta, hogy ki/eladásuk morális bűn, s nem szaktudományi publikáció része. A tudatosan erkölcstelen eljárás azonban épp az információk hiányát legitimálja, s teszi oly kutatásetikai kérdéskör részévé, melyben az etikai kutatások hiányai már harsányak. Az erkölcstelen tudás és az erkölcstelen besúgó (avagy, legyünk antropológusok is: az infor-

7 Lásd Szőnyi Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Tihanyi Rév Kiadó, h. n., 2005. 831 oldal.

mációk speciális felhasználásának intim piaci szféráját működtető attitűd) olyan szimpptóma, mely példaképpen Borsányi esetében nem csupán a dunai indiánok nagy varázslója vagy lantosa helyzetében volt kritikán aluli, hanem módszertani értelemben is: a „feltűnést kerülő” megfigyelő, a megfigyeltet megfigyelő megfigyelt (és megfélemlített, megvásárolt) aktor történeteként ugyancsak. Mint „émikus kém” vagy gyarmatosító ügynök, felelős felderítő vagy morális áldozat nem csupán a hetvenes-nyolcvanas években járult hozzá a belügyi nyilvántartások gazdagításához, hanem amikor mindezt Szőnyi könyve fotokópiákkal igazolhatóan nyilvánosságra hozta, akkor sem lehetett rákérdezni, mert „dosz-sziéja még aktív” volt, vagyis folytatta a megfigyelői életútját mindhalálig. Felelős felderítőként tehát mindennemű (szimbolikus és valóságos) kulcsok birtokosa is volt, mintegy hivatásos betörő, kinek világnézeti hangoltsága a kutatói szakmaképtől alighanem alapvetően eltért. Megfigyelt, rögzített, értelmezett, konspirált, deskripciókkal gyarapította a kutatói szakma belső képét, s ezzel egyúttal vádolt is, kiszolgáltatott is, részben megsemmisített is. /Ki tudhatja, hány szakmai életút szenvedte meg e dicső szemtanú élelmes jelenlétét ...?!/

Részleges méricskélés

A kutatásetikai dilemma (mint etikai kutatások hiánya is) itt most három paraméterben összegezhető:

a) *Kutatásetika az antropológia historikus dimenziójában*

A *klasszikus* kutatásetika időtérképén a terep ismerete a tudomány iránt vállalt elkötelezettséggel mérhető. Ehhez jön adalékként a kolonizációs stratégiák kiszolgálása vagy a primer megvásárolhatóság példatára (Radcliffe-Brown mint a brit katonai térképészeti munkatársa, avagy Napoleon Chagnon mint az amerikai gyógyszerkísérletek megvásárolt ügynöke a Yanomami törzsi milióban). Ezt az „érintetlen” népcsoportokat feltáró megismerő technikát, mely kiárusítható mivoltában ténylegesen a szakma morális szegyenlajstromát gazdagította, olyasfajta *átmeneti időszak* képletei követték, melyek között az etnocentrizmus és objektivitás, a közlési hitelesség és lokális ártalomcsökkentés esetei is gazdagon előfordultak. E szakmai kutatási térben az érvényesség sziklaszirtjei között helyét

kereső antropológus részint a morális fenntartásokat is belátó szerzői szerepkört volt képes vállalni, részint pedig a maga jellegzetes „etnocentrizmusát” mentén hajlamos volt kiállni a „terepért”, a kéreztettek státuszbiztonságáért, a retrospektív hatások csökkentésének felelősségével. A „modern” kutatásetika a kollektív és egyéni személyiségjogok alapján, normatív intézményi és működési alapszabályok mentén képviselte már azt az etikai kódrendszert (ne menjek messzebb: az Amerikai Antropológiai Társaság erkölcsi kódexét követve), amely a kutatás alanyait nem tárgyakként tekintette, hanem a feltárás és megnevezés révén kiszolgáltatottságba kerülő szereplők körének. A „posztmodern” éra ebből adódóan már egy kollektív/szakmai normarend „mellett-helyett” az egyéni felelősségvállalás súlyát sem nélkülöző értékrendet vall, egyfelől „meta-adatokként” a visszakereshetőséget és közlésbiztonságot is mérlegelő szemlélettel él, másfelől a kutatás interaktív részében annak folytonos egyeztetésével is, mi és miképpen hat(hat) vissza a kéreztettre, aki nem okvetlenül látja át vallomásoka minden következményét.

b) *Kutatásetika a felelőtlenség átkával*

Másik, nehezen elkerülhető dimenzió, de épp ezért mérlegelendő ténybeliség, hogy mintha nem lenne kutatásetikai „küszöb” a megrendelt feltárások pragmatikus szintjein... Miközben például komoly, szinte új közjogi műfajjá lép elő a „nemzeti konzultáció” keretében elvégzett mentális/morális padlás-söprés, a feltáró felmérések és kérdőívek kampányossága értékteleníti magát a megismerő szándékot is. Úgy fest, mintha a társadalomismeret magaspolitikai feladattudattal társulna, és ehhez alkotmányossági látszatot fenntartó szondák, közvéleménykutatások, „nemzetpolitikai” körképet megrajzolni kész társadalomismereti állapotrajzok keletkeznek, amelyek igazolni látszanak alkalmi politikai célrendszert. Ennek is megvan a haszna: mint kutatási-feltárási ürügyek, alkalmat adnak arra, hogy látszólag semleges állkérdésekre választ kérő pragmatikus politikai szándékok érvényesüljenek (ne fussunk keresésük közben messzebb, mint a legutóbbi miniszterelnöki magánlevél, mely „nemzeti konzultáció a bevándorlásról és a terrorizmusról” tónusban tükrözi az idegenbefogadás államiasított felfogásmódját). Ezt a fajta immorális tudat-gyarmatosítást, mely válaszbunkóvá erősítve több mint megfélemlítő összhatást tükröz, alighanem sok-sok

év társadalomkutatási gyakorlata sem tudja morális egyensúlyba hozni majd. A társadalomismereti kutatások ilyen értelemben erkölcsbontó hatása nemcsak a társadalom önismeretének és hatalom-képének újrafogalmazásához vezet(het), hanem bizonyosan közrehat a kutatások mai felelősségének, a nyilvánosság előtti kockázatoknak, egyúttal a mentális krízisállapotok előjelző kötelezettségének definiálásában is.

c) *Kutatásetika a felelősség normájával*

Mondjuk másfél évszázad társadalomismereti és kutatástörténeti képletei ma már alighanem közrehatnak abban is, hogy a nyilvánosság áldásai és átkai ne legyenek pusztán adminisztrációs szempontok, a személyiségvédelem pedig éppúgy kutatási eszköz lehessen, miképp a sajtójogban vagy a hitelrontásban univerzálissá váló emberi jogi feltételek együttese. A társadalomkutatás belső normájává vált, alapszabályává erősödött immár, hogy bármely kérdeztnek joga és módja van az interaktivitás és kommunikatív feltételrendszer alapján ugyanannyit tudni a kérdezőről, mint emennek a kérdeztéről. Más, bár korántsem hanyagolható részletkérdés, miként kerül szóba és kutatási morál belső terébe, evidenciáinak körébe a kölcsönösség, miképp áll mindkét félre egyformán érvényesen, hogy a közlési szinteknek megfelelően mérlegelhesse szavait, közléseit, értékítéleteit. E felelősség köre immár készlet és kényszerít is: nem csupán azt kellene kutatási tesztkérdéssé tenni, amelyre valamiféle válasz adható, hanem azt is, miképp szavatolható a válasz intimitása a felhasználás során, s megtarthatók-e szakmai etikai normák akkor, midőn a közgondolkodás tekintélyelvűségi átitatottsága nem serkenti, hanem épp elnyomja a kutatásetikai szakmai normákat, nem elvárja, hanem mellőzni próbálja az önreflexió tesztjét. Egykoron még szakmai morál része volt, hogy a kinyert tudást összegző ismeretanyag nyilvános tesztje megtörténjen abban a közegben, ahonnan az információk származtak – ma ez már kételyekkel körülvethető képzet csupán. Van persze kivétel is, megannyi, nem utolsósorban épp a Holokauszt-kutatások tematikái vagy a hasonlóképpen érzékeny adatforgalmazás hatóterében. De mindezek mellett – úgy vélem, úgy félem – sokkal intenzívebb kontrollra volna szükség e téren, beleértve szakmai- és diákdolgozatok esetét, saját vizsgálódásaink velejárait, befogadói hatásokat, érzékenyítési projekteket is. Aligha van ugyanis garancia arra, hogy a kinyert ismeretek a kiszolgáltatottság

antropológiájának nem kiépítői, hanem etikai felelősség-normává váló komponensei lesznek. A megismerés felelősségének ugyanis nemcsak tartozéka a tévedés joga, hanem próbája is – feed-back nélkül mintegy felét sem éri a terepkutatás.

Konklúzió helyett – a megismerő fenntartás

„... egy bizonyos értelemben és egy bizonyos síkon kizárólag az elbeszélés szelleme kedvéért élünk, ez a mindannyiunk szívében-fejében szakadatlanul formálódó szellem foglalta el az isten kitapinthatatlan helyét; ez az a képletes tekintet, amit magunkon érzünk, s mindent e szellem fényében teszünk, vagy nem teszünk...”

Kertész Imre: *A holokauszt, mint kultúra* (1993)⁸

Amennyiben a felelősség készlet és kényszerít is, a kutatások válasza a kutatott környezet és kutatásba emelt személyiség kérdése is, akkor az intimitások garanciáiról is szó kell legyen. Másképp megfogalmazva: a kutatásetika nem csupán a kapott válaszok felhasználhatósága és az újrakérdés felelőssége felől tekinthető, hanem részévé válik a

8 Szövegrészlet. A teljes bekezdés: „Engedjék meg, hogy ezt a megfoghatatlan s mégis mindennél hatékonyabb törvényt, amely nemcsak hogy irányítja szellemünket, de amelyet szakadatlanul mi magunk táplálunk eleven életünkkel, hiszen különben nem létezne: hogy ezt a törvényt most, jobb híján és tanácsatlanságomban, a Thomas Manntól kölcsönvett kifejezéssel, egyszerűen az *elbeszélés szellemének* nevezem. Ez dönti el, hogy mi és hogyan kerül be a mítoszba, hogy mi marad meg egy civilizáció történetárában, annak ellenére, hogy ezt oly gyakran szeretnék eldönteni inkább az ideológusok. Úgyis szólván sosem sikerül nekik, úgy legalább, ahogyan ők szeretnék. A mítoszról valami más dönt, valami titkos és közös elhatározás, ami nyilván valódi lelki motívumokat, szükségleteket tükröz, amiben megjelenik az igazság. Mindennapi életünk horizontját ezek a történetek határolják, ezek a – végső soron – jóról és rosszról szóló történetek, és e horizonton belül világunkat a jóról és rosszról való kifogyhatatlan suttozás hangjai hatják át. Megkockázatok egy vakmerő kijelentést: egy bizonyos értelemben és egy bizonyos síkon kizárólag az elbeszélés szelleme kedvéért élünk, ez a mindannyiunk szívében-fejében szakadatlanul formálódó szellem foglalta el az isten kitapinthatatlan helyét; ez az a képletes tekintet, amit magunkon érzünk, s mindent e szellem fényében teszünk vagy nem teszünk...”. Századvég Kiadó, Budapest, 1993:10-11.

kutatott etikája is. Kérdés(ek)re válasz(ok), kérdő pillantásra megnyugtató értelmezés, morális fenn-tartásokra a kért megerősítő reflexiója... – folytonos és kontinuitásával stabilan interperszoná-lissá tett kölcsönhatás(ok) tere. Latolgassuk csak a politika(i) részvétel, politikafelfogás) lehetséges köz-veltenségét, a megértő üzemmód jelenlétét a sors-kérdések vagy létvíziók közepette! Elkerülhető-e a kiszolgáltatottság megvállása bármely résztvevő, akár kérdező, akár válaszadó részéről? Lehetséges-e a droghasználatról, meleg vagy transz-szexuális ál-lapotról a ráruházott intimitás nélkül vallani vagy kérdezni? A kutatás rejtett dimenziói nemegyszer rejtett hálózatoságot is érintenek, összefüggésren-deket, melyek belső relációikon túlról szinte sem-miképp sem érthetőek (azaz csakis félreérthetőek). Mert lehet-e példaképpen az etnikai viszonyrend-szerekről az etikai mezőkön túlról tájékozódni? Lehet-e élethelyzet-serkentő „fejlesztés-antropoló-giát” alkalmazni ott, ahol maga a fejlesztés sosem jelentett egyebet, mint fokozott kihasználást, rá-telepedést, kizárólagosságot, új gyarmatosítást...? Lehet-e az alkalmazott vagy akció-antropológia mentén nézni a katonai vagy biztonsági témakörö-ket, példaképp „békefenntartó” beavatkozást (mili-tary anthropology) ott, ahol sem a kérdések, sem a rámenős feleletek, sem a kérések vagy elfogadó gesztusok nem lehetnek sosem oly tiszták, hogy a személyközi megismerés bizalom-alapja a legcseké-lyebb mértékben is esélyes legyen...?

Ha nem is tisztán kutatástörténeti „tanulságok” kérdése, de az önreflexív belátások elemi tartozéka lehet (és kell legyen) a kutató és a kutatott viszonyá-nak tisztázott, tudatosított *kölcsönös függése*. Bármelyiküktől függő megértés vagy félreértés messzebbi dimenziókba vezet a belátásokat, így szinte a füg-gő beszéd a függések korszakaival is összefügg, s újabb korszakos függések kialakulásához járul hoz-zá. Nem utolsósorban azért is, mert aligha létezik megismerési mód és tudományfüggetlen tudások esélye ott, ahol a tudásinnovációs érdekeltség magá-ban hordozza a mentális kolonizációk félelmeit, az emberléptékű kérdezés és válaszadás eszköze lecse-rélődik kérdőívek és on-line forráskódok sémáira, s ha bármily segítő célú volt is a megismerő folyamat maga, a gyarmatosítások félelmei nem teszik felold-hatóvá a legitimitásba kapcsolódó félszeket. Láss szudáni pásztor, albán hegylakót, migráns kínai kereskedőt, magyar multivállalati középvezetőt, aki ne érezné át, hogy többet veszíthet, ha igazul vála-szol, mint ha formálisan vagy elutasítóan... Végy

egy mexikói ünnepszervezőt, pakisztáni ellenállót, munkácsi zsidót vagy kameruni nemzeti focistát... – mennyiben lesz érdekévé épp azt vallani, amit hallani akar kérdezője...? A tudomány független-sége már rég elkopott illúzió, a tudásmegújítás pe-dig megrendelők sikerképességének tesztje inkább, semmint az alárendelődő kértettek bármikori igénye. Ahogy Geertz írja: „*A leírás hatalom. Mások ábrázolása nem egykönnyen választható el a mani-pulációtól*”. Maga a megismerés tartja fenn nem-egyszer a felelősséget, a belátás iránti igényen túli kockázatot, s a megtérülő ismeretanyag, gyarapodó valóságkonstrukciós nyereség, ha nem közös, akkor a véltlen kutató is nem pusztán a tereppel „áll szem-ben”, hanem emberi csoportokkal, közösségekkel, kölcsönös belátások jövőbeli kockázataival is. S el-fogadhatók-e bármely tudáskészletek, kérdezőké és kértettek, ha ezek nem harmonizálhatók, ha a társas-társadalmi valóságot nem pusztán készletez-zük, hanem közös érdekeltséget látunk abban is, hogy valóságnak fogjuk föl ...? S ha a Holokauszt a kérdéskör, a kívülről irányított folyamatok, felfo-gásmódok és a belső, átélésre épült konstruktum kerülhet-e harmóniába kérdezők és kértettek szo-káscselekvéseinek habitualizált tipizálása, kölcsönös felfogás-egyeztetés nélküli állapota esetében ...?

A tudásszociológiai válaszok (lásd Berger és Luckmann épp ötven éves alapművének kulcskérdéseit!) persze nem kevésbé antropológiaiak is, de arról, fedik-e a társadalmi közösség tudását, már nem pusztán a kérdező vagy a válaszadó, hanem a kutatás kontextusa, a kutatóközösség nyitottságá-nak adott szintje s a jócskán ismeretlen jövő szereplői kölcsönösen kellene döntsének. Ami „adat”, ami objektivitás vagy a megjelenítés megvallott miként-jének kérdése, arról pedig az érdekeltek/érintettek folytonos és megértő egyeztetése dönthet csak... A kutatói kulcspozíció, feltáró szerep épp ezért sosem maradhat a többhangú értelmezés igénye alatt, a multivokális értelmezések és a „több szintű etnogra-fia” esélyeinek kihasználása nélkül...

Absztrakt

Ha nem is örök kutatástörténeti „tanulságok” kérdése, de az önreflexív belátások elemi tartozéka lehet (és kell legyen) a kutató és a kutatott viszonyá-nak tisztázott, tudatosított *kölcsönös függése*. Bármelyiküktől függő megértés vagy félreértés messzebbi dimenziókba vezet a belátásokat, így szinte a füg-

gő beszéd a függések korszakaival is összefügg, s újabb korszakos függések kialakulásához járul hozzá. Nem utolsósorban azért is, mert aligha létezik megismerési mód és tudományfüggetlen tudások esélye ott, ahol a tudásinnovációs érdekeltség magában hordozza a mentális kolonizációk félelmeit, az emberléptékű kérdés és válaszadás eszköze lecserélődik kérdőívek és on-line forráskódok sémáira, s ha bármily segítő célú volt is a megismerő folyamat maga, a gyarmatosítások félelmei nem teszik feloldhatóvá a legitimitásba kapcsolódó félszeket. A tudomány függetlensége már rég elkopott illúzió, a tudásmegújítás pedig megrendelők sikerképességének tesztje inkább, semmint az alárendelődő kérdezettek bármikori igénye. Ahogy Geertz írja: „*A leírás hatalom. Mások ábrázolása nem egykönnyen választható el a manipulációtól.*” Maga a megismerés tartja fenn nemegyszer a felelősséget, a belátás iránti igényen túli kockázatot, s a megtérülő ismeretanyag, gyarapodó valóságkonstrukciós nyereség, ha nem közös, akkor a véletlen kutató is nem pusztán a tereppel „áll szemben”, hanem emberi csoportokkal, közösségekkel, kölcsönös belátások jövőbeli kockázataival is. S elfogadhatók-e bármely tudáskészletek, kérdezőké és kérdezetteké, ha ezek nem harmonizálhatók, ha a társas-társadalmi valóságot nem pusztán készletezzük, hanem közös érdekeltséget látunk abban is, hogy valóságnak fogjuk föl...? *Szubjektív* tehát az, amit a „szerzői Én”, a kutatói érdeklődés, a megértésre elszánt kérdezői attitűd közvetít, s mindig szubjektív is marad, amíg nem csupán száraz „adat-talicskázásra” vetemedik, hanem összefüggések meglátását, viszonyok megnevezését, kapcsolódások variációit adja közre *saját* hangján. A saját hang egyben lehet persze a kérdezetteké, a megfigyelőé, az értelmezőé vagy elbeszélőé is – s épp így lehet (kell is legyen) a befogadóé, olvasóé, tovább-értelmezőé. Ami „adat”, ami *objektivitás* vagy a megjelenítés megvallott mikéntjének kérdése, arról pedig az érdekeltek/érintettek folytonos és megértő egyeztetése dönthet csak... A kutatói kulcspozíció, feltáró szerep épp ezért sosem maradhat a többhangú értelmezés igénye alatt, a multivokális értelmezések és a „több szintű etnográfia” esélyeinek kihasználása nélkül...

Research ethic – ethnic studies on social sciences

Abstract

In his article 'Research ethic, ethnic studies on social sciences', the Author asserts that the social sciences should not be subject to ethical review. He recounts a number of examples where ethical review has seemingly failed, what are often known as cultural and social studies, i.e. social sciences, the humanities or moral/ethic questions on social sciences. He further suggests some alternative models for dealing with ethical review in the social sciences, and in this „ethic space” of social sciences fieldworks, the director's conception and the problem around which the script evolves are both counting on such professional actors, who, besides having the necessary routine in acting in front of an ever darkening background (subjectivity and/or objectivity of the research method), are not only undertaking the narration of some well-known story, but they do love acting it out, as well. Finally, the Author concludes, that there is a lack of empirical evidence as to the benefit of research ethics review, as to the *ethnic studies* is the interdisciplinary study of difference, and the freedom of research and respect of participants, the participation in research should be voluntary, and therefore subjects must give their informed consent to participate in the research.

Felhasznált szakirodalom

- Agar, M. H. 1996 *The Professional Stranger*. Second Edition. New York, Academic Press.
- Atkinson, P. & Hammersley, M. 1994 „Ethnography and participant observation”. In NK Denzin and YS Lincoln (Eds.) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, Sage Publications, 248-261.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas /1966/ 1988 *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Jósöveg Kiadó.
- Blumer, Herbert George 1969 *Symbolic Interactionism*. Englewood Cliffs, NJ. Prentice-Hall.
- Boas, Franz 1901 The Mind of Primitive Man. *Journal of American Folklore*, 14(52) 1-11.

- Bourdieu, Pierre 1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1:7-22. /Lásd még: In *Language and Symbolic Power*. Polity Press, N.Y., 1992:220-251/.
- Feischmidt Margit szerk. 2010 *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézete.
- Fetterman, D. M. 1998 *Ethnography: Step by Step*. Applied Social Research Methods Series, Volume 17. Thousand Oaks, Sage Publications.
- Geertz, Clifford 1998 Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale*, 31. Részlet a Primordial Loyalties... szövegéből, 5-16. On-line: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>
- Geertz, Clifford 1999 Kultúrák háborúja. (*The New York Review of Books*, 1995. nov. 26.). Ford. Rupp Anikó. *BUKSZ*, 3. www.c3.hu/scripta/buksz/96/03/geert.htm
- Geertz, Clifford 2001 Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám, <http://lettre.c3.hu/>
- Habermas, Jürgen [1981] 1985 *A kommunikatív cselekvés elmélete*. A *Filozófiai Figyelő* és a *Szociológiai Figyelő* különkiadványa. ELTE, kézirat gyanánt. (Új kiadás: Budapest, Gondolat, 2011).
- Hammersley, M. 1990 *Reading Ethnographic Research: A Critical Guide*. New York, Longman.
- Hammersley, Martyn – Atkinson, P. 1995 *Ethnography: Practices and Principles*. Second Edition. New York, Routledge.
- Hedgepeth, Sonia – Saidel, Rochelle G. eds. 2010 *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. HBI Series on Jewish Women. Brandeis University Press.
- Kilani, Mondher 2003 Az etnológia paradoxona. *Anthropolis, kulturális antropológiai folyóirat*, kézirat (fordítás), Anthropolis szerk.
- Kjosszev, Alexandar 2000 Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale*, 37 (nyár), 7-10. <http://lettre.c3.hu/>
- Kovács Éva 2003 Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezési körül. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. *Etnopolitika*. TLA, Budapest, 43-56.
- Lajos Veronika 2013 A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa. *Kultúra és Közösség*, (4):43-54. On-line: http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2013/4/2013_4_05.pdf
- Lévi, Primo 1990 *Akik odavesztek, és akik megmenekültek*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Liska Márton 2006 A holokauszt mint társadalmi traumatizáció. Túlélők, elkövetők és leszármazottaik. *Múltunk*, 3:163-182. www.epa.oszk.hu/00900/00995/00007/pdf/liskam.pdf
- Malinowski, B. 1922 *Argonauts of the Western Pacific*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Ofer, Dalia – Weitzman, Lenore J. eds. 1998 *Women in the Holocaust*. New York, Vail-Ballou Press, Binghampton.
- Park, Rober E. – Burgess, Ernest W. eds. 1921 *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago, University of Chicago Press. www.gutenberg.org/files/28496/28496-h/28496-h.htm
- Perneczky Géza 1966 A vers mint impulzus (rádióbeszélgetés Weöres Sándorral). In Domokos Mátyás szerk. 1993 *Egyedül mindenkivel*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 62-66.
- Price, David 2000 Anthropologists as Spies. *The Nation* Vol. 271, Number 16:24-27, November 20. <http://www.thenation.com/article/anthropologists-spies>
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1948 *A Natural Science of Society*. New York, Free Press.
- Rosen, Ilana 2004 *Hungarian Jewish Women Survivors Remember the Holocaust: an anthology of life histories*. Lanham, Maryland, University Press of America.
- Sampson, Steven 2007 *Truthers: the 911 Truth Movement and the Culture of Conspiracy*. Working paper, presented at Lund, Aarhus, Uppsala, Dept. of Social Anthropology – Lund University, Sweden.
- Savage, Jan. 2000 Ethnography and health care. *BMJ*, 321, 1400-1402.
- Walzer, Michael – Kantowicz, Edward T. – Higham, John – Harrington, Mona 1982 *The Politics of Ethnicity*. Harvard Univ. Press, Cambridge.

„NEM TUDNAK EZEK DOLGOZNI, CSAK FOCIZNI!”

Elméleti és módszertani dilemmák az Orczy-kerti Farkasok labdarúgócsapatával végzett kutatás során

Bemelegítés – A csapat és a kutatás bemutatása

Négyfős kutatócsoportunk mely az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium hallgatóiból alakult meg, 2012 tavasza óta követ figyelemmel egy Orczy-kerti labdarúgócsapatot, az Orczy-kerti Farkasokat. Érdeklődésünket az edző rendszeres média-megjelenése keltette fel, hiszen gyakori szereplője volt riportműsoroknak, újságcikkeknek.¹

Az edző 2005-ben indította útjára sajátos kezdeményezését, melyben a VIII. és IX. kerületi hátrányos helyzetű, többségében roma származású gyerekeknek szervezett labdarúgócsapatokat az Orczy-parkban. Kezdetben az Univerzum egyesület, majd az Internationale CDF egyesület részeként szerepeltek az 1999, 2000, 2001-es korosztályokban közel 30 fő igazolt játékosal. Több tehetséges fiatal játékosnak sikerült különböző nagy fővárosi klub – mint például az FTC – utánpótláscsapatához bekerülni. Az egyesület célja, hogy a *deprivációs spirálból* (Zombori 1997:152), azaz a hátrányos helyzet generációról generációra történő újratermelődéséből az itt élő gyerekek ki tudjanak lépni a sport által. „Ezzel az egyesülettel és az odaadó alázatos munkával azt szeretnénk elérni, hogy ezek a srácok a tanulás és a rendszeres sportolás mellett az életben tudjanak érvényesülni, ne az utcán és az aluljárókban, hanem a sportpályákon mutassák meg a tehetségüket és a tudásukat” – írta a tréner az általa elnyert Szociális Innováció Alapítvány Pro Bono Díj pályázatára 2011-ben (SZIA 2011). A későbbiekben az Orczy-kerti Farkasok több alkalommal is az edzőpálya megváltoztatására kényszerült (Építők SC, BKV-pálya), illetve arra, hogy új támogatókat keressen (2012/2013-ban Közterület S.K., 2013 októberétől a Mészöly Focisuli ernyője alatt működik). Jelenleg mintegy 30–40 gyerek jár le havonta legalább egyszer az edzésekre, meccsre, közülük 15–20 fő igazolt U14-es játékos.

1 A tanulmány végén szerepel egy nem teljes, de a kutatás szempontjából fontosnak ítélt cikkek és videók gyűjteménye.

Az edző saját elmondása szerint mindenfajta ellenszolgáltatás nélkül, pusztán hivatástudattól vezérelve tart edzéseket. Mindez a média számára népszerű történetté vált, több alkalommal adott hírt a csapatról a nyomtatott és az online sajtó egyaránt.

Kutatásunk tárgyává kívántuk tenni egyrészt azt, hogy a tréner miképpen szervezte meg különböző anyagi, szervezeti és infrastrukturális háttér nélkül a csapatot, másrészt pedig azt a kérdést, hogy olyan példát láthatunk-e, mely akár követőkre is található a későbbiekben. Két kutatási kérdést fogalmaztunk meg (tanulmányunk két „félideje” ezek köré épül): a kezdeményezés elősegíti-e a csapat tagjai számára a kritikai pedagógia által definiált emancipációt, valamint milyen modelljellegű tényezők azonosíthatóak a csapat működésében?

A kutatáshoz alapvetően a kritikai pedagógiát, mint értelmező diszciplínát használjuk: a valóságot elsősorban annak társadalmi dimenziójában vizsgáljuk, különösen az igazságtalanság, a kirekesztettség strukturális tényezőire helyezve a hangsúlyt. Úgy véljük, hogy a valóság ilyen tanulmányozásában nemcsak a statisztikai adatok, a nagy struktúrára vonatkozó vizsgálatok fontosak, hanem az olyan egyedi kezdeményezések vizsgálata is, mint az Orczy-kerti Farkasok. Mindemellett előzetesen úgy véltük, az edző maga is implicit módon kritikai pedagógiát folytat: lehetőséget teremt a környéken élő hátrányos helyzetű gyerekek számára arra, hogy a labdarúgáson keresztül közösséget alkothassanak, és a sport nyelvén megtanulják hallatni a hangjukat, ami az emancipáció felé vezető út első lépése.

Tanulmányunkban először ismertetjük a kutatás során felmerülő módszertani kérdéseket, majd bemutatjuk elsődleges elméleti keretünket, a *kritikai pedagógiát*. Ezután olyan fogalmak értelmezésére helyezzük a hangsúlyt, amelyek kiemelt jelentőséget kapnak tapasztalataink interpretálásában. Végül elemezzük a terepmunkából származó empirikus eredményeinket és felvázoljuk röviden a további vizsgálódás lehetőségeit.

Taktikai megbeszélés – A kutatás módszertani dilemmái

Az Orczy-kerti kezdeményezés feladatmegosztó-struktúrája egy főre redukálódik, aki egy személyben tréner, marketing menedzser, toborzó, csapatpszichológus, pedagógus. Szemben más szervezetekkel, ahol az adott „intézménnyel” kapcsolatba kerülők elkülönítik az abban közreműködőket a szervezet egészétől, addig az Orczy-kerti Farkasok esetében az interjúkból világosan kiderül, hogy az általunk megkérdezettek őt azonosítják a csapattal – gyakorlatilag elsődleges mozgatórugónak tekintik az edzőt. Emiatt tartottuk fontosnak kutatásunkban a *résztevő megfigyelést* elsődleges módszerként felhasználni, mert ezzel elkerülhető, hogy személyiségének egyébként is erős hangsúlya ránehezedjen a kutatásra. Az Orczy-kerti Farkasokkal kapcsolatban álló szülők, játékosok véleményét a kezdeményezés sikerességéről rendkívül nehéz elválasztani az edző személyiségéről vallott szubjektív véleményüktől. Minden egyes interjúban arra a kérdésre, hogy mennyire tartják jónak, fenntarthatónak a labdarúgóklub működését, rögtön a tréner személyes tulajdonságairól, megnyilvánulásairól kezdtek el beszélni, ezzel pedig tematizálták saját véleményüket. Ennél fogva vizsgálódásunk fókuszába elsősorban az edző tevékenysége került, ahelyett, hogy összegyűjtöttük volna a róla kialakult képek sokaságát.

Kutatásunkat eredetileg kizárólag terepmunkával, majd interjúk és kérdőívek felvételével kívántuk lefolytatni. Ám a kiindulási kérdés megfogalmazását követően az adatgyűjtés problémájába ütközve úgy próbáltuk meg elemezni a csapat működését, illetőleg arról következtetéseket levonni, hogy közben saját kutatási témánkba egyre aktívabban involválódtunk. Az edzővel folytatott egyeztetések egy, az eredeti elképzeléseinktől eltérő módszer felé tereltek minket. A terepen a vezető több alkalommal is szembesített minket az ígéretnek sokaságával és a valós támogatás hiányával, ezért kutatócsoportunk valós segítséget kívánt nyújtani. Ez a kezdetben altruistának induló viselkedés fokozatosan bizalmi kapcsolattá vált. Ha az edző egészségi állapota nem tette azt lehetővé, akkor helyettesítettük parkorként a Haller parkban – ahol egyébként saját csapatát szokta toborozni –, továbbá megismerkedtünk családjával, a játékosokkal, valamint egyesek szüleivel is. Bíróként, kiségitőként egyaránt próbáltuk hasznossá tenni magunkat, hogy emiatt edzések ne maradjanak el, azok zavartalanul működhessenek.

Az ELTE egyetemi sportpályázatán keresztül segítettünk az Orczy-kerti Farkasoknak labdák beszerzésében. A felismeréssel, miszerint saját kutatási témánkon kívánunk „segíteni” és az ebből fakadó problémákkal (saját időbeosztásunk, preferenciáink megtartása) csak a folyamat közben szembesültünk.

Az adatgyűjtés a saját beavatkozásunk révén a későbbiekben *felderítésé* és *tényfeltárássá* vált. A tervezés és az azt követő részvállalás (csapat kísérése, eszközök szállítása, „segédedzősködés”) olyan tevékenység volt, ahol a cél a segítesen túl inkább az arra való törekvésben csúcspontot ért el, hogy miként lehetne hatékonyabban, jobban működtetni a csapatot. Mindez lehetővé tette, hogy elemzésünkben választ keressünk arra, miért nem működik a csapat egységes és folyamatosan jelenlévő közösségként.

A megfigyelésen alapuló kutatások során az egyik legelső lépés a terephelyszín kiválasztása (Héra – Ligeti 2005:60-62). Esetünkben a vizsgálódás terepét – a csapat edzéseinek és mérkőzéseinek helyszíneit – fizikailag nem lehetett pontosan körülhatárolni: a „helyszín” gyakran magába foglalta az utazásokat és a különböző helyszínváltásokat is. Minden alkalommal megpróbáltuk a lehető legtöbb információt begyűjteni az adott eseményről és helyszínről, kiemelve a csapat kapcsolatát az adott fizikai térrel, amely számunkra a megfigyelési egységet jelentette. Kérdés, hogy a hazai pályát mennyire tartja otthonának a csapat, milyen viszonyban vannak a környék lakóival (Kinizsi utca, Haller park, Orczy-kert).

A terepmunka másik kiemelten fontos aspektusa a megfigyelési technika kidolgozása volt. Mielőtt a helyszínre érkeztünk volna, a kutatócsoport tagjaival lefektettük megfigyelésünk alapvető kérdéseit és szabályait. Igyekeztünk minden alkalommal olyan közös tudást kialakítani, amely alapján körvonalazhattuk, hogy mi a fontos számunkra a terepen, továbbá meghatároztuk, illetve leszűkítettük a megfigyelendő jelenségek körét, közös nevezőre hoztuk azokat a szempontokat, melyekre fókuszáltunk. Az esetek nagy részében több ilyen dimenziót határoztunk meg, amelyeket felosztottunk egymás között, annak érdekében, hogy a kutatócsoport tagjainak ne aprózdjon el a figyelme, és minden jelenséget behatóan meg tudjunk ismerni. A megfigyelések alkalmával igyekeztünk a játékosok és a szülők legnagyobb részével, valamint az edzővel is kapcsolatot létesíteni általában rövidebb beszélgetések során (ezek rövidségét a bizalmi helyzet kiépü-

lésének lassú folyamata indukálta). Eközben csak akkor készítettünk jegyzetet, amikor erre feltétlen szükség volt, igyekeztünk minél inkább beolvadni abba a közegbe, ahol éppen a megfigyelést végeztük. A megfigyelési alkalmakat minden esetben közös megbeszélések követték, ahol összesítettük a tapasztalatokat, a látottakat terepnapló formájában jegyeztük le.

A megfigyelésekből származó tapasztalatainkat beépítettük a későbbi interjúink vezérfonalába. A módszerek keverésének igényét a társadalomtudományi kutatások természetének alapvető sokszínűsége miatt találtuk indokoltnak, melyet kutatási terepünkön fokozottan érzékelünk. A társadalomtudományi kutatásokban általánosan elfogadottnak mondható az adatgyűjtési módszerek csoportosítása. Ez a kategorizáció szinte minden esetben két csoportot eredményez: a kvalitatív és a kvantitatív adatgyűjtési technikák csoportját (Letenyi 2006:55-60). Adatgyűjtési technika helyett inkább magukról az adatokról van szó, hiszen a cél a kutatási témának leginkább megfelelő, és eszerint a leghatékonyabban elemezhető „adattömeg” előállítás. A kutatási terv szerves része a módszertani elgondolások pontos kidolgozása és összehangolása a kutatási kérdéssel, a kutató(k) személyiségével és a konkrét lehetőségek összességével. Az elmúlt évtizedekben lényegében teljesen általánossá vált a több módszert alkalmazó, kevert módszertani, vagy inkább kutatási megközelítés (Babbie 2001:247-315).

Esetünkben a kezdeti kutatási design módszertani szempontból főleg ezt a „kevertséget” tükrözte, hiszen elsődlegesen kvalitatív adatgyűjtési technikákra alapoztunk, melyekhez a kvantitatív elemzési eszközöket csak kiegészítőként képzeltük el. Úgy láttuk, hogy a legjobb döntés, ha a csapatot időben és térben is körbejárjuk, és a megfelelő eszközökkel, több szempont szerint feltérképezzük a jellegzetességeket. Nem törekedtünk a jövőbeli általánosíthatósághoz szükséges feltételek megteremtésére, ezért nem ragaszkodtunk a társadalomtudományokban használatos standardizált technikák alkalmazásához és leginkább megfigyelési és interjútechnikák segítségével tájékozódunk.

Az előzetes tervek alapján úgy képzeltük, hogy a családsegítő- és gyermekjóléti központok rendszerén keresztül, valamint az iskolai gyermekvédelmi felelős bevonásával képesek leszünk olyan kemény adatokhoz hozzájutni, amelyek relevánsak a sport

emancipatorikus szerepének, illetve hatékonyságának bizonyításához (hiányzások száma, védelembé vétel, magatartási problémák, tanulmányi eredmények stb.). Azonban a futballcsapat tagságában bekövetkező nagymértékű fluktuáció, illetve az edzéseken, meccseken való rendszertelen megjelenés miatt nem bizonyítható a sportnak az esetleges változásokban játszott szerepe. Az ismeretlen, de lehetséges magyarázó változók sokasága teszi lehetetlenné, hogy kapcsolatokat feltételezzünk ott, ahol a fenti szempontokban bekövetkező bármilyen irányú változás és a sport között csak együttjárás figyelhető meg.

A pontos és végleges módszertani kereteket akkor állítottuk össze, amikor már interjúkat készítettünk a trénerrel, és részt vettünk a csapat edzésein, meccsein. Ezek az elsődleges megfigyelések és strukturálatlan interjúk ugyanis kulcsszerepet játszottak abban, hogy a különböző (legfőképpen jövőbeli) módszertani problémák a felszínre kerüljenek. Egyik fontos kutatási célunk az volt, hogy meg tudjuk figyelni a fejlődés, de legalábbis a változás természetét és jellegzetességeit. Fejlődés alatt a csapatban sportolás integráló, emancipáló hatásának meglétére és dinamikájára, a gyerekek és a szülők hozzáállásbeli változására, a kirekesztettség érzésének csökkenésére, illetve az önbecsülés növekedésére gondoltunk; a változások alatt pedig a csapatot körülvevő körülmények – más csapatok, a szülők, a versenyek és a különböző együttműködések – átalakulását értettük.

Ez a kutatási cél idővel kutatási részkérdésé formálódott: lehetséges-e a fejlődés mérése? Itt azonnal felmerülnek a konceptualizálás és az operacionalizálás kérdései: mit jelent a fejlődés, és mi számít sikernek? Ezeket a kérdéseket mi módszertani aggályokként definiáltuk, hiszen ilyen egyedülálló kezdeményezés esetén nehéz a fejlődés és a sikert bármilyen eszközzel elemezhetővé tenni.

Igyekeztünk kutatási tervünket a környezethez adaptálni, és elsődleges céllá a csapat és környezetének mély és beható megfigyelését tettük. Az említett módszertani akadályok leginkább abból adódnak, hogy a gyerekek rendszertelenül látogatják az edzéseket, valamint a szülők többsége nem jelenik meg a meccseken. A folyamatos mozgás, rotáció, csere, a játékosok és természetesen ezzel együtt a szülők ideiglenes eltűnése alapján ásták alá konceptiókat, pontosabban a változások és átalakulá-

sok megfigyelését, de legfőképpen az „utánkövetés” megvalósítását. Az adminisztráció hibái, vagy teljes hiánya tovább nehezítette a dolgunkat. Ez csak nekünk, kutatóknak probléma, hiszen elképzelhető, hogy az esetleges siker kulcsa éppen ebben rejlik.

Kutatási elvünk szerint a gyerekekkel abban az esetben lépünk kapcsolatba, amennyiben jelen vannak az edzéseken vagy a meccseken, és nem követjük őket akkor, amikor hosszabb, vagy rövidebb ideig kimaradnak a csapat életéből. Csak esetleges visszatérésükkor vesszük fel velük újra a kapcsolatot. A bizalmi közeg fenntartása érdekében nem szándékoztunk bármifajta kontrollhatást kelteni, ezért nem kerestük őket más helyszínen, például otthon vagy az oktatási intézményekben.

Az edző ugyan sokszor kihangsúlyozza ragaszkodását a pontossághoz, a folyamatos jelenlétéhez, de ennek megvalósíthatósági problémáját a „cigányok természetéből” vezeti le. A folyamatos hiányzások miatt egy idő után követhetlenné is válik a program. Mindezek ismeretében úgy döntöttünk, hogy egy kérdőíves felmérés a gyerekek és a szülők körében nem lenne célravezető, hiszen az adatok elemezhetlenné válnának, és nem lennének érvényesek kutatási kérdéseink megválaszolására. Azonban igyekeztünk minél inkább részt venni a csapat életében és kötetlen beszélgetések során információkat gyűjteni, amelyek által jobban megismerjük a kezdeményezés összetételét és dinamikáját.

Mindemellett azt is fontosnak tartottuk, hogy a rendelkezésünkre álló lehetőségeket és eszközöket kihasználjuk, és ezek alapján minél többet tudjunk meg a csapatról. A tréner magánál tartja a Farkasoknál valaha megforduló gyerekek egy részének előállított hivatalos versenyigazolványokat és sportorvosi engedélyeket, így ezeket a kutatás segítségére tudta bocsájtani. A versenyigazolványokon a játékos neve mellett egy-két személyes adaton kívül más nem szerepel. Úgy láttuk, ezekkel az adatokkal a gyerekek szociális környezetének elemzésére lett volna módunk – ennek hivatalos útja a Gyermekjóléti Szolgálat felkeresése, ahol azokról a gyerekekről tudtunk volna meg többet, akik valamilyen oknál fogva kapcsolatba kerültek a szociális szakemberekkel. Ez számunkra azért volt fontos, mert kíváncsiak voltunk arra, hogy a gyerekek milyen helyzetből érkeznek az Orczy-kerti Farkasok közé, milyen szociális körülmények közepette tagjai a csapatnak, és próbálnak sportolóként működni.

Az általános iskolákban dolgozó gyermekvédelmi felelősök, és a Gyermekjóléti Szolgálatban dolgozó szociális munkások azok, akik – habár inkább csak formálisan – közvetlenül kapcsolatban vannak a gyerekekkel és szüleikkel, így a család szociális helyzetével is tisztában vannak. Ez a típusú adatgyűjtés egyelőre meghiúsult, mivel a Józsefvárosi Családsegítő- és Gyermekjóléti Központ csak szülői beleegyezéssel ad ki információkat a gyerekekről, de nekünk a pontos laccím hiányában nem volt lehetőségünk felvenni a kapcsolatot a szülőkkel, és a hozzájárulásukat kérni.

Az edző beszédmódja nem tette lehetővé a strukturált interjúmódszerek használatát. Ezért, hogy komplex képet kapjunk véleményéről a saját kezdeményezésével kapcsolatban, strukturálatlan interjúkat készítettünk. Leginkább széttartó szerkezetéről tudunk beszélni, mivel az előre megkonstruált témakörök keretei közül folyamatosan kilépett. A visszakérdések ellenére ragaszkodott a saját maga által létrehozott asszociációs lánchoz, ezért az életút metódusához fordultunk, elsősorban a *Rosenthal-módszert* használtuk. Ez olyan narratív élettörténeti interjúkat jelent, melyben az alany maga strukturálhatja élettörténetének elbeszélését, így a keletkező szöveg egyszerre hordozza a felidézett múlt emlékeit és a jelen perspektíváját is (Rosenthal 1993). A bonyolult narratívákból szépen lassan elemezhető és értelmezhető információtömeget nyertünk ki, melyekhez a megfigyelések eredményeit jól igazíthatuk. A megfigyelések során felmerült kérdéseinket szívesen válaszolta meg, azonban ezzel sok esetben inkább ködösebbé tette az addigra tisztának és világosnak tűnő kutatói képet.

Folyamatosan jelen volt egy általános kutatói dilemma: a diktafon jelenlétében egészen máshogy nyilatkozott meg, mint a spontán beszélgetések során. Ez utóbbiakat idézet formájában nem használtuk fel tanulmányunk megírása során. Egy másik szintje ugyanennek a problémának, hogy a nagy nyilvánosság előtt másként argumentál és fejezi ki saját helyzetének problematikusságát, mint a valóságos helyzeteket értelmező informális beszélgetések kapcsán. Valójában arról van szó, hogy az edző a politikailag korrekt nyelvet használja annak érdekében, hogy szimpátiát ébresszen saját maga és céljai iránt. Ez megnehezíti, hogy őszintén, saját tapasztalatai alapján fogalmazza meg azokat a strukturális, pénzügyi problémákat, melyekkel nap, mint nap szembesül. Mindeközben a szimpátia kiváltása a ré-

széről épp azért fontos, hogy valaki vagy valamilyen intézmény támogassa őt anyagilag.

Az említett dilemmákkal együtt úgy véljük, hogy az együttes technikákon keresztül történő vizsgálódás közelebb vihet minket a szélesebb, rendszerszinten működő elnyomás feltárásához, illetve az ellene való fellépés lehetőségeinek mélyebb megértéséhez. Nem csak a módszertani megközelítésünket jellemzi pluralitás: a felhasznált – a vizsgált jelenségeket értelmező – elméleti kereteinket is áthatja a diszciplináris sokszínűség. A következőkben a *kritikai pedagógiára* fókuszálunk, de a későbbiekben beemelünk más társadalom- és neveléstudományi elméleteket, gyakorlatokat is (*Alcade-féle tipológia, empowerment elméletek*).

Kezdőrúgás – A kritikai pedagógia elmélete

A kritikai pedagógia a neveléstudomány radikális irányzata, mely az 1980-as években teljesedett ki, és vált a pedagógiai diskurzus szerves részévé. Az alapjait Paolo Freire, brazil filozófus, *Pedagogy of the Opressed* (1968) című munkájában fektette le (magyarul csak részletek jelentek meg). Kiindulópontja, az elnyomás igazságtalanságának és az elnyomottak emancipációjának gondolata már Marx írásaiiban megjelent a XIX. század közepén, mikor a munkától elidegenített, kiszákmányolt proletariátust nevezte meg az általa megjövendölt társadalmi forradalom fő mozgatórugójaként. A kritikai pedagógia ugyanakkor Marx szövegeire újraolvasandó és újraírható textusokként tekint és nem mint megkérdőjelezhetetlen dogmákra, szemléletében pedig mindenképpen demokratikus és pacifista (Mészáros 2005:87), ami – szemben a hasonló gondolatok mentén szerveződő Frankfurter Iskolával (Horkheimer – Adorno 1990) – az elméleten túl gyakorlati intervenciók modellt kínál, és a közösségekkel való interakció fontosságát hangsúlyozza. Célja a közösség tudatra ébresztése, kiszolgáltatottságára, jogfosztottságára való ráébredtetése. „*Egyetlen igazán felszabadító pedagógia sem maradhat távol az elnyomottaktól azáltal, hogy szerencsétlenné kezeli őket, és az elnyomóktól vett mintákat kínál fel nekik követendő modelleként. Az elnyomottaknak a megváltásukért vívott küzdelemben saját maguk példaképeivé kell válniuk*” – írja Freire (2003:405).

Első félidő – Képessé tevés a sport által

Ahhoz, hogy a *hatalommal való felruházás* hatékonyságát vizsgálni lehessen az Orczy-kerti Farkasok esetében, szükség van magaa fogalom pontos definiálására. Az angol nyelvű szakirodalom az *empowerment* kifejezést használja, amit hazánkban többnyire képessé tevésné fordítottak le. Lakatos (2009) a képessé tevést úgy határozza meg, mint egy folyamatot, amelyben az egyének elsajátítanak készségeket, melyekkel hatékonyan képviselik érdekeiket, artikulálják igényeiket akár a hatalmi aktorokkal szemben is. Ezáltal az egyén képessé válik a közösség építésére, mások segítésére.

Ugyanakkor az angol szakirodalom megkülönbözteti az *enablement* az *empowermenttől*. Míg az előbbi az egyén képessé tevését jelenti, addig az utóbbi a közösség hatalomhoz való juttatását írja le. A képessé tétel nem tekinthető pusztán szolgáltatásnak, ahol a szociális munkás, pedagógus, edző felülről lefelé, egy autoriter pozícióban átadja a tudást az alant lévőeknek, amit azok használhatnak. Ez egy közös tanulási folyamat, ahol a „tanító” és a „tanuló” nem válik ketté jól elkülöníthetően. Épp ellenkezőleg, partnerek egyenlő együttműködését feltételezi olyan célok elérésében, amelyeket közösen alakítanak ki.

Nyilvánvalóan nem egy rövid időintervallumról van szó, hanem egy hosszú folyamatról, melynek megvannak a sajátos szakaszai, ahol a képessé válás elemei interiorizálódnak. A Lakatos Kinga (2009) által használt tipológia szerint ez a következőképpen épül fel:

- Az első egy individuális szint, ahol az egyén elkezd kifejezni a saját nézőpontját.
- A második már közösségi szint. Itt megfogalmazódik a csoport értéke, a „mi igazságunk”.
- A harmadik szint a másokkal való tárgyalás/megegyezés (közösségi megmozdulások).

A képessé tételnek közösségi szinten csak úgy van értelme, ha az addig szeparált és marginalizált csoport véleményét, élményeit képes közvetíteni a többség felé. Ebből az interakcióból különböző módokon profitálhatnak az egyének és a csoportok: növekvő önbizalom a közösség tagjaiban, jártasságok elsajátításának képessége; társadalmi szinten egy nyitottabb, toleránsabb közeg kialakulása; gazdasági szinten az erőforrások igazságosabb elosztásának kikényszerítése; a politikai térben, a

döntéshozatalban való nagyobb részvétel, valamint az érdekek képviselője a demokratikus államberendezkedés keretei között.

A képessé tétel folyamatában óriási szerepe van az egyénnel és/vagy a közösséggel foglalkozó szakembereknek, a mi esetünkben a trénernek. Talán furcsának tűnhet, hogy egy sportedzőt ilyen feladattal ruházunk fel, azonban az edző nem csupán a fizikai felkészülésért felel.

„Bár az edző munkája sportcéloknak rendelődik alá, pedagógiai értelmezése lehetséges is és szükséges is! Nem csupán a tanár, az edző is nevel. Így kerülhet a testnevelő tanár és az edző személyisége és tevékenysége egymás mellé egy sportpedagógiai elemzés gondolatmenetében. Mindketten nevelők, mindketten pedagógusok!” (Bíróné Nagy 2011).

Ebben a minőségükben kardinális a világkép, amivel a referencia-személyek rendelkeznek, hiszen sok esetben – különösen az általunk vizsgált gyermekeknel – gyakran ők lehetnek az egyedüli reprezentánsai a külső, többségi társadalomban elfogadott értékeknek. Ez a reprezentánsi funkció azonban komoly veszélyeket rejthet magában, amennyiben a facilitáló személy értékei gyökeresen különböznek az általa „vezetett” csoportétól, és meg van róla győződve, hogy ezek dichotóm viszonyban állnak egymással, melyben természetesen az általa képviselt világkép az abszolút igazság, míg a csoport által hozott teljesen elvetendő és rossz.

Az egyértelmű pozitívumok közé sorolható az edző hiteles személyisége (magát IX. kerületi, munkásszármas embernek tartja) és lokálpatriotizmusa, ami a kezdeti időkben rendkívül könnyűvé tette a tagborzást. A gyerekek gyakorlatilag szájhagyomány útján értesültek arról, hogy egy olyan ember tart edzéseket az Orczy-kertben, aki közvetlen, és „érti a nyelvüket”. Az előfeltevésünk az volt, hogy a gyerekek felé rendkívül nyitottan és elfogadóan közeledik, hiszen a célja az, hogy „embert faragjon belőlük”. Azt gondoltuk, hogy a fentebb leírt *empowerment* folyamatok teljes mértékben lekövethetőek lesznek a gyerekek fejlődésében a csapattá kovácsolódás során. Mészáros (2005:87) szerint a szó csak akkor autentikus, ha egyben *világformáló praxis*, ahol a pedagógus és a tanítvány együtt fedezik fel az elnyomás okait és együtt dolgozzák ki a helyzet feloldásának folyamatát. Ez az a *tudatra ébredés*, amit kerestünk a programban.

Annak, hogy ez eddig nem valósulhatott meg, több oka is van: az első és talán legfontosabb, hogy nem sikerült valódi közösséget kovácsolni a gyerekekből. Főként az óriási fluktuáció miatt nem alakult ki a „mi” tudat. Nemhogy a szélesebb értelemben vett megfosztottságra való ráébredés nem valósult meg, de az egyéneknek ritkán sikerült kilépniük saját deprivált helyzetükből. Ezt a vezetővel, a szülővel, valamint a gyerekekkel folytatott beszélgetésekből tudtuk leszűrni. Az edző állítása szerint csak azokkal ért el sikereket (lásd: valamelyik nagy utánpótláscsapatba való bekerülést), akik amúgy is „dolgos cigányok voltak”. Bár előfordult, hogy a cigányokkal kapcsolatos megnyilatkozásaiiban helyet kaptak romákkal kapcsolatos sztereotípiák, ezt az edzések során egyáltalán nem érezte a játékosokkal.

Az edző működésének, egyértelmű sikerének tekinthető egy testvérpár kiemelése, és azóta is sikeres szereplése az FTC utánpótlás csapatában. Azonban az ilyen történetek ritkábbak, a tréner elmondása alapján is gyakoribb a jó képességű fiúk elkallódása, amit ő maga sem tud megakadályozni, mint az egyik legtehetségesebbnek tartott játékos esetében. A csapatról szóló Index-videóból (C. Ronaldo az Orczy téren) is kiderül, hogy az edző folyamatos konfliktusban állt a fiúval – véleménye szerint –, annak nehéz természete miatt. Mi kutatóként a konfliktusokba nem avatkoztunk bele, mégis előfordult, hogy kértük a tréneret, a hiányzások, és az alkalmanként renitens viselkedés ellenére engedjen vissza egy-egy fiút a csapatba.

A Németh László (2010) által leírt domináns ideológia, melyben az ideológiát és a hatalmat birtokló meggyőzi az azoktól megfosztottat, hogy alárendelt pozíciója elfogadható és megváltoztathatatlan, némely esetben az edzőn keresztül is tetten érhető, más esetekben viszont kimondottan a többségi társadalom elitjét teszi felelőssé a kialakult problémák bebetonozásáért. Az olyan hozzáállása, mint az „ezek ilyenek”, vagy „azért, mert cigányok” ugyan a társadalomban a cigányságra süített stigma létjogosultságának megerősítését jelenti, ám gondolkodásmódjában a problémák árnyaltabb megközelítése is jelen van. Bár sokszor látta és érzekelte a gyerekek helyzetének kilátástalanságát (prostituálódott anyák, szerfüggő testvérek, börtönviselt apák), de több esetben érvényesült az ítélő szerep is egyfajta kettős beszédbe ágyazva. Ha kellett, el tudta mondani, hogy milyen determinációk vezetnek

a „srácait” a nihilbe, de ez mindig megmaradt olyan rózsaszín ködös idealizmusnak, amit a magukat intellektuálisnak képzelő érdeklődőknek tartott fent, míg a valódi okokat úgy gondolta, hogy ő pontosan tudja: cigányokkal foglalkozik, akikre senkinek nincs pénze.

Úgy tűnik, hogy a rendszerszemlélet nincs meg a csapattal való foglalkozás során. E nélkül pedig ezek a gyerekek, és még inkább a problémáik nem kezelhetők és nem is érthetőek meg (igaz, az edző lehetőségei rendkívül korlátozottak). A gyermek, és úgy általában az ember, habár önálló identitásként áll a világban, mégsem lehet attól külön kezelni. Interakciós terek tömegeibe lép be és ki nap, mint nap, melyek különböző szintjei mind hatnak az egyénre (Paquette – Ryan 2000).

Ugyanakkor, hiába a rendszerszemléletű gondolkodásmód, ha anyagi bázis hiányában nem valósítható meg az e szemlélet menti intervenció. A mindennapi pénzhiány nemhogy a holisztikus megközelítésű foglalkozás kereteit, de még az alapvető használati tárgyak beszerzését sem tette lehetővé. Maga a csapat alapvető funkciója került veszélybe: a játék. A tréner elmondása szerint rengeteg ígéretet kapott, de ennek csak töredékét sikerült pénzre váltani.

Második félidő – Edző vagy pedagógus?

Az edző képviseli a többségi társadalom felé a deprivációban élők azon szűk körét, akiket pályafutása során edzett: „Hát muszáj neki [t.i. focizni], itt nem lehet nem sportolni, mert akkor bűnözők lesznek. Muszáj” – ahogy azt a tréner többször is megfogalmazta.

Közvetítő szerepe vajon mennyiben segíti, illetve gátolja a játékosok *tudatra ébredését*? Saját szerepének elemzése munkája során lehetőséget ad arra, hogy választ adhassunk erre a kérdésre. A csapat folytonos fennmaradásának zálogát az edző a saját nevelői munkájában látja. A csapat szervezése közben végzett pedagógiai munkájának elemzése teheti érthetővé, hogy munkája mennyiben és hogyan segíti elő a gyerekek emancipációjának sikerét.

A testnevelő tanári pedagógia kutatása három területet ölel fel – a tanítást, a tanári továbbképzést és a tanterv elemzését, ami Silverman és Ennis

1996-os kutatásának is a magját képezte. A fentihez hasonló vizsgálatok legtöbbször kvantitatív módszereket alkalmaznak, leginkább az utóbbi két részterület esetén. A tanítás, mint kutatási terület és mint definiálandó kutatási téma viszont általában nagy vonalakban van felvázolva, minthogy az az adott iskolai mikroközösségben valósul meg, sokszor speciális feltételek mellett (Chatoupis – Vagenas 2011:271-272). A futballcsapat vezetőjének pedagógusi és edzői tevékenysége a fenti elméleti munkák és kutatások tükrében azért tarthat számot érdeklődésre, mert az a bizonytalan anyagi háttér és a játékosok gyakori fluktuációja miatt az ismert pedagógusi és edzői típusok furcsa keveréke.

José Eugenio Abajo Alcalde *Cigány gyerekek az iskolában* (2008:205-212) című munkájában a tanári szerepet is vizsgálja. Metodológiája alapján a cigány gyermekeket tanító pedagógusokat egyrészt a *tudás közvetítőjeként*, másrészt, mint *áldozatot* érdemes láttatni. A tudásátadás, mint egyértelmű feladat, komoly diszkrpanciákat okozhat a diákok körében, ha figyelembe vesszük a tanár, mint szubjektív egyén karakterjegyeit, személyiségét. Rosenthal és Jakobson 1968-ban a „Pygmalion a tanteremben” elnevezésű elmélete szerint a tanárok öntudatlanul, illetve saját attitűdjeiket köverve tekintenek valamely diákot tehetséges, vagy nehéz felfogású, kezelhetetlen egyénnek.

Azért érdemes ezzel kapcsolatban az attitűd szót használni, mivel a tanárok általában saját tapasztalataikra, ismereteikre építve gondolják megalapozott döntésnek a diákok differenciálását. Azonban ez nem tényleges tudásuknak, hanem saját beállítódásuknak köszönhető. Ezt támasztja alá Rosenthal és Jakobson (1968:11-45) elmélete, hiszen a tanárok által kiválasztott diákok az utánkövetéses módszer segítségével bizonyíthatóan jobban teljesítettek fél-egy év múlva. Összességében itt egyfajta önbejelítő jóslatról van szó, amelyben a tanár később igazolva látja saját tapasztalatait és ismereteit.

Másfelől Abajo Alcalde elgondolása szerint a tanárra áldozatként is tekinthetünk. Ez a megközelítés főként a tanárokat érő külső, környezeti tényezők figyelembevételével érthető meg. Három ilyen külső szempontot különít el a szerző, amely alapján megfogható az áldozattá váló tanár. Elsőként a társadalmi környezet szerepét emeli ki. A plurális, demokratikus társadalomban, mint a spanyol vagy akár a magyar, a tanár szerepe, jogai, kötelességei

nemcsak a médiában kerülnek terítékre, hanem saját mikrokozmoszban is. A többségi társadalom által elítélt, vagy bármilyen formában megítélt etnikai kisebbséggel foglalkozó pedagógusok ráadásul sokkal inkább ki vannak téve a társadalom elvárásainak. Akár számon kérve rajtuk az esetlegesen elvárt kontrollt, vagy akár áldozati pozíciót tulajdonítanak nekik, aminek révén menthetetlen helyzetben lévőként állítják be őket.

A másik szempont az iskolák között meglévő versenyhelyzet kezelése. Ideális helyzetben az adott települési egységben vagy kerületben működő iskolák azért versenyeznek egymással, hogy minél több diákot „szerezzenek” meg. Az etnikai kisebbségek által nagyobb számban lakott területeken azonban a verseny előjele negatívvá is válhat: az iskolák az általuk problémásnak tartott gyerekektől inkább szabadulnának, ám ha ezt sikeresen teszik, akár saját létüket is veszélyeztethetik, amennyiben a kevesebb diák, kevesebb megmaradó pedagógusi munkahelyet is eredményezhet.

Harmadik szempontként Abajo Alcalde kiemeli a tanárokról alkotott idealizált kép és a valóság között húzódó szakadék problémáját. A szerző idézi a spanyol kormányok dicsérő mondatait a tanárok hangsúlyos szerepéről, az ottani, legújabb oktatási törvénybe is belefoglalták a nevelés elvülhetetlen jelentőségét a társadalom életében. Ehhez hasonló dicsőséges pillanatokat élhettek meg a magyarországi tanárok is elsősorban a hivatalos, állami diszkurzív térben, amikor a 2011-ben elfogadott új köznevelési törvényben (2011. évi CXCV. törvény) részletesen kifejtették a pedagógusok hangsúlyos szerepét a társadalom formálásában.

A célok és az azok eléréséhez szükséges eszközök megléte közötti feszültség érezhető saját kutatásunkban is. Az elsődleges interjúalanyunkkal, a csapat vezetőjével készített interjúkból egyértelműen kiderül, hogy saját narratívája a hivatalos diszkurzustól olyan mértékben tér el, amely arra predesztinálja, hogy a médiában a nehéz helyzet ellenére a töretlen lelkesedéssel dolgozó edző képét mutathatja fel.

A hátrányos helyzetű gyerekekkel való edzői munka szinte természetesen magában hordja a tanári, pedagógusi feladatokat. „Hát oda nyal, csak a nagyoknál van, nem az, hogy itt segítene [egy idősebb játékos]. [...] tudod, mi van, akít én már egy három-négy évig [neveltem], egy kamasz fiút, már

megint egy szociológusnak mondom, ha 13-14 éves kort betölt egy fiatalember”, annak „a nagyapja [itt magára utal a tréner] már csak egy szükséges rossz” [...] „Én próbálok nevelni”. Saját szerepét – ahogy az idézet is mutatja – sok esetben a szülői, tanári szerepek részleges átvállalásában látja. A tevékenységének célját egy-egy meccs előtt vagy edzés közben nagyon nehéz átadni, hiszen a csapatban játszó gyerekek a kialakított célok mellett folyamatosan szembesülnek a hiányos vagy egyszerűen nem létező eszközkészlettel.

Az Első félidő – Képesség tevés a sport által című fejezetben elemzett sportpedagógiai irodalomban is hangsúlyozzák az edző esetleges pedagógiai szerepét. Azonban Caselmann elmélete szerint két pedagógusi szerep létezik. A *logotrop* típus a tananyag fő fókuszba emelése jellemzi, vagyis a diákokat csak a tanuláson keresztül kapcsolja be bármiféle interakcióba. A másik típus, a *paidotrop* ezzel szemben csak egyfajta ürügyként használja fel a tananyagot, hogy kommunikációt kezdeményezzen a diákokkal. Ez utóbbi változatot jellemzi a nagyfokú humor és a diákok felé nagyobb nyitottság. Ebben az esetben viszont a tananyag oktatására szánt időt veszélyezteti a gyerekek személyiségének egyedisége, érdekessége (Bíróné Nagy 2011). A trénerre jellemző példa, hogy egy időben gyakran kiemelte és folyton „elemezte” a többiek előtt az egyik kiváló játékosának személyiségét. Kiemelte annak tehetségét – magatartási problémáival szembeállítva –, ami arra predesztinálhatná, hogy akár Lionel Messi legyen belőle.

A csapatvezető sok esetben azonosította magát az áldozati szereppel a társadalmi környezet okán, amely adott esetben elnézi csapatának hiányosságait vagy kirekeszti őket. A labdarúgó-utánpótlással foglalkozó csapatok mögött intézményes háttér áll, amelyet az Orczy-kerti Farkasoknak teljes mértékben nélkülöznie kell. Esetében arról van szó, hogy a máshonnan, más célból meglévő eszközöket és kapcsolatokat is felhasználja a csapat érdekében, amikor valamire rászorul.

Az edző a meccsek idején több alkalommal fogalmaz meg általánosító véleményt a cigánysággal kapcsolatban. Ezzel szemben a bajnokságokon rendkívüli erőbefektetéssel kívánja pozícióját sikeresnek mutatni azzal, hogy a programszervezőknél a saját csapata hátrányos helyzetét kihasználva jobb feltételeket harcol ki. Így csapata sikerességét,

valamint implicit módon saját tanári, edzői eredményeit kívánja bizonyítani. Mondván, ő még egy „szedett-vedett csapatból is tud bajnokokat varázsolni”. Ha kell, az U8-as csapatához hozzáveszi egy U10-es tanítványát, mert a játékosok máskülönben nem tudnának teljes létszámban kiállni. A társadalmi környezet – főként mikroszinten –, elfogadóan bánik az edzővel. A tanítványai és azok szülei leginkább egy nagyon elkötelezett embernek tartják, ám a helyzete miatt kissé bolondnak, amiért úgy akar felépíteni és fenntartani valamit, hogy nincs meg hozzá sem az intézményes háttere, sem a megfelelő anyagi támogatás, csak a nem csökkenő lelkesedése: „Ahhoz nem értek, hogy pénzt is keressek. Ahhoz hülye vagyok, túl átláttnak rajtam, mint a szitán. Levesznek kilóra”.

A különböző utánpótlás-tornák idején más csapatok edzői is hasonlóan látják őt: nem mindig veszik komolyan, de a „bolond” attribútum mellett meghatározónak tartják a jó lelkű idealistát is, aki, ha csak „kicsiben” is, de csökkenteni kívánja a társadalmi egyenlőtlenségeket. Előfordult, hogy a tanítványaira süttött bélyeget, miszerint nem tartják be a formai szabályokat, nem viselkednek megfelelően, éppen saját maga erősítette meg. Ha a csapatával valamilyen vidéki vagy fővárosi helyszínen lépnek fel és tömegközlekedést kell igénybe venniük, akkor a gyerekek óriási hanggal töltik be a közlekedési eszközöket. Mikor a többi utas adott esetben megláthatja az új felszállókat, akkorra már hangosan közli, hogy „nem kell ellopni a buszt vagy a villamost”, minden marad a helyén. Ezzel több utazóban meglepődést vált ki, akik nem értik rögtön ezt az öniróniát, viszont saját értékeiket közelebb húzzák magukhoz. Amikor a csapattal utaztunk, más utas nem ült arébb, de erősen figyelték a sportolókat. Az edző pedig szóval tartotta őket úgy, hogy mondatai sokszor a környező utasoknak is szóltak. Mint például a „nem lopjuk el a buszt”, illetve a „próbálj meg csendesen viselkedni, ahogy a többiek”. Amikor széles jókedvvel és hangosan adja elő ezeket a jó tanácsait, akkor felületes szemnek úgy tűnhet, mintha az ő általa „cigányosnak” tartott viselkedést utánozná, ám sokkal inkább arról van szó, hogy ezzel is karikírozza a cigányok viselkedésével és magatartásával kapcsolatos sztereotípiákat.

Ha már a buszon utaznak, akkor is folytatja egészen a leszállásig azt a „performanszt”, ami úgy szól saját tanítványainak, hogy közben a többi utas is értse. Ilyenkor kitér a cigányok lustaságára, ze-

nei tehetségére, ami nem jár együtt szorgalommal. Az ilyen mondatokkal sarokba szorított apukák és gyerekek helyzete okán a többi utas kezd megkönyebbülni, és akár be is kapcsolódik a beszélgetésbe. Az edző itt valójában úgy terem közös platformot a többi utassal, hogy azt érzékelteti, ezek az emberek itt körülötte mások, ám az ő felügyelete mellett már veszélytelenek és nyugodtan kritizálhatóak. Mindez inkább kellemetlen a gyerekek és a szülők számára. Egy alkalommal az egyik apuka meg kívánta védeni a fiát azzal, hogy amiatt nem viszi jobb ifjúsági focicsapathoz, mert ott úgysem foglalkoznának vele, vagyis csak „kispadoztatnák”. Saját unokáját a csapat vezetőjeként is épp ezért edzi a többi sráccal együtt, mert meggyőződése, hogy plusz pénz fizetése nélkül nem kapna jó lehetőségeket más kluboknál. Bizonyos értelemben az anyagi helyzet azonos szintre helyezi a szülők narratíváját a trénerével.

A tanárokról alkotott idealizált kép és a valóságos helyzet közötti diszkrepancia szintén fontos eleme az edzői tevékenységének. Az elvárás és a valóság közötti eltérést, illetve ebben az esetben már-már szakadékot a szülői elváráshorizont indukálja, amely egy jövőbeni pozitív tény bekövetkeztére való várakozás. Különböző tapasztalatok törhetik meg az elváráshorizontot. Az általunk elért szülők – adott időszakban, adott szociális közegben – egységes véleményt fogalmaztak meg azzal kapcsolatban, hogy kit tekintenek jó pedagógusnak, edzőnek, és ennek milyen kritériumai vannak. A gyerekekkel végzett munka lényegét, a sport megszerettetésén túl, a legtöbb szülő a játékosai képességek fejlesztésében látta. A terepmunka folytán ebből fakadóan felmerült ellentét egy szülő, valamint az edző között. A szülő hiányolta a szakmai munkát, ám az edző álláspontja szerint nem vette figyelembe saját gyereke képességeit, illetve a csapat működtetésével kapcsolatos nehéz helyzetet.

A szülők ritkán jelennek meg a gyermekeik meccsein, illetve edzésein, ezért a szülők percepcióját a focicsapat működéséről nehéz pontosan felmérni. Általában az edzővel való kapcsolattartás rendkívül hektikus, esetleges. A kezdeti lelkesedés sokszor az első három kudarcélményig tart, azt követően nehezebb fenntartani a folyamatos kapcsolatot a szülőkkel, illetve elvárni a kooperativitást, az alkalmi segítségnyújtást.

A Feischmidt Margit és Nyíri Pál által szerkesztett *Nem kívánt gyerekek?* című kötetben szó esik a

külföldi és roma tanulók közötti viszonyról, illetve a pedagógusok szerepéről. A Paveszka Dóra és Nyíri Pál által közösen írott fejezetben (2006:133-144) kiemelt szempont, hogy a pedagógusok munkájuk során sokkal nagyobb arányban foglalkoznak a gyerekek fegyelmezésével, mint a tanítással. A tréner esetében is folyamatos kérdésnek minősül, miként lehet egy olyan relatív rendet megtartani, amiben a gyerekek még nem frusztráltak a szigor miatt, de nem is engedi az edző a teljesen szabad viselkedést, ami akár el is lehetetlenítené az aktuális gyakorlatokat. Az egyik játékos például több alkalommal is felhagyott az edzések látogatásával az edző durva, számára sértőnek tartott megjegyzései miatt. Azonban, a játékosokkal való beszélgetésekből kiderült, hogy a szociokulturális közegekből való kilépés – még akkor is, ha ez „csak” egy pestszentlőrinci meccs erejéig tart – olyan élményt jelent számukra, amely abszolút unikális a hétköznapi életükben. Egy szabványszerűen felújított, műfüves nagypályán való játékot is úgy élik meg, mintha világszínvonalú stadionban lenne lehetőségük focizni. Az ilyen események is magyarázhatják azt, hogy miért tekintik a gyerekek nagy lehetőségnek az Orczy-kerti Farkasok csapatában való részvételt, akár negligálva az edző esetenkénti sértő, fegyelmező megjegyzéseit. Úgy tűnik, hogy a közösségi lét, a játék élménye és az említett „kiszakadás” kellő ellensúlyt jelentenek a gyerekek számára.

A Paveszka–Nyíri szöveg szerint a fegyelmezés-elöltöltött idő a diákok részéről időnként agresszív válaszbá torkollik. Emiatt a tanárok sokszor szintén testi fenyegetést alkalmaznak a helyzet eskalálódását megakadályozandó. A csapat edzője vezetőként viszont egy teljesen más pedagógiai modellt követ. Rendkívül jó verbális készségei révén folyamatosan replikázik a focisták esetleges beszólásaira. Sőt, időnként ő dobja fel a labdát, amire várja a visszaszólásokat. Ennek az a nagy előnye, hogy a fiúk úgy érzékelik, ők maguk is meghatározó szerepet kapnak a közösségben, ők is hozzászólhatnak a közösséggel, a csapattal kapcsolatos kérdésekhez.

Az edző a gyerekekkel való kapcsolattartás érdekében olyan témákat is feldob, amelyek viszont hosszabb beszélgetéseket eredményeznek. A televízióban közvetített külföldi vagy hazai meccsek megbeszélése, illetve a tehetségkutató versenyeken történő események egyaránt jó alpanyagul szolgálnak a beszélgetésekhez. Az előbbi szakmai szempontok szerint fontos, a meccsek jobb pillanatait kiragadta

annak érdekében, hogy motiválja a játékosait. Sokszor azzal folytatja a tegnapi vagy pár nappal korábbi meccs eseményeinek felidézését, hogy ezt X. Y., te is meg tudnád csinálni. Amennyiben erre nevetés a reakció, nem hagyja annyiban, hanem közli, ez csak akkor fog sikerülni, ha valóban komolyan veszi a munkát. Vagyis vezetőként a humort ösztönzésre is alkalmazta. A fent idézett gyakori jelenetet általában különböző viccek és kölcsönös „zrikálások”, ugratások előzik meg, emiatt a játékosok könnyen úgy érezhetik, továbbra is viccről van szó. Ám anélkül, hogy pontosan észrevennék, mikor is váltott át az edző komoly hangra, csak azzal szembesülnek, hogy a végső mondata már arra vonatkozik, hogy csak akkor érhet el valamit, csak akkor lehet egy gyerek sikeres játékos, ha elkötelezett a játék iránt.

A tévés tehetségkutatók közös emlegetése fontos a nem cigányok részéről érkező sztereotípiák és előítéletek kapcsán. A tréner gyakori viccei szerint a cigányok nagyon jól énekelnek, a kiváló ritmusérzékük miatt tehetséges zenészek. Ez azonban önmagában nem feltételez komoly munkát, hiszen azonnali népszerűség érhető el vele, miután a tévében látszólag csak kiáll és énekel az adott tehetséges művészjelölt. Itt tetten érhető a nem cigány részről érkező sztereotípiák munkavégzés nélküli sikerről, amit a cigányok tehetségük miatt elérhetnek, viszont ezért nem megküzdnek, hanem csupán így születnek. Az edző épp ezért tartja fontosnak a focit, ahol a folyamatos munka teszi lehetővé a siker elérését. Az utóbbi időben keserű pillanataiban már a focit is sokszor művészetként nevezi meg, mondván, a tehetséges cigány focistákat összeszedi a kerületből, és a következő meccset megnyerik, viszont stabil csapatot nem tud belőlük összeállítani, akik több hónapon keresztül eredményesen állnának ki az ellenfelekkel szemben.

A tréner számára kulcsfontosságú, hogy éljen a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiákkal. Olyan gerilla harcmodort választott, ahol a többség, az „ellenfél” szempontjából látni vélt hiányosságokat (cigányokkal szembeni negatív képek) használja fel saját eredményességéhez. Szembesíti saját játékosait a külvilágból érkező negatív képekkel olyan humoros formába csomagolva, amivel érzékelhetővé teszi, hogy a látszólagos gyengeségeket erősségként kell feltüntetni. A folyamatos megjegyzéseivel, ripsztrajtaival válaszára kényszeríti őket, sőt örül is neki, ha valaki felel neki. Nem feltétlenül tudatosan, de ezzel el tudja érni, hogy akár verbálisan, akár a pályán megvédhessék magukat.

A focicsapat fenntartása mellett elvállalta a lakóhelyéhez közel lévő park gondnokságát is. Ez nagyrészt abból áll, hogy reggel, napközben, illetve az esti órákban körbejárja a park területét, és jelenti az esetleges károkat a kerület felé, illetve megpróbálja megakadályozni a garázda, rendbontó tevékenységet. Ebben a parkban többek között lehetőség van focizásra is, emiatt az edző sokszor élt azzal a lehetőséggel, ha éppen hiányos volt a csapata egy-egy meccs előtt vagy bajnokság közben, hogy ott a helyszínen megnézett és felkért néhány gyereket a csatlakozásra. Ezek sokszor ideiglenes csapattagok voltak, akik játszása néha adminisztratív nehézségekbe ütközött, például az érvényes sportorvosi engedély hiánya miatt. Ilyen helyzetekben igyekezett felhasználni a korábban már említett informális kapcsolatait, illetve a mikrokörnyezet elnéző vagy lenéző magatartása is sokszor hozzájárult a problémák leküzdéséhez: „ezek csak cigányok, nem számít ki milyen néven vagy mennyire hivatalosan játszik”. A bajnokságok, tornák szervezői emiatt az edzőt is egyfajta önkéntes cigánynak lát(hat)ják, hiszen folyamatosan olyan informális eszközöket kénytelen alkalmazni, amelyek egy részére a válasz az volt: „Ne cigánykodjunk már”. 2013 októberétől, mióta a Mészöly Focisuli támogatásával működik ez a kezdeményezés, rendszeresen látogatott VIII. és IX. kerületi iskolákat (többek között Deák-Diák Általános Iskola, Molnár Ferenc Általános Iskola, Harmat Utcai Általános Iskola) toborzás céljából.

Az ellenfelekkel való kiállás esetén folyamatos ellentét alakulhatnak ki. A többnyire – bár nem kizárólagosan – cigányokból álló csapato(ka)t egyrészt humorosan készíti fel mentálisan a meccsre, illetve ugyanilyen könnyed formában emlékezteti is őket: nekik, mint cigányoknak, jobban kell játszaniuk. Egy ilyen helyzetben sokszor kényszerű, kasztszerű kisebbségként jelennek meg a többi csapattal szemben. Az ez elleni fellépésük, lázadásuk akár agresszióval vegyítve az edző számára csak a humor, a vicces önkritika révén kerülhető el.

Fairplay – Etikai dilemmák és kutatói pozíciók

Hangsúlyozni kell, hogy következtetéseinket a kritikai pedagógia és az *empowerment* értelmezési keretein belül kívántuk elemezni, ám éppen ez az a keret, amely felvetette a kutatás legnagyobb etikai dilemmáit. Nehéz úgy képet adnunk az edző

munkájáról, hogy biztonsággal és egyértelműen elkerüljük azt a hibás értelmezést, amely szerint a csapatvezető rasszista. Freire-i értelemben valóban nem tökéletes az általa végzett munka, noha heti több nap együtt van játékosaival, akiket láthatóan szeret. Az elméleti keretet alapul véve nem valósul meg a *tudatra ébredés*, de ennek anyagi vetületei is vannak. A többségi társadalom közönyével megküzdő edzőt inkább csak díjakkal, újságírói megkeresésekkel halmozták el, amely csupán a közbeszéd szintjén jelentkező lelkiismeretfurdalást enyhítette, viszont a kezdeményezés anyagi támogatása a továbbiakban is bizonytalan maradt. A tréner a csapat vezetőjeként a televízióban nyilatkozva leszögezte, a nagy vagyoni háttérrel rendelkező személyek sem nyújtottak anyagi segítséget a csapat számára (DIGI Sport 2011). Éppen ezért az általa szervezett és a folyamatos változtatások ellenére fenntartott klub olyan gyerekekből áll, akikkel kevesen törődnek, illetve ennél is kevesebben látnak bennük potenciált. Nem tudtuk, leírhatjuk-e, hogy általánosságban véve elhangzanak „cigányozó” mondatok, ám maga a tréner említi a vele készült interjúban, ha támogatást kapna, a ferencvárosi Vágóhíd utcában született roma származású focistáról, a később óriási karriert befutó Farkas Jánosról elnevezett tanoda keretein belül végezné tovább megkezdett munkáját. Úgy hisszük, a politikai korrektség szabályainak görcsös betartása helyett sokkal nagyobb súlya van az edző tetteinek, mint amikor saját nyugdíjából előre megfinanszírozta a játékosai leigazolásához szükséges sportorvosi igazolásokat. Nem kívánunk az értéksemleges pozícióban tetszelegni, megkedveltük őt. Azt láttuk, hogy óriási ellenszélben marad talpon, de láttuk a tudományos szempontjaink alapján megmutatókozó elégtelenségeket is. Örök dilemmának tűnik, vajon miként írhatnánk le ezeket, anélkül, hogy bántó lenne annak az embernek, aki a bizalmába fogadott minket, ugyanakkor hogyan hunyhatnánk szemet ezek fölött, ha azt érezzük, hogy fontosak?

Meg kell említeni, hogy az edző egy kettős hatalmi pozícióba helyezett minket, melyet esetenként felhasznált a gyerekekkel történő interakcióiban (ezzel bizonyítva előttük rátermettségét – „még a doktor urak is kíváncsiak rám!”), vagy akár a velünk való találkozások során, ahol az addigi „doktor urakból” hirtelen munkakerülő, eltartott egyetemistákká váltunk a szemében. Ezeket a játszmákat humoros viszontválaszokkal vagy udvarias hallgatással kezeltük. Ennek ékes példája volt, ami-

kor megemlítettük neki készülő tanulmányunkat a kezdeményezésről és ő mindössze azt mondta, hogy persze, nyugodtan, de igazából jobban örülne egy könnyedebb, bestseller-szerű könyvnek a csapat lét-rejöttéről és működéséről.

Kutatócsoportunk társadalmi háttérét tekintve heterogén. Nem ugyanúgy reagált egy kósza cigányozásra a középosztálybeli nő, statisztikai tanulmányokat folytató szociológus, mint az ex-katona, családjában elsőként egyetemet végző roma szociális munkás hallgató; a gyerekek iskolai történeteit hallgatva mást gondolt a munkás családi háttérrel rendelkező történész doktorandusz – aki gyerekként ugyanabba az iskolába járt, ahova a játékosok többsége –, mint a kispesti Bayern München-rajongó kriminológus.

Sok vitát eredményezett annak eldöntése, hogy mitől számíthat valaki rasszistának, milyen szempontrendszert használhatunk, és mi alapján dönthetünk – ha egyáltalán dönthetünk – ebben a kérdésben. Volt, akit érzékenyebben érintettek egyes cigányokkal kapcsolatos megjegyzések, továbbá különbözően vélekedtünk a megnyilatkozásokról. Mindez komoly nehézséget jelentett a közös munkában. Hasonlóan fontos kérdésnek bizonyult a futball jelentősége, mivel volt köztünk olyan, aki professzionális szakmai munkaként tekintett az edzésekre és ezt is kérte volna számon a kezdeményezésen. A kutatócsoport másik része viszont fontosabbnak tartotta, hogy a futball esetünkben egy olyan közösségépítő program, amelyben döntően a személyes interakciók minőségére helyeződik a hangsúly, mintsem a sportkarrierre. Ahogy fentebb leírtuk, egyikőnk ugyanabban az általános iskolában végezte tanulmányait, mint a játékosok nagy része, így könnyebben alakult ki bizalmi viszony. Ez a közös pont segített, hogy személyes élményeiket, mindennapi tapasztalásaikat könnyebben megosszák velünk. Abban a tekintetben viszont nehézséget okozott, hogy a kutatócsoport tagjai kezdetben nem rendelkeztek egy egységes tapasztalati tudásbázissal és viszonylag homogén értelmezési készlettel a gyerekek szociális háttérével kapcsolatban. Dolgoznunk kellett a sokféle nézőpont egyesítésén, mégis pont ez vált kutatásunk előnyére: munkánkat annak minden fázisában ebből a szakmai sokszínűségből merítve vettük kritikai görcső alá. Ez folyamatos önreflexióra kényszerített minket, állandóan reflektáltunk saját pozíciónkra, és nem hagytuk, hogy egy-egy értelmezési keret, szakmai megköze-

lítési mód korlátok közé szorítsa a kutatócsoportot, és túlságosan domináns fókusszá váljon.

Hosszabbítás – További tervek és lehetőségek

Tanulmányunk – és kutatásunk első fázisa – alapvetően két kérdést igyekezett volna körbejárni: az Orczy-kerti Farkasok labdarúgócsapatban sportoló gyerekek emancipációjának sikerességét, illetve a kezdeményezés modelljelleget, átültethetőségét. Kutatási eredményeink alapján a következőket állítjuk:

- Az edzőnek nem sikerült valódi közösséget létrehoznia, a fluktuáció miatt nem alakult ki a „mi” tudat a gyerekek körében.
- Sem a tudatra ébredés, sem a saját deprivált helyzetből való kilépés nem valósult meg.
- Az edző elmondás szerint csak a „dolgos cigányokkal” ért el sikereket, a hozott kulturális tőke révén tudott egy-egy játékos jobb csapatba kerülni, de ez a fajta „kiemelkedés” nem tekinthető emancipatorikus folyamatnak.
- A rendszerszemlélet hiányzik az edzői eszköztárból, enélkül pedig nem érthető meg a gyerekek pszichoszociális helyzete.
- Az anyagi bázis és az infrastruktúra hiánya alapjaiban ássa alá a fejlődést, illetve annak fenntarthatóságát.
- Nincs társadalmi támogatottsága a kezdeményezésnek, alapvetően egyetlen személy „szélmalomharca” egy mélyen gyökerező strukturális problémával szemben.
- Az Orczy-kerti Farkasok nem tekinthető modellértékűnek, mivel az edző karizmája tartja életben a programot. Amennyiben ő feladja, nincs aki a helyére álljon, a módszer nem duplikálható.

Mindezek mellett, a dolgozat megírásakor egyértelművé vált számunkra, hogy kutatásunk metódusának és tárgyának korábban említett sajátosságai okán nem lehetséges teljes mértékben az előre jelölt narratív keretben értelmeznünk a látottakat.

Kutatásunk éppen ezért nem ért a végéhez. Edigi vizsgálódásunkat a folyamatos önreflexió jellemezte, érte ez alatt azt, hogy nem ragaszkodtunk a kezdetben kialakult elképzeléseinkhez, minden egyes interjú, megfigyelés újabb szempontokat és magyarázatokat vont be az elemzésbe. A terepmun-

kán alapuló kutatás értelmét éppen az adja, hogy az elméleti keretet folyamatosan tények alapján foglalmaztuk újra. Ezért szükségesnek tartjuk, hogy a tanulmány elején feltett kérdésekre adott válaszokat ne végpontnak tekintsük, csupán pillanatnyi állapotnak, a későbbiekben pedig újabb és újabb szereplőket bevonva szélesítsük a látómezőnket, valamint újabb és újabb megválaszolásra váró kérdéseket tegyünk fel.

Összefoglalás

Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium Kritikai Pedagógia műhelyéből nőtte ki magát a kutatás, melynek jelenlegi fázisában elért eredményeiről ad számot írásunk. Előfeltevésünk az volt, hogy a budapesti nyolcadik kerületben egy folyamatos támogatásokat nélkülöző labdarúgó kezdeményezés vette, és veszi fel a mai napig a versenyt a finansiális, infrastrukturális háttérrel rendelkező akadémiákkal. Úgy gondoltuk, hogy a nyolcadik és egyéb környező kerületekben élők eltérő etnikai, szociokulturális és anyagi háttere miatt az Orczy-kerti Farkasok labdarúgócsapatán keresztül az edző alternatív eszközökkel próbál olyan előrelépési, kitörési lehetőséget feljuttatni játékosai számára, mely összhangban áll a kritikai pedagógia opressziót tagadó elvével.

A csapatokban játszó fiatal focisták gyakori váltakozása, cserélődése, illetve a finansiális alapok hiánya miatt egy folyton változó működés bontakozott ki kutatócsoportunk előtt, amely megnehezítette, olykor majdnem el is lehetetlenítette, hogy érvényes és megbízható adatokkal szolgáló társadalomtudományi kutatást végezhessünk egy gyakorlati szempontú elemzés számára. Kérdésünk az, hogy a sport képes-e ebben az esetben segíteni a kritikai pedagógia által definiált emancipációt; van-e valamilyen különleges metódus, amivel az edző motiválja a gyerekeket; lehet-e modellértékűnek tekinteni a kezdeményezést?

„They cannot work, they can only play football!” Theoretical and methodological dilemmas during the research of the „Orczy-kerti Farkasok” (Orczy Garden Wolves) football team

Abstract

Our research project originates from the Critical Pedagogy workshop organised by ELTE College for Advanced Studies in Social Sciences. We have been working together since 2012 to examine the practical applicability of critical pedagogy in Hungary. Our research concentrates on a self-supporting soccer programme in one of the poorest areas of Budapest (the 8th district). Our hypothesis is that the programme is able to compete with structured academies and can help young disadvantaged boys to recognise their situation and help themselves in advancement. The heart of the programme is the coach himself. We believed that because of the diverse ethnic, socio-cultural and economic backgrounds of those living in the eight and surrounding districts, the coach – through the Orczy-kerti Farkasok (Orczy Garden Wolves) soccer team – aids and enables his players to break out of their backgrounds and seek advancement through alternative means, which is consistent with the oppression negationist theory of critical pedagogy. We had to realise that acquiring valid and reliable data for a quantitative analysis would be nearly impossible because of two reasons: (1) the young players alternated quite frequently, and (2) the operation of the initiative changed due to its inconsistent financial funding. The application of various quantitative and qualitative techniques gave us the opportunity to gain insight into the ways such a group (in which there are informal relationships that are sometimes exploited) can be maintained among the existing recruitment system. Based on our results we can say that sport in this example is able to aid emancipation defined by critical pedagogy, mostly because there is a specific method with which the coach is able to motivate the children. Based on the experiences gained from the research we think that the initiative can not be regarded as a model for future efforts and the main reason for this is the wide variety of the children’s social backgrounds.

Felhasznált irodalom

- Alcalde, José Eugenio Abajo 2008 *Cigány gyerekek az iskolában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Babbie, Earl 2001 *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Chatoupis, Constantine – Vagenas, George 2011 An analysis of Published Process-Product Research on Physical Education Teaching Methods. *IJASS – International Journal of Applied Sports Sciences*. 23 (1):271–289.
- Feischmidt Margit – Nyíri Pál 2006 „Nem kívánt gyerekek?” – *Külföldi gyerekek magyar iskolákban*. Budapest, MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet.
- Freire, Paulo 2003 Az elnyomottak pedagógiája. In Kozma Tamás – Tomasz Gábor (szerk.) *Szociálpedagógia – Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris Kiadó, 397–416.
- Hennink, Monique – Hutter, Inge – Bailey, Ajay 2011 *Qualitative Research Methods*. London, Sage.
- Héra Gábor – Ligeti György 2005 *Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. 1990 *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó – Atlantisz Könyvkiadó.
- Letenyei László 2006 *Településkutatás – Módszertani kézikönyv*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Mészáros György 2005 A „rossz arcúak” szava – A kritikai pedagógia kihívása. *Iskolakultúra*. 13 (4):84–102.
- Rosenthal, Gabriele 1993 Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. In Josselson, Ruthellen – Lieblich, Amia (eds.) *The Narrative Study of Lives*. I. kötet London, Sage.
- Rosenthal, Robert – Jacobson, Lenore 1968 *Pygmalion in the Classroom: Teacher Expectation and Pupils' Intellectual Development*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- Zombori Gyula 1997 *A szociálpolitika alapfogalmi*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Online források

- Bíróné Nagy Edit 2011 *Sportpedagógia*. Pécs: Dialóg Campus Kiadó. (<http://tamop412a.ttk.pte.hu/TSI/Birone%20Nagy%20Edit%20-%20Sportpedagogia/sportpedagogia.html#d5e3542>) (A letöltés dátuma: 2013. október 26.)
- Paquette, Dede – Ryan, John 2000 *Bronfenbrenner's Ecological Systems Theory*. National-Louis University. http://www.floridahealth.gov/AlternateSites/CMS-Kids/providers/early_steps/training/documents/bronfenbrenners_ecological.pdf (A letöltés dátuma: 2013. október 26.)
- Lakatos Kinga 2009 *A képessé tétel folyamata. Az érdekvényesítés esélyeinek növelése a szociális és közösségi munkában*. Budapest, Közösségfejlesztők Egyesülete. http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/Azadatt.nsf/1c4dc4b986e230d1c1256a08003a235e/14c544c36a68ce4fc12575d9002dfc69?OpenDocument (A letöltés dátuma: 2013. október 28.)
- Németh László 2010 *Empowerment – Képessé tétel, felhatalmazás* – A GYEP munkatársainak előadásai. Budapest, MTA-Gyerekszegénység Elleni Program. (http://www.gyerekesely.hu/index.php?option=com_phocadownload&view=category&id=23:a-gyep-munkatarsainak-eloadasai-valogatas) (A letöltés dátuma: 2013. október 26.)
- Sándor Klára 2011 *Olvasáskutatás*. Eger, Esterházy Károly Főiskola. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_06_olvasaskutatas_scorm_08/adatok.html (A letöltés dátuma: 2013. október 27.)
- 2011 Szociális Innováció Alapítvány – Pro Bono Díj. <http://www.szia.org/content/pro-bono-d-j> (A letöltés dátuma: 2014. március 7.)
- Újságcikkek (A letöltés dátuma: 2013. október 26. és 2014. március 15.)
- A gettófutball mentora. *Sport Géza* 2011. 04. 21. http://sportgeza.hu/futball/2011/04/21/a_gettofutball_mentora/
- C. Ronaldo az Orczy-téren. *Index* 2011. 04. 22. http://index.hu/video/2011/04/22/jozsefvarosi_foci/?s=tag:j%C3%B3zsefv%C3%A1ros

- Melegítőt kapott a Fradi kistestvére. *Fidesz* 2012. 01. 21. <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=177072>
- Cigányokra van pénz! *Fradimob.hu* 2012. 01. 24. <http://fradimob.hu/index.php/friss/szakmai-hirek/item/1540-cig%C3%A1nyokra-van-p%C3%A9nz?tmpl=component&print=1>
- Kicszelezik a szegénységet. *Helyi Téma* 2012. 02. 01. <http://helyitema.hu/budapest-viii/31680>
- Megjött Laci Bá! Jól van, Pindák! Olvasod a játékot! *Hetek* 2012. 02. 10. http://hetek.hu/riport/201202/megjott_laci_ba
- A farkasvezér. *Népszabadság* 2012. 05. 30. http://nol.hu/lap/arcok/20120530-a_farkasvezer

Televíziós műsorok

- DIGI Sport*, Reggeli Start – Pindák László a vendég. 2011. 09. 13. Mi lett az Orczy téri focicsapattal? <https://www.youtube.com/watch?v=PjPbIBKRCjQ> (A letöltés dátuma: 2014. március 13.)
- DIGI Sport*, Reggeli Start – Pindák László, Lakatos Dávid és Lakatos Zoltán a vendég. 2011. 09. 13. Fiúk az Orczy térről. <http://www.digisport.hu/video/3964> (A letöltés dátuma: 2014. március 15.)

A FIATALOK POLITIKAI ATTITÚDJEI

Egyre több országban érhető tetten a politikától való elfordulás trendje. Ez nem csupán Magyarországra vagy a poszt-socialista országokra jellemző, hanem a nyugati demokráciákban is megfigyelhető jelenség. A politikától való távolmaradás a választási részvételi arányok csökkenésében, a párttagok és támogatók létszámának apadásában is tükröződik. A politikától való nagyarányú elfordulás a demokrácia gyengüléséhez vezethet.

Különösen súlyos teher lehet ez egy olyan országban, ahol a demokrácia hagyományai (még) nem erősek. Az ilyen országokban nagyobb a veszélye annak, hogy a múltban gyökerező korábbi antidemokratikus ideológiák újra jelentősebb szerephez juthatnak. Egy modern demokrácia fennmaradásának alapvető feltétele, hogy állampolgárai aktívan részt vegyenek a közügyekben. Ha csupán a választásoktól való távolmaradás veszélyeit nézzük, a nagyon alacsony választási részvétel megkérdőjelezheti a választások legitimitását, illetve, ha bizonyos választói csoportok csak nagyon alacsony arányban képviseltetik magukat, akkor az a befolyás egyenlőtlenségéhez vezet (Angelusz – Tardos 2005:323-325).

A demokratikus rendszerek politikai szocializációs folyamatában különös hangsúlyt kellene fektetni arra, hogy állampolgárai aktívak legyenek, megfelelő ismeretekkel rendelkezzenek jogaikról és kötelességeikről, valamint, hogy értékészletükben jelentős szerepet kapjak a demokratikus értékek. Ezzel szemben hazánkban az állampolgári szocializáció szerepe elsikkad jelentőségéhez képest. A különböző szocializációs ágensek hatása változó, esetleges, a magyarországi politikai szocializációs modell fragmentált.

A demokratikus értékek átadása, illetve átvétele csak akkor lehetséges, ha a társadalom tagjainak többsége a demokráciát megfelelő (vagy a létező legjobb) rendszernek, a demokratikus értékeket pozitív értékeknek tartja. Magyarországon azonban a fiatal nemzedékre is jellemző a demokráciaszkepszis. A fiatalok nagy részére és a felsőoktatásban tanulók jelentős hányadára – azaz a következő nemzedék társadalmi, politikai, gazdasági elitjének többségére – is igaz, hogy nem bíznak a demokráciában és intézményeiben; nem elégedettek hazai megvalósulásával, nem értik értékeit, ebből fakadóan nem is

tudnak azonosulni vele (Kovács 2014:45-47). Nem lepődhetünk meg azon, hogy a fiatalok tudatában és értékvilágában nincs konzisztens demokráciakép, hiszen a rendszerváltást követően a politikai elitcsoportok sem tudtak egységes demokráciaképet „felmutatni”.¹ A demokrácia-skepszis mögött megbúvó okok között említhetjük azt is, hogy felszínre kerülnek a demokratikus berendezkedés „teljesítményére” vonatkozó elképzelések is, azaz a rendszerváltás óta eltelt időszak „eredményei” is. A fiatalok jelentős része vagy személyes tapasztalatain vagy környezetén keresztül szembesül a polarizált társadalom problémáival: a munkanélküliséggel, az elszegényedéssel, a létbiztonság hiányával, a migráció kérdésével, a jogbiztonság bástyáján található hézagokkal, a választási kampány ígéreteinek betarthatatlanságával stb. – olyan problémákkal, amelyekre a rendszerváltás óta megalakult kormányok egyike sem tudott hosszú távú megoldási stratégiát felkínálni (Szabó – Laki 2014:23-37).

Magyarországra is jellemző, hogy a felnőtt társadalom és a fiatal nemzedék tagjai is kevésbé bíznak a politika világában, a politikusokban. A fiatalokra hangsúlyozottan igaz az, hogy minél több információval rendelkeznek a politika világáról, annál kevésbé bíznak benne, és politikai részvételi arányuk csökken. Az országgyűlési választásokon való részvétel ugyan nem esett vissza kiugróan, de még néhány százalékpontos visszaesés is több százezer választópolgár távolmaradását tükrözi.

A demokratikus intézményrendszer kialakítása, illetve fenntartása nem elegendő ahhoz, hogy az állampolgárok „demokraták” legyenek. Szükséges még az állampolgárok közügyekben való részvétele is, amit a demokratikus politikai kultúra nemzedékeken átívelő továbbörökítésével lehet elősegíteni (Almond – Verba 1997). A közügyekben való részvételi hajlandóságot jelentősen befolyásolja a politikai és a közügyek iránti érdeklődés, a szubjektív állampolgári kompetencia, a politikai intézményekben, szereplőkbe vetett bizalom, az állampolgárok társadalmi beágyazottsága (integráltsága) is. Mindezek a tényezők azonban hazánkban nem erőtelje-

1 Nem csupán a demokráciakép nem egységes, de a múlt értelmezése sem. A 2014-ben felállított megszállási emlékmű kapcsán fellobbanó egyet nem értés is ezt példázza.

sek. Éppen ezért tartom fontosnak azt is vizsgálni, hogy a „jövő nemzedékét” jelentő fiatalok mennyire érdeklődnek a politika iránt, milyen ismeretekkel rendelkeznek róla, milyen a demokráciaképük, milyen az érdekérvényesítő képességük, mennyire bíznak a politikai, társadalmi intézményekben, miként vélekednek a politika világáról.

Jelen tanulmányban több empirikus kutatás adatait mutatom be, melyek a fiatalok politikai szocializációjának egyes eredményeit mutatják, kiegészítve egy 2010-es pécsi interjú vizsgálat eredményeivel, melynek keretei között a fiatalok politikával, politikai szervezetekkel, demokráciával, érdekérvényesítéssel kapcsolatos attitűdjeit vizsgáltam. A kvalitatív kutatás célja az volt, hogy a szakirodalomban fellelhető adatokat, eredményeket tovább árnyaljam, illetve azok okait feltárjam. Tanulmányomban felhasználom Szabó Ildikó és Örkény Antal 1996-os (utolsó éves középiskolai oktatási intézménybe járók mintáján készült) kutatását, a

2008-as „Iskola és társadalom” című kutatás,² az országos, nagymintás 15–29 évesek körében készült Ifjúságkutatások, valamint a 2011–12-es „Aktív fiatalok Magyarországon” című vizsgálat³ egyes eredményeit.

2 A kutatás Csáki Mihály vezetésével 9. és 11. évfolyamos középiskolások körében készült. Az iskolatípusra és évfolyamra reprezentatív minta elemszáma 5962 fő. A kutatásban az alábbi intézmények vettek részt: ELTE TáTK Szociológia Tanszék és OITK, Pécsi Tudományegyetem BTK Szociológia Tanszék, Szegedi Tudományegyetem JGyTK Alkalmazott Társadalomtudományi Tanszék, ECHO Survey Szociológiai Kutatóintézet, Debreceni Egyetem BTK Szociológia Tanszék, Debreceni Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kar. A vizsgálat vezető kutatói Csáki Mihály (ELTE TáTK), Domokos Tamás (ECHO Survey), Kiss Mária Rita (SZTE JGyTK), Murányi István (DE BTK), Sik Domonkos (ELTE TáTK), Szabó Ildikó (DE BTK), Bognár Adrienn (PTE BTK) voltak.

3 A kutatás 2011 decemberétől 2012 februárjáig tartott. On line és face-to-face adatgyűjtési módszerrel 1700 főiskolai és egyetemi hallgatót vontak be a vizsgálatba. Az adatokat a kérdezett neme, a kérdezett képzési szintje, az intézmény típusa, az intézmény regionális elhelyezkedése és az intézmény felsőoktatásbeli súlya alapján súlyozták (Róna – Szabó 2012:15-17).

1. ábra: Mennyire fontos ahhoz, hogy valaki jó állampolgár legyen, az, hogy... (0-100-ig terjedő skála átlagai, n=7040)

Forrás: Saját szerkesztés, az adatok forrása: Oross 2013: 296. o.

Az interjú kutatás félig strukturált interjú-szemponstör segítségével történt. A vizsgálat célcsoportját a 18–29 éves pécsi állandó vagy ideiglenes lakhellyel rendelkező fiatalok alkották, akik önkényes mintavételi technikával kerültek a mintába. Összesen 91 felhasználható interjú készült el.

1. A fiatalok állampolgári attitűdjei

A demokratikus attitűdöknek kiemelten fontos mutatója, hogy miként vélekedünk az állampolgárságról, az állampolgári jogokról, kötelezettségekről, s összességében arról, hogy mitől lesz valaki „jó állampolgár” egy országban. A 2012-es nagymintás ifjúságkutatás adatai szerint a 15–29 évesek elsősorban kötelezettségekkel, és nem a lehetőségek kihasználásával azonosítják a jó állampolgárság jellemzőjét. A fiatalok szerint a jó állampolgár kritériuma elsősorban a törvények tisztelete, valamint az adó- és járulékfizetés. Ennél jóval kisebb fontosságot tulajdonítanak az önálló vélemény alkotásának és a választásokon való részvételnek. A tájékozottság és a közösségi részvétel még kevésbé fonódik össze a jó állampolgár fogalmával. Az önkéntes szervezet munkájában való részvételt, valamint az aktív politizálást tartják a fiatalok a legkevésbé fontosnak ebben az aspektusban. Ugyanez a fontossági sorrend volt megfigyelhető 2008-ban is (Oross 2013:296; Szabó – Bauer 2009: 112). A pontos adatokat az 1. ábrán láthatóak.

Érdekes azonban említést tenni arról is, hogy éles szakadék választja el a fiatalok elképzeléseit és tényleges cselekedeteit. Habár a vizsgált célcsoport viszonylag fontosnak tartja a választásokon való részvételt, az önálló véleményalkotást, és sokan említették az aktív közösségi részvételt is, az utóbbi évek, évtizedek kutatásai a fiatalok – e szempont szerinti – passzivitásáról árulkodnak. Szintén különbség fedezhető fel aközött, hogy a 15–29 éves korosztály mennyire tartja fontosnak az országos ügyekben, illetve a közösséget érintő ügyekben való tájékozottságot, valamint, hogy valójában mennyire tájékozottak ezen a területen.

A 2008-as „Iskola és társadalom” kutatás más aspektusból vizsgálta az állampolgári attitűdöket. A középiskolásoktól azt kérdeztük, hogy a kérdőívben megfogalmazottak mennyire várhatóak el a magyar állampolgároktól. A vizsgált célcsoport szintén az ország törvényeinek betartását tartotta a legfon-

tosabbnak, amit a magyar kultúra ismeretének és szeretetének elvárása követ. Körülbelül kétharmaduk gondolta, hogy elvárható a magyar állampolgároktól, hogy részt vegyenek a választásokon. Ekkora arányban tartották fontosnak azt is, hogy az állampolgárok meg legyenek győződve arról, hogy minden ember egyenlő. A középiskolás diákok csupán valamivel több, mint fele vélekedett úgy, hogy a rászorulóok segítése és a demokrácia melletti elköteleződés is elvárható lenne. Mindössze 52,1%-uk szerint kell az állampolgároknak tiszteletben tartaniuk a kisebbségek jogait.

Összegezve látható tehát, hogy az állampolgárság fogalmához leginkább kötelezettségeket társítanak a fiatalok, a politikai aktivitás és mások segítése, a kisebbségi jogok betartása csak csekély mértékben fonódik össze azzal.

2. A fiatalok demokráciaképe, demokráciaértelmezése

A 2008-as „Iskola és társadalom” kutatás vizsgálta azt is, hogy a középiskolások szerint mi tartozik bele a demokrácia fogalmába. A válaszadók a megadott szempontokat osztályozták egy ötfokozatú skálán, ahol az egyes azt jelentette, hogy az adott aspektus semennyire, míg az ötös azt jelentette, hogy teljes mértékben beletartozik a demokrácia fogalmába. Az eredmények szerint a kilenc- és tizenegyedikesek leginkább a magánélet tiszteletben tartását, a törvények betartását, a törvény előtti egyenlőséget, a társadalmi igazságosságot és a szólásszabadságot tartják a demokrácia „kellékeinek”, míg legkevésbé a kisebbségi jogok érvényesülését és a többpártrendszert kapcsolják össze a demokrácia fogalmával.

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a fiatalok többsége főként személyes biztonságot vár el a demokráciától, és a demokráciát főként az egyén és a hatalom közötti kapcsolat mentén értelmezik, míg az állampolgári közösségek és a hatalom közötti kapcsolat háttérbe szorul demokráciaképükben (Csákó 2007:2).

A fiatalok értékrendjében a demokratikus és antidemokratikus elemek megférnek egymás mellett. Habár a válaszadók 91%-a úgy nyilatkozott, hogy a demokratikus társadalmi rend legalább kicsit fontos számára (28%-uk számára nagyon fontos, 40%-uknak inkább fontos, 23%-uknak kicsit fontos), többségük elfogadja az erőszak- és a vezér-

elvet is. A középiskolások 71%-a teljesen vagy inkább egyetért azzal az állítással, miszerint „ennek az országnak nem annyira törvényekre van szüksége, mint inkább egy olyan vezetőre, akiben a nép megbízik”. Hasonlóan magas azok aránya (74%), akik teljesen vagy inkább elfogadják azt a véleményt, hogy „Magyarországnak szüksége van egy olyan pártra, amelyik nemcsak beszél, hanem, ha kell, oda is üt”. Meglepő módon éppen a demokráciát saját életükben fontosnak tartó diákok között magasabb azok aránya, akik a fenti kijelentéssel egyetértettek. Feltételezhetjük, hogy ennek oka a fiatalok demokrácia-értelmezésében keresendő.

A fiatalok demokráciához való viszonyulásának ambivalenciáját mutatják az Ifjúság 2008-as vizsgálat eredményei is, melyek szerint a 15–29 évesek kevesebb, mint fele gondolja csak úgy, hogy a demokrácia a legjobb politikai rendszer. Hasonló eredményt mutatnak a Kádár-rendszer és a jelenlegi rendszer összehasonlításával kapcsolatos adatok: a fiatalok 51%-a szerint jobb a jelenlegi rendszer, míg 49%-uk a Kádár-rendszert tartja jobbnak (Szabó A. – Kern 2011:55-58).

Hasonlóak az „Aktív fiatalok Magyarországon” című kutatások eredményei is. Ezekkel kapcsolatban azonban fontos megjegyezni, hogy a vizsgálatok a felsőoktatásban tanulók körében zajlottak. A 2011/12-es kutatási eredmények szerint a főiskolások, egyetemisták 39%-a nyilatkozott úgy, hogy „a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb”. 2013-ban ugyanezzel a kijelentéssel a válaszadók 42%-a értett egyet, míg 23%-uk úgy gondolta, hogy „bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer”. Tovább árnyalják a képet azok az adatok, melyek szerint 2013-ban a felsőoktatásban tanulók 6%-a értett egyet azzal, hogy „A mai magyarországi helyzet annyira rossz, hogy a diktatúra jobb lenne”, valamint 29%-uk osztotta azt a véleményt, miszerint „A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint bármelyik másik”. A demokráciához kötődő szkepticizmus mellett érdemes kiemelni azt is, hogy a vizsgálatba bevont főiskolások, egyetemisták háromnegyede elégedetlen a demokrácia magyarországi működésével (Szabó – Laki 2014:18-20).

Az állampolgári attitűdöket és a demokrácia-képet vizsgálva azt láthatjuk tehát, hogy a fiatalok – legyen szó akár középiskolásokról, akár huszonevesekről – bizonytalanok a demokrácia fogalmát illetően, fenntartásokkal, illetve szkepticizmussal viszonyulnak hozzá. Főként személyes biztonságu-

kat, saját érdekeik érvényesülését tartják fontosnak a fogalom kapcsán. Mások érdekei, a szolidaritás, s főként a kisebbségeket érintő kérdések rendre háttérbe szorulnak. A politikai részvétel, aktivitás is csak inkább elméletben fogalmazódik meg bennük, a valódi cselekvés háttérbe szorul. A fiatalok demokrácia-értelmezése olyannyira bizonytalan, hogy a demokrácia fontossága egyszerre jelenik meg az erőszak- és vezérely elfogadásával. A bizonytalan értelmezés mellett azonban hangsúlyos a demokrácia hazai működésével való elégedetlenség is.

A Pécsétt végzett interjúkutatás arra világított rá, hogy a megkérdezett egyetemisták alig-alig tudták értelmezni a demokrácia fogalmát, és azt is nehezen tudták megfogalmazni, mit is jelent az számukra. Néhányan egyáltalán nem tudtak válaszolni az erre vonatkozó kérdésre, s többen a történelemórákon tanultakba kapaszkodva említették a görögöket, beszéltek a poliszokról, de egyáltalán nem tudták megragadni a demokrácia lényegét. Egy ország demokratikus működését sokan a szavazásban és a szabad véleménynyilvánításban látják, s többen említettek valamilyen jogosultságot, ami a demokráciával együtt jár.

„Ez nagyon nehéz kérdés, hogy miben nyilvánul meg. Hát, nem tudom. Az, hogy a tv azt mond, amit akar, a rádió azt mond, amit akar, az újság azt mond, amit akar...” (19 éves fiú)

„Hát minden állampolgárnak választójoga van például.” (20 éves lány)

„Hát elvileg ugye demokráciában ugye mindenkinek számít a véleménye, tehát... hát nem tudom, hogy miben nyilvánul meg. Elvileg így szólásszabadság ugye, mindenkinek van beleszólása a dologba. Elviekben működik ez most Magyarországon is, gyakorlatban ez mit mutat az már így más kérdés.” (19 éves lány)

„Hát azt gondolom, hogy fontos az egyenlőség, tehát, hogy mindenkinek meglegyenek ugyanazok a feltételei arra, hogy sikeres lehessen az életben, hogy ne legyenek ilyen nagy társadalmi egyenlőtlenések, amik itt viszont szerintem vannak. És hát hogy legyen mindenkinek tényleg beleszólása az ország helyzetébe, ne csak egy politikus legyen ott az ország élén, aki úgy.., meg az ő kis csapata, aki határozatokat hoz a fontos döntésekben” (23 éves lány)

Érdekes azonban: annak ellenére, hogy sokan nem tudták körülírni a demokrácia fogalmát, szinte mindenki állást tudott foglalni magyarországi

működéséről, és többnyire valamilyen negatív véleményyt fogalmaztak meg (csupán néhányan tettek valamilyen semleges megállapítást).

„Nagyon rossz, mert ez végül is nem demokrácia, hanem kutya-macska kapcsolatnak tudnám mondani ezt az egészet, mert itt nem azt látom, hogy országért, az emberek jövőjéért, az emberek érdekében végeznék a dolgukat úgy az erre megválasztott emberek, hanem itt csak az állandó veszekedés, egymás alá tesznek.” (22 éves lány)

„Az a helyzet, hogy szerintem lehet szavazni, de ez valahol már el van döntve. Tehát akkor inntől kezdve meg nem demokratikus.” (23 éves fiú)

„Hát felszínesen működni működik, de... de mégse az történik, amit az emberek igazán szeretnének.” (19 éves lány)

„Jelen pillanatban Magyarország nem demokratikus állam. Demokrácia nem létezik. És nem látni a kiutat ebből... nem is tudom, de sokszor már arra gondolok, hogy egy diktatúra kellene ide, radikális megoldások meg minden, tényleges megszorítások, vagy pedig egy hasonló dolgot létrehozni, mint amilyen mondjuk a monarchia volt a dualizmus korában. A demokrácia nem frankó a magyarok mentalitásához valahogy... én legalábbis ezt látom” (22 éves fiú).

3. Érdeklődés a politika iránt

A kilencvenes évek politikai szocializációs, illetve ifjúságszociológiai vizsgálatai a fiatalok politikai érdeklődésének hiányára mutattak rá. E vizsgálatok kimutatták azt a tendenciát, hogy még e korcsoporton belül is eltérő politikai érdeklődéssel és aktivitási igénnyel jellemezhetőek a fiatalok. Az ifjúsági korfán felülről lefelé haladva egyre nőtt a politika iránti közöny (Gaszó – Laki 2004:172-174). A végzős középiskolásokot vizsgáló 1996-os kutatás eredményei szerint a tanulók 6%-át érdekelte nagyon, harmadukat „inkább érdekelte”, 38%-ukat „inkább nem érdekelte”, míg ötödüket egyáltalán nem érdekelte a politika. Szabó Ildikó és Örkény Antal arra hívta fel a figyelmet, hogy a középiskolások politikai érdeklődése a rendszerváltást megelőző időszakhoz képest csökkent. A politikai érdeklődést az életkor és az iskola típusa is markánsan befolyásolja: a fiatalabb korcsoportok és a szakmunkástanulók a legérdektelenebbek (Szabó I. – Örkény 1998:71).

Több okra vezethető vissza, hogy a rendszerváltás után a politikai érdeklődés jelentősen csökkent a fiatalok körében. Egyrészt a politika jelentéstar-

alma változott meg, másrészt a rendszerváltáshoz fűződő jelentős várakozások sok esetben csalódottságba csaptak át, harmadrészt a rendszerváltást követően a társadalmi szférát a politika kevésbé szőtte át (Szabó A. – Kern 2011:41).

A 2000 utáni adatokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy 2001-hez képest 2006-ra jelentősen nőtt azok aránya, akik nem érdeklődnek a politika iránt. 2001-ben a kérdezett fiatalok 46%-a hármásra, 23%-a négyesre, míg 2006-ban 45%-uk hármásra, és 36%-uk négyesre értékelte a politika iránt való érdeklődését. A skála eggyessel jelzett végpontja a „nagyon érdekel”, míg a négyessel jelölt végpontja az „egyáltalán nem érdekel” választ jelentette (Gáti 2010:33-37).

Az Ifjúság 2008-as vizsgálat eredményei még azt mutatták, hogy a 15–29 évesek 60%-át egyáltalán nem, vagy nem érdeklí a politika, harmaduk (30%) „közepes” érdeklődést mutat, s mindössze megközelítőleg tizedük (9%) kapcsán mondható el, hogy a közepesnél jobban érdeklődnek a politika iránt. A 2008-as adatfelvétel eredményei szerint egy ötfokozatú skálán (ahol az ötös érték a magas érdeklődést, míg az egyes az érdeklődés hiányát jelentette) a vizsgált korosztály átlagosan 2,19-re értékelte politikai érdeklődését. (Ez az átlag 2004-ben 2,08, 2000-ben pedig szintén 2,19 volt.) Négy évvel később az Ifjúság 2012-es kutatás további jelentős csökkenést regisztrált: ebben az évben az ötfokozatú skálán mért átlag már csak 1,8. (Bauer – Szabó A. 2005:92-94; Szabó A. – Bauer 2009:107-109; Oross 2014:305-306).

A politikai érdeklődést jelentősen befolyásolja a kvalifikáltság: az iskolai végzettség növekedésével egyenes arányban nő a politikai érdeklődés. Az iskolai végzettség, illetve a szülők iskolai végzettségének hatását hangsúlyozza több kutatási eredmény is. Szabó Andrea és Kern Tamás (2011:42) eredményei szerint a vizsgált szocio-demográfiai változók közül az elvégzett osztályok száma befolyásolja leginkább a politikai affinitást, és ezt a tényezőt a fontossági sorrendben az anya iskolai végzettsége követi. A fentiekén kívül a települési dimenzió, illetve a társadalmi nem is jelentős befolyásoló erővel bír: a férfiak és a budapestiek érdeklődése magasabb (Szabó A. – Bauer 2009:108; Oross 2014:306).

Nemzetközi összehasonlításban is az látható, hogy a magyar fiatalok a vizsgált országokban élőkhez képest apolitikusabbak: 2010-ben például a European Social Survey (ESS) vizsgálat eredményei szerint a 24 vizsgált ország közül csupán négy előzte

meg Magyarországot a politikai érdektelenség „versenyében” (Gáti 2010:33-37).⁴

Az interjúk kutatás eredményei hasonló tendenciát mutatnak. A fiatalok túlnyomó többsége válaszában azt fogalmazta meg, hogy nem érdekli a politika, nem követi nyomon az e területen zajló eseményeket, valamint hogy nem is szeretne behatóbban foglalkozni vele. Ennek okai két véleménynyaláb köré csoportosíthatóak: egyrészt már unják a politikát („a csapból is ez folyik”), másrészt pedig nem látják értelmét („úgyis mindegyik csak csal”, „nem változik semmi”).

4. Érdekvényesítő képesség

Az, hogy az állampolgárok mennyire tartják befolyásolhatónak a közélet, illetve a politikai világot, hogy véleményük szerint van-e beleszólásuk ezekbe, tehetnek-e valamit egy számukra kedvezőtlen döntés ellen, vagy tehetnek-e valamit, hogy számukra kedvező döntés szülessen, jól mutatja egy ország demokratikus szintjét. A szubjektív politikai kompetencia egyrészt az állampolgárok politikai viselkedését határozza meg, hiszen ha az országban élők jelentős része nem hisz abban, hogy bármit változtathatna, sokkal alacsonyabb az esélye bármilyen fellépésnek. Másrésztől amennyiben a döntéshozók úgy vélik, hogy az állampolgárok politikai kompetenciája magas, és számolniuk kell az ő fellépésükkel, ez hat döntéseikre, kommunikációjukra, viselkedésükre.

A nemzetközi összehasonlításokból kiderül: a posztkommunista országok állampolgárai gondolják a legkevésbé, hogy bármilyen ráhatásuk is lenne a helyi vagy országos ügyekre, az itt élők szubjektív politikai kompetenciája a legalacsonyabb. Ezekben az országokban 1985 és 1993 között (az átmeneti csökkenést követően) nőtt azok aránya, akik úgy érzik, nincs ráhatásuk az őket is érintő döntésekre (Simon 1996, idézi Kalocsa 2011:23-38; Bruszt – Simon 1994:779; Körösi 1997).

4 Azok arányát tekintve történt az összehasonlítás, akik válaszukban azt fogalmazták meg, hogy „egyéltalan nem érdekel a politika”. A vizsgálatba bevont országok: Magyarország, Csehország, Görögország, Írország, Portugália, Spanyolország, Olaszország, Szlovénia, Lengyelország, Luxemburg, Szlovákia, Norvégia, Ukrajna, Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Észtország, Svájc, Svédország, Ausztria, Finnország, Dánia, Németország.

A 2008-as és 2012-es Ifjúságkutatás eredményei szerint a 15–29 éves korosztály tagjainak jelentős többsége él azzal a feltételezéssel, hogy a politikusokat nem érdekli a fiatalok véleménye (ez igaz a helyi és országos politikusokra egyaránt, bár a helyi politikusoknak egy kicsit több bizalmat szavaznak a fiatalok ebből a szempontból), s nagyon kevésbé érzik, hogy bármilyen beleszólásuk lenne a helyi vagy országos ügyekbe (Szabó A. – Bauer 2009:108-109; Oross 2014:307-308). A politikai iránti érdeklődés nagyobb intenzitása és a magasabb iskolai végzettség növeli annak esélyét, hogy valaki lásson lehetőséget a közügyekre való ráhatásra (Szabó A. – Kern 2011:50).

A 2010-es interjúk kutatás során is vizsgáltam azt, hogy a válaszadók szerint van-e beleszólási lehetőségük a közügyekbe, a politikai életbe. A közügyekbe való beleszólás kérdésköre előtt azt kérdeztük a fiataloktól, hogy tennének-e / tesznek-e valamit, ha az iskolában vagy munkahelyükön igazságtalanság éri őket, vagy ha úgy érzik, nem megfelelően „mennek a dolgok”. A válaszadók többsége úgy nyilatkozott, hogy ilyen helyzetben kiállnának magukért, véleményüket elmondanák, érdekeiket megpróbálnák érvényesíteni. Körülbelül harmaduk azonban habár felszólalna, és cselekedne, mindezt annak tudatában tenné, hogy csekély az esélye igaza kivívására, vagy a dolgok menetének megváltoztatására.

„Megpróbálok kiállni az érdekeimért...” (24 éves lány)

„Hát megpróbálok saját magam megvédeni, és ha nekem van igazam a saját igazamat bebizonyítani, ha pedig nem nekem, akkor meg elfogadom.” (18 éves lány)

„Próbálok harcolni ellene. Nem egyszerű”. (20 éves lány)

„Megpróbálok tenni ellene, de mivel én kis hal vagyok, ezért nehéz”. (21 éves lány)

„Feljebbvalókhöz fordulok, hogyha mondjuk, példának vesszünk ilyen tanári igazságtalanságot, egyébként meg magam megoldom, ami olyan jellegű”. (18 éves lány)

„Megpróbálok kiállni magamért. És hát érvelek”. (25 éves fiú)

„De igazából sok mindent nem tudok ellene tenni, mert ha felszólalok, akkor úgyis mindig engem fognak lehordani, tehát...” (23 éves lány)

Csupán kevesen válaszolták azt, hogy semmit nem tennének ilyen helyzetben.

„Semmit, nincs értelme”. (18 éves lány)

„Ez nem az én dolgom”. (19 éves lány)

Annak ellenére, hogy a válaszadók többsége – elmondásuk szerint – határozottan kiáll magáért, ha saját ügyéről, érdekéről van szó szűkebb környezetében, nem cselekszik semmit, ha úgy érzi, hogy a helyi önkormányzat vagy a kormány rossz döntést hoz, illetve jelentős többségük úgy érzi, nem tehetnek semmit a közügyekkel kapcsolatban, nincs beleszólásuk a politikába, azaz szubjektív politikai kompetenciájuk nagyon alacsony. Többségük azzal érvel, hogy nem tudja, mit lehet tenni ilyen esetekben, illetve, hogy úgyszólván semmi értelme tenni bármit is. Volt, aki a felelősséget inkább az idősebb korosztályra ruházta át.

„Alkalmazkodni kell tudni, és ki kell hozni a lehető legtöbbet a helyzetből...” (20 éves fiú)

„Hát nem hinném, hogy olyan nagy befolyásunk lenne (országos ügyekben), de kisebb körökben, egyetem környezetében vagy egy városnak az alakításában biztosan el lehet érdekeinket érni. Csak nem tudom, hogyan”. (22 éves fiú)

„Most megnéztem az én korosztályomat, itt vagyok ennyi idősen, örülhetek, hogy iskolába járhatok, örülök, hogy egyáltalán dolgozhatok... nem pattogok”. (25 éves lány)

„Hát, mert amit mondtam ez előbb, hogy szavazás útján tudnak ebbe beleszólni, de az előző véleményem miszerint nem sokat számít, hogy melyik párt van éppen kormányon, ezáltal így közvetve nem sok mindent tud tenni a fiatalság”. (22 éves lány)

„Azért, mert mi még igazából gyerekek vagyunk, és nem nagyon tudjuk még, hogy mi jó meg mi rossz”. (22 éves lány)

Amikor azt kérdeztük, hogy kik tehetnek bármit az ország sorsának javulásáért, az igazságtalanság ellen való kiállásért, egyértelműen a politikusokat nevezték meg.

„Hát ott vannak a főfejesek, akiknek ez a feladatuk, ezért fizetik őket. Valahogy nem így jön össze nekik”. (24 éves lány)

„Tehát a kormány, ők hozzák a döntéseket”. (19 éves lány)

„Csak a politikusok” (22 éves fiú).

5. A politikával kapcsolatos ismeretek

A demokratikus társadalmakban az aktív állampolgársághoz, a közügyekben való részvételhez elengedhetetlenek a társadalommal, a politikával, a politikai rendszer működésével kapcsolatos ismeretek. Az állampolgári jogok és kötelezettségek, valamint a lehetőségek ismerete nélkül nem lehetséges demokratikus politikai cselekvés.

A politikai szocializáció egyik formája a „technikai tanulás”. Ennek során a fiatalok elsajátítják a rendszerhez kötődő értékeket, normákat, megismerik a struktúrákat, a hatalmi szerepek betöltőit, információkat szereznek a pártokról, választási rendszerről stb. (Percheron 1999:41).

Az ismeretek dimenziója szoros kapcsolatban van az értékek dimenziójával is, hiszen tartalmuk és közlési formájuk is jelentősen kapcsolódik az értékrendhez. A tudás felhasználását a politikai rendszer határozza meg. A rendszerváltást megelőző időszakban a politikai ismeretek vizsgálatának eredményeiből levonható legfőbb következtetés az, hogy a politikai ismeretek öncélúak voltak. A rendszerváltást követő időkben a politikai világa változott meg globálisan, magával vonva az értékek és a megszerzhető ismeretek átalakulását is. Ezek az ismeretek befolyásolhatták a választói magatartást és a gyakorlatban is felhasználhatóvá váltak (Szabó I. – Örkény 1998:43-46).

A pártokra vonatkozó ismereteket több empirikus kutatás is vizsgálta. Szabó Ildikó és Örkény Antal 1996-os kutatása szerint az érdemi választ adó⁵ utolsó évfolyamos középiskolások jelentős többsége jól tudta, hogy az MSZP és az SZDSZ a kormánypártok közé sorolandó (az MSZP esetében a középiskolások 89%-a, míg az SZDSZ esetében 84%-uk tudta a helyes választ). Szintén magas volt az FKGP-t (78%) és a MIÉP-et (76%) helyesen besoroló aránya, viszont azt csupán a válaszadók 63%-a tudta, hogy az MDF parlamenti ellenzéki párt, és ebbe a kategóriába a középiskolások 53%-a sorolta be helyesen az MDNP-t. Ugyanez a kutatás vizsgálta azt is, hogy a végzős diákok mennyire jártasak a hatalommegosztás kérdésében, mennyire ismerik a demokrácia működését biztosító intézményeket. Az ezekre vonatkozó kérdésekre a középiskolások több mint kétötöde nem kívánt vagy nem tudott válaszolni. Mindössze az országgyűlés, a települési önkormányzatok és a minisztériumok funkcióját ismerte jól a tanulók több mint fele.

5 A kérdezettek megközelítőleg fele elhatárolódott a kérdés megválaszolásától.

Ennél alacsonyabb arányban ismerték a kormány, a szakszervezetek, az alkotmánybíróság és a társadalmi szervezetek szerepét. Legkevésbé a politikai pártok és a bíróságok munkájával voltak tisztában a diákok: mindössze kevesebb, mint negyedük ismerete ezek szerepét. Összességében elmondható, hogy az 1996-os vizsgálat eredményei szerint a hatalmi ágak szétválasztásáról, az egyes ágensek szerepéről nagyon bizonytalanok voltak a diákok ismeretei. Ugyanez mondható el a középiskolások alkotmányával, illetve az alkotmánybíróság munkájával kapcsolatos ismereteiről is. Szintén nagyon sokan meg sem próbáltak válaszolni az ezekre vonatkozó kérdésekre, pedig e kérdések is zártak voltak: különböző tevékenységekről kellett eldönteniük, hogy azokat szabályozza-e az alkotmány. Az alkotmánybíróság munkája kapcsán szintén négy tevékenységről kellett eldönteniük, hogy azokat ellátja-e az az intézmény. Az alkotmány által szabályozott tevékenységekkel kapcsolatban megfogalmazott négy állításról a végzős diákok 12%-a tudta jól, hogy azok igazak-e vagy hamisak.⁶ Az alkotmánybíróság munkájával kapcsolatban az érdemi válaszadók 3%-a volt teljesen tisztában, ennyien tudták mind a négy állításról helyesen eldönteni, hogy az adott tevékenységeket ellátja-e.⁷ A politikával kapcsolatos ismeretekről összességében elmondható, hogy az iskolatípus és a nem hatása nagyon erős, az előbbie különösen. A gimnazisták, illetve a fiúk voltak a leginkább tájékozottak (Szabó I. – Örkény 1998:46-70).

A 2008-as „Iskola és társadalom” kutatás is hasonló eredményekre vezetett. A kutatásba bevont tanulókat arra kértük, hogy hét pártot (FIDESZ, Jobbik Magyarországért, Magyar Demokrata Fórum, Magyar Szocialista Párt, MIÉP, Munkáspárt, SZDSZ) soroljanak be a következő kategóriákba: kormánypárt, parlamenti ellenzéki párt, parlamenten kívüli párt. Az összes párt kapcsán állást foglaló fiatalok 14%-a tudta mind a hét pártról eldönteni helyesen, hogy melyik kategóriába tartozik, míg 51%-ük négy-hat pártot tudott a megfelelő kategóriába sorolni. A kérdést maradéktalanul megválaszolók középiskolások harmada adott egy-három

helyes választ, és 2%-uk egyetlen párt kapcsán sem tudott eligazodni a megadott dimenzióban. A 11. évfolyamosok és a gimnazisták több párt helyét találták meg helyesen a fenti kategóriában, mint a 9. évfolyamosok, illetve a szakközép- vagy szakiskolások. A három iskolatípus közül a szakiskolába járók ismeretei voltak a legbizonytalanabbak.

A legtöbb tanuló az MSZP-t és a Munkáspártot tudta helyesen besorolni a megadott csoportokba, bár fontos kiemelni, hogy még a kormánypártot is csupán háromnegyedük „ismerte fel”. A FIDESZ-ről a középiskolások kétharmada tudta helyesen, hogy parlamenti ellenzéki párt. A legnagyobb bizonytalanságot az SZDSZ kapcsán mértük: a kutatásba bevont fiatalok mindössze valamivel több mint harmada válaszolta, hogy parlamenti ellenzéki párt, és többen voltak azok (53,6%), akik kormánypártként tartották számon az SZDSZ-t. (Fontos azonban megemlíteni, hogy az adatfelvétel 2008 októberében-novemberében zajlott, és a magyar liberális párt 2008. április 30-ával lépett ki a koalícióból).

Összességében az a következtetés vonható le, hogy a fiatalok pártokkal kapcsolatos ismeretei hiányosak, leginkább az iskolatípus és a társadalmi nem differenciálja az ismeretszintet.

6. A politikáról, a politikusokról alkotott vélemény

A politika világával kapcsolatos negatív elképzelésekkel, erős ellenérzésekkel is magyarázható a politika világától való elfordulás, illetve a társadalmi cselekvési módokban megfigyelhető passzivitás (Gazsó – Laki 2004:172-174; Örkény 2000:206).

A politikával kapcsolatos érzelmeket az 1996-os kutatás többek között úgy is vizsgálta, hogy 35 fogalomról kellett a középiskolásoknak elmondaniuk véleményüket. A válaszok alapján Szabó Ildikó és Örkény Antal azt a következtetést vonta le, hogy a diákok politikával kapcsolatos érzelmi reakciója negatív. Ugyanebben a kutatásban vizsgálták a politikával kapcsolatos negatív állításokkal való egyetértést is. A diákok négyötöde-háromnegyede egyetértett azzal, hogy „a politikában mindig van valami hamisság, bárki csinálja is”, megközelítőleg kétharmaduk pedig helyeselte az alábbi két kijelentést: „a politikai pártok csak arra jók, hogy a politikusok megcsinálják a saját karrierjüket”, illetve „mindig is voltak kicsik és nagyok: a kicsik dolgoznak,

6 A kérdés úgy hangzott, hogy szabályozza-e az alkotmány az alábbiakat: 1. Az állampolgári jogokat; 2. A kormányzás rendszerét; 3. A külpolitikai kapcsolatokat; 4. A társadalmi normákat.

7 A kérdés az volt, hogy az alkotmánybíróság ellátja-e az alábbi tevékenységeket: 1. Új alkotmány kidolgozása; 2. Bírskodás az állam és a polgárok között; 3. Törvényelőkészítés; 4. A törvények alkotmányos felülvizsgálata.

A fiatalok jövővel kapcsolatos várakozásait a nagymintás országos ifjúságkutatások is vizsgálták. Az Ifjúság 2012-es adatfelvétel eredményei szerint a fiatalok több mint fele (58%) az ország gazdasági helyzetét tekintve romló tendenciát prognosztizál (csupán 7%-uk vár javulást, és 18%-uk szerint nem fog változni). A fiatalok személyes helyzetükkel kapcsolatban valamelyest bizakodóbbak, bár e tekintetben is 51%-uk romló helyzetet jövendő, 23%-uk nem vár változást, és csupán 9%-uk bízik abban, hogy személyes helyzete javulni fog. A 2012-es adatok rendkívül erős negatív változást mutatnak a korábbi adatfelvételekhez képest. Az adatsorokból az rajzolódik ki, hogy 2000 és 2012 között folyamatosan és nagyon magas arányban nő a pesszimizmus mind a makrogazdasági klímát, mind pedig a személyes jövőt tekintve (Oross 2013:287; Szabó A. – Bauer 2009:106).

A pécsi kvalitatív kutatás keretein belül vizsgáltam azt is, hogy a fiataloknak mi jut először eszükbe a politika szóról, s ugyanezt a kérdést tettük fel a politikusokkal kapcsolatban is. A politikával kapcsolatos szociális reprezentációk vonatkozásában megállapítható, hogy a válaszok kétharmada negatív tartalmat sugallt, míg harmada a semleges kategóriába volt sorolható. Pozitív tartalmú választ egyáltalán nem találtam. A semleges szavak között főként a kormányzást, a parlamentet, a törvényhozást, illetve a pártokat említették a kérdezettek, míg a negatívak közül többször ismétlődtek a korrupció, harc, vita, veszekedés, hazugság kifejezések. A politikával kapcsolatos asszociációkra vonatkozó szófelhőt a 2. számú ábra tartalmazza. A szófelhőben megjelenő szavak mérete a szavak előfordulási gyakoriságával arányos.

A politikusokkal kapcsolatban szintén főként negatív tartalmú szavak jutottak a megkérdezettek eszébe, mint például a csalás, korrupció, hazugság, pénz- és haszonvágy.

„Ugye, vannak olyanok, akik már börtönben ülnek, vannak olyanok, akik még nem ülnek börtönben, de majd fognak” (18 éves lány).

„Hát, igazából csaló az összes. Akárki akármit mond, mindenki csak a saját érdekeit nézi ebben az országban és az a gond, hogy jó páran, ha mi is hasonló pozícióba kerülnénk, mi is azon gondolkodnánk, hogy mit tudunk saját magunknak félretenni, és nem azt néznénk, hogy az országban mennyi minden jót lehetne tenni” (25 éves lány).

Számos esetben a fiatalok a politikát, mint hivatást kapcsolták a politikus szóhoz. Sokan vélekednek úgy, hogy a politikusok alapvetően a tenni akarárs miatt, pozitív, változtatási szándékkal kezdenek bele ebbe a pályafutásba, azonban „menet közben csúszik meg a dolog”, azaz a politikusi pályán szinte automatikusan megváltoznak. Az alábbi idézet is ezt a vélekedést szemlélteti.

„Először úgy indul el, naiv kis lélekként, gondolom, legalábbis én úgy elképzeltem magamban már egyszer egy ilyen fejlődésmenetet, hogy elindul, elmegy politológia szakra, ott tanul egy csomó mindent, kezdve minden istenkinjást, idegen szavak szótárát kívülről fűjja. Aztán, mikor bekerül a politikai életbe, akkor ott, azt gondolom, mint valami Hollywood, így besuvasztja, megtanul lopni, megtanulja, hogyan kell sikasztani, satöbbi, az ilyen szép dolgokat. Megtanulja, milyen mentségeket kap így a mandátuma során, egyre feljebb fog majd lépni, aztán valószínűleg eltűnik valahova a süllyesztőben” (23 éves lány).

Az interjúk kutatásba bevont fiatalok nagy többsége nem szeretne politikusi pályára lépni. Ezt főként a politikusi pálya alacsony presztízsével, valamint azzal magyarázták, hogy egyáltalán nem érdekli őket a politika. Többen indokolták válaszukat azzal, hogy túlzottan nagy felelősséget jelentene ez a karrierút.

7. Bizalom

A társadalmi, politikai élet szereplőibe vetett bizalom jelentősen befolyásolhatja a politikai aktivitást. Magyarországon azonban a társadalom tagjai nem csupán ezekben a szereplőkben, de a szűkebb magántársaságukhoz és családjukhoz tartozó személyeken kívül egymásban sem bíznak (Nizák – Péterfi 2005:95).

A nagymintás országos ifjúságkutatások eredményei is azt bizonyítják, hogy a politikai élet szereplőivel szemben bizalmatlanok a fiatalok. 2004-hez képest 2008-ra, majd 2012-re tovább romlottak ezek a mutatók. A kormányban, a bankokban és az országgyűlésben bíznak legkevésbé, ezek megítélése folyamatosan romlik. Az adatsorból jól látható, hogy 2012-re néhány – korábban még hitelesnek tartott – személy vagy intézmény iránti bizalom jelentősen megcsappant. Az alkotmánybíróság és a köztársasági elnök kapcsán regisztrálták a legnagyobb bizalom-index zuhanást (Oross 2013:297-299).

1. táblázat: Mennyire bízik az alábbi intézményekben, szereplőkben? (-100-tól +100-ig terjedő skála átlagai,
 $n_{2004}=8000, n_{2008}=8076, n_{2012}=5600$)

	2004	2008	2012
Az alkotmánybíróságban	n.a	25	-12
A bíróságokban	19	15	2
A polgármesterben	n.a.	13	-5
A honvédségben	6	12	5
A köztársasági elnökben	n.a.	10	-18
A rendőrségben	11	7	3
Az egyházban	-5	-7	-14
A bankokban	n.a.	-11	-35
Az országgyűlésben	-20	-22	-33
A kormányban	-18	-37	-40

Forrás: saját szerkesztés, az adatok forrása: Oross 2013:298.

Az „Iskola és társadalom” kutatás mindkét adatfelvétele hasonló eredményeket mutatott: a fiatalok nem bíznak a hazai politikai, társadalmi szereplőkben és intézményekben.

A demokratikus attitűdök, köztük a politikai/társadalmi intézményekbe vetett bizalom jelentős hatással vannak a participációra. Kalocsa Janka (2011:21-40) egy 2009-es kutatás⁸ eredményei alapján megállapította, hogy a pozitív demokráciaképpel rendelkezők felülreprezentáltak a civil szervezeti tagok között, a biztos szavazók között, és minden más közéleti, politikai aktivitásban is. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem csupán a demokratikus attitűd (pl. a bizalom, a befolyásoló képességben való hit stb.) hathat a participációra, hanem az aktivitás, részvétel is erősítheti a demokratikus attitűdöket.

8. Összegzés

Összességében elmondható tehát, hogy az interjú vizsgálat eredményei alátámasztják azt a szakirodalomban is megfogalmazott megállapítást, miszerint a fiatalok demokráciaképe kiforrotlan. Ennek hátterében ismeretbeli hiányosságok, társadalomtörténeti okok is meghúzódnak, továbbá az, hogy Magyarországon a demokrácia-felfogásban sincs konszenzus. Sőt, a demokrácia létjogosultsága is vitatott: a felsőoktatásban tanulók mintáján 2013-ban készült „Aktív fiatalok” kutatás eredménye szerint a kérdezettek kevesebb, mint fele gondolja úgy, hogy a demokrácia a legjobb politikai rendszer (Szabó – Laki 2014:23-24), holott egy demokrati-

kus jogállam működőképességének egyik feltétele, hogy az állampolgárok annak alapelveit ismerjék és azonosuljanak vele (Csákó – Murányi – Sik – Szabó 2010:1). A demokráciaszkepszis mellett megjelenő jelenség az azzal való elégedetlenség is (Szabó – Laki 2014:18-20), amelyet az általam végzett 2010-es pécsi interjú kutatás is alátámasztott. A pécsi kvalitatív kutatás eredményei tovább árnyalják a képet: a demokráciaértelmezés ambivalenciája mögött tudásbeli hiányosságok is találhatók.

A szakirodalomban megfogalmazott alacsony pártpolitikai ismeretszint ebben a kutatásban is igazolást nyert. Korábbi – fentebb bemutatott – empirikus kutatások bizonyították, hogy a fiatalok érdekérvényesítő képessége alacsony. A kvalitatív kutatás lehetőséget teremtett arra, hogy ennek oka is vizsgáljam. Eredményeim szerint az aktivitás motivációját főként három tényező blokkolja: az egyik, hogy nincsenek olyan magatartás-sémái a fiataloknak, amiket aktivizálhatnának, a második, hogy nem látják értelmét az aktív fellépésnek, illetve, a harmadik, hogy nem tekintik a saját kompetenciájuknak a politika világába való beleszólást, hanem inkább az idősebb generációkra, de legfőképpen a politikusokra ruházzák át ezt. Az, hogy a válaszadók szinte kizárólag a politikusokra ruházzák át az ország sorsának irányítását, egy lenyomata a tekintélyelvű és paternalista szemléletmód továbbélésének, amely alátámasztja a tradicionális szocializáció túlsúlyát.

A politika a fiatalok számára egy távoli, főként negatív jellemzőkkel leírható világ. A pécsi interjú vizsgálatban is hasonló eredményekre jutottam, azaz árnyalva a képet, hogy a politika világáról, illetve a politikusokról alkotott vélemények nem egy pozitív-negatív dimenzióban szóródnak, hanem negatív

8 OTKA-MTA Politikatudományi Intézet – Szegedi Tudományegyetem, n=1051.

és semleges kategóriákat különböztethetünk meg. A politikusról alkotott negatív vélekedés kapcsán a kutatás eredményei alapján megállapítható az is, hogy sokan az e pályára lépés szinte törvényszerű következményének vélik a korrupciót, a csalást, a hazugságot, azaz a legtöbben nem hisznek abban, hogy „lehet más a politikus”. A politikusokról alkotott negatív kép, a beléjük vetett alacsony bizalmi szint, és az a tény, hogy a fiatalok szerint főként a politikusok kompetenciája az ország sorsának irányítása, egy ambivalens álláspontot tükröz, hiszen a fiatal generáció tagjai jövőjüket olyan személyekre bízzák, akikről rendkívül negatívan vélekednek.

A 2010-es Pécsen végzett interjúk kutatás tapasztalatai is azt bizonyítják, hogy a kérdezettek is bizonytalanok azzal kapcsolatban, hogy mit értünk politikai részvétel, politikai aktivitás alatt. Volt példa arra, hogy a válaszadó „nemmel” válaszolt minden politikai aktivitást érintő kérdésünkre, más kérdések kapcsán azonban kiderült, hogy a TASZ (Társaság a Szabadságjogokért) egyes politikai kérdést érintő akcióiban önkéntesként tevékenykedett. Ez az eredmény is azt támasztja alá, hogy a társadalmi, politikai aktivitás vizsgálatát kvalitatív és kvantitatív módszerek ötvözésével, nyitott és zárt kérdésekkel egyaránt, az új típusú részvételi módokat is figyelembe véve érdemes végezni.

A szakirodalmi adatok és az interjúk vizsgálat eredményei alapján megállapítható tehát, hogy a fiatalokra a következő sajátosságok jellemzőek:

- állampolgári attitűdjüket tekintve az jellemző, hogy inkább kötelezettségekkel, mintsem jogokkal vagy lehetőségekkel azonosítják az állampolgárságot;
- demokráciaképük ambivalens;
- politikai érdeklődésük és ismeretszintjük alacsony;
- érdekérvényesítő képességük és szubjektív állampolgári kompetenciájuk alacsony;
- a politika világáról, politikusokról alkotott elképzelésük, véleményük erősen negatív;
- a politikai és társadalmi intézményekbe vetett bizalmuk alacsony.

Ezen tényezők figyelembevételével a fiatalok alacsony politikai, társadalmi aktivitása nem meglepő. A felsorolásban megnevezett tényezők egyszerre okai is az alacsony aktivitásnak és következményei, tünete is a jelenlegi és korábbi magyar társadalmi, politikai folyamatoknak. A fenti „tünetek” lehetséges okai:

- *Az államszocializmus hatása:* A rendszerváltás nagyon rövid idő zajlott le, az új politikai

rendszer intézményei szinte egyetlen év leforgása alatt kiépültek, amit nem tudott követni az értékek, értékorientációk, attitűdök gyors változása. A több évtizednyi szocializációs folyamatok hatására kialakult, megszilárdult értékrend és a politikai kultúra bizonyos képződményei nem tudtak rövid időn belül gyökeresen megváltozni. A formális és informális szocializáció kettősségének eredménye a politikától való távolmaradás volt. A jelenlegi fiatal korosztályt nevelő szülők sok esetben ezt a magatartási mintát örökölték tovább. A szocialista politikai rendszerben zajlott szocializációs folyamatok hatására a rendszerváltáskor leginkább a kockázatvállalási hajlandóság hiánya, a paternalista szemléletmód (melynek gyökerei az államszocializmust megelőző időkre nyúlnak vissza), a jogtudat és az érdekérvényesítési képesség hiánya, valamint az egyéni és az ország sorsa befolyásolásának képességébe vetett hit hiánya volt a jellemző.

- *A demokratikus állampolgári nevelés hiánya, a családok és iskolák szocializációs szerepének problematikája:* a politika fogalma, értelmezése és tartalma is megváltozott. A szocializáció szinterei teljesen átalakultak, a felülről jövő, központosított, direkt hatás megszűnt, és szocializációs „vákuum” keletkezett. A korábban működő formális politikai szocializációs folyamatok összeomlottak, és ezek szerepét nem töltötte be semmi. Az oktatási intézmények nem tudtak hogyan viszonyulni a kialakult új helyzethez, és a bizonytalanság következménye az lett, hogy az osztályteremből a folyosóra szorultak a politikával kapcsolatos diskurzusok mindenféle segítség és kontroll nélkül. A demokratikus gondolkodás, vitázás lehetőségét így nem tanulhatták meg a fiatalok az iskolákban.
- A család, mint a szocializáció egyik legfontosabb színtere szintén nem tud minden esetben demokráciára nevelni, hiszen a szülők is híján voltak, illetve vannak az ehhez szükséges készségeknek, gondolkodásmódnak. A magyar társadalomban nem, vagy csak részben mentek végbe azok a folyamatok, amelyek a liberális demokratikus szocializációs metódusoknak kedveznek. Ezzel szemben inkább a bürokratikus és tradicionális szocializáció a jellemző. Az oktatásban és a csalá-

dok nagy részénél is a paternalista szemléletmód, a tekintélytisztelet a meghatározó. Sem az iskolán belüli, sem pedig a családi szocializáció nem kedvez a demokratikus attitűdök áthagyományozódásának, kialakulásának, illetve megerősödésének, az alulról építkező folyamatok beindításának, a kockázatvállalási hajlam erősödésének. Magyarországon is a családok jelentős részére a tekintélyelvű szocializáció a jellemző, és a gyermekek látens szocializációja során az autoriter és paternalista szemléletmód hagyományozódik át. Ez a szemléletmód sok esetben később kiterjed a társadalmi nézőpontra is.

- *Fragmentált politikai szocializációs modell:* a szocializációs ágensek szerepén kívül sorrendiségük is megváltozott. Ahogy csökkent a politikai mozgalmak, oktatási intézmények súlya a szocializációban, úgy nőtt a média szerepe, valamint újra megjelentek a vallási szervezetek, közösségek is. A rendszerváltást követő reszocializáció egyik sajátossága, hogy a múlt értékelése, értelmezése is megváltozott. Nem csupán a hivatalos történelemszemlélet változott meg, hanem a társadalom egészének újra kellett definiálnia saját múltját. További sajátosság még, hogy egyre inkább tetten érhető volt a társadalomban a belső polarizáció. A fiatalabb korosztályokon belül is élesebb határvonalak keletkeztek, egyes generációkon belül is egyre erőteljesebb konfliktusok jöttek létre (Kéri 1998:208).
- A rendszerváltás utáni politikai szocializáció modelljét Szabó Ildikó (2009:292-307) fogalomhasználatával *fragmentált modellnek* nevezhetjük. „A nemzeti és az állampolgári identitás mintáiban, a múlt kérdéseiben, az előző korszakok megítélésében és a nemzet fogalmának értelmezésében nem alakult ki konszenzus. Nem formálódott ki konszenzuson alapuló, az állampolgári identitással kapcsolatos kérdéseket szakpolitikai síkra és társadalmi gyakorlatra lefordító ifjúságpolitikai stratégia. A modell nem tud választ adni a kollektív identitásokkal kapcsolatos kihívásokra. Ugyanakkor megnő benne a nem formális tényezők, így a nemzeti tematika identitásformáló szerepe” (Szabó I. u.o. 307). Erre a modellel jellemző, hogy a különböző szocializációs ágensek között gyenge és esetleges kapcsolat van. Az állampolgári

kultúra, a demokratikus állampolgári szocializáció háttérbe szorul a nemzeti szocializáció előnyére. Ez utóbbi azonban szorosan összefonódott a pártpolitikai identitással.

- *Az ifjúsági szervezetek csekély szerepe:* a rendszerváltás előtt működő ifjúsági szervezetek felbomlottak, a jelenlegi ifjúsági szervezetek nem tudják mobilizálni, integrálni a fiatalokat.
- *A politikai elit mintaadó szerepe nem tölti be funkcióját:* a politikai elit, sok esetben negatív mintaként szolgál az országban élők számára, a demokratikus cselekvésmódok és attitűdök átadására sok esetben nem alkalmas. Demokratikus vitakultúrát sem tanulhatunk tagjaitól, sőt, sok esetben az alapvető erkölcsi normáknak következmény nélkül fordít háttát a politikai elit.⁹ (Ebben a társadalom tagjainak a felelőssége is megkérdőjelezhető: a társadalom meg- és eltűri azokat a személyeket és azokat a cselekedeteket, akik, és amelyek egy demokratikus hagyományokkal valóban rendelkező országban elfogadhatatlanok lennének.)¹⁰
- *A demokratikus cselekvésmódok alacsony határfoka:* a pártok kommunikációjában is

9 Példának említhető Balogh József fizikai agresszivitása és az azt követő nyilatkozatai. A parlamenti vitakultúrába az alábbi beszéd is belefért: „Egy se bírta mondani, hogy éljen ez a törvény, mert nem voltak itt. Azt gondolom, ez egy egész komoly jelzés. Kivéve talán Szűcs urat, de ő nyilván azért van itt, mert náluk nincs fűtés, itt meg jobb a meleg” (Lukács Zoltán szavai Szűcs Lajoshoz). A nem verbális kommunikáció egyes sértő elemeinek is jutott hely a parlamentben (Szanyi Tibor közepső újjával foglalt állást). A vélemény elmondásának kultúráját egyes politikusok twitter megosztásai is jellemzi: „Egy viszonylag hosszú parabolikus röppálya után a pajtások visszabújtak Gyurcsány Ferenc s...be. Együtt” (<https://twitter.com/dajcstomi>). Ebbe a sorba illeszkedhetnek a parlamentben elhangzó, a nőket sztereotípiákban bemutató hozzászólások: „Mit pofázol bele, kisanyám” (Tasó László szavai Szabó Tímeának). „Mosolyogva kell visszautasítanom azt a sok butaságot és baromságot, amit ön itt elmondott az elmúlt öt percben. Attól, hogy ön szép, abból még nem következik, hogy okos. Tisztelt képviselő... dehogyan tisztelt! Kedves képviselőasszony!” (Illés Zoltán szavai Szél Bernadethez). „Vetkőzz Ági! Hol a babydoll?” (Vadai Ágnesnek célzott megnyilvánulás).

10 Ferge Zsuzsa (2010:12) a politikai kultúráról az alábbiakat írta: „A magyar politika talán nem silányabb, mint másutt <más kelet-európai országban>, de a politikai kultúra szinte az egész blokkban szánalmas – az előzményektől függetlenül”.

kifejeződésre jut a demokratikus tiltakozási formák degradálása, a „majd kimennek tünetni, aztán hazamennek” típusú hozzáállás. Ezek vezethetnek a radikálisabb cselekvés-minták terjedéséhez.

- *Pártokrácia, a pártok teljhatalma* (Szabó – Kern 2011:75).
- *A civil társadalom gyengesége*: Magyarországon a kommunista rendszer visszaszorította a társadalmi és gazdasági szereplők autonóm szerveződéseit, és ugyan az ötvenes évekre jellemző totális társadalmi ellenőrzés az idők folyamán lazult, de csak a rendszerváltással szűnt meg, így hazánkban nincs hosszútávra visszanyúló hagyománya az önálló kezdeményezéseknek.
- Annak ellenére, hogy a civil szervezetek száma nő és egyre erőteljesebb szervezettség jellemző rájuk, mégis egyre kisebb szerepet bírnak a helyi politika területén (Pálné 2008:258-259). Ugyanez igaz az országos politikára is. A demokrácia-deficit következtében a média által nyújtott nyilvánosság a gazdasági és hatalmi érdekek által történő torzulása szintén csökkenti a civil szféra erejét (Ferge 2010:122).
- A hazai civil társadalom nem képes az állammal és a pártokkal szembeni kontroll funkció betöltésére, nem tudja létrehozni és működtetni azokat az intézményeket, amelyek önvédelmet jelenthetnének az állammal szemben (pl.: népszavazási kezdeményezés, társadalmi nyilvánosság stb.). Az erős civil szféra alapja lenne a résztvevői politikai kultúra létének (Szabó – Kern 2011:76). Ahogy felmerül az a kérdés, hogy létezhet-e demokrácia demokraták nélkül, felvethetjük azt a kérdést is, hogy létezhet-e erős civil szektor úgy, hogy a társadalom tagjainak tömegeire nem jellemző a kezdeményező-készség, az érdekérvényesítési képesség, a vállalkozó szellem.

Absztrakt

A tanulmány a fiatalok politikai szocializációjának eredményeit érintő több empirikus kutatás adatait mutatja be. A cikkben központi szerepet kap egy 2010-es pécsi interjú vizsgálat, melynek keretei között a szerző a fiatalok állampolgársággal, politikával, politikai szervezetekkel és intézmények-

kel, demokráciával, valamint érdekérvényesítéssel kapcsolatos attitűdjeit vizsgálta. A kvalitatív – félig strukturált interjú-szemponstör segítségével készült – kutatás célja az volt, hogy a szakirodalomban fellelhető adatokat, eredményeket tovább árnyalja, illetve magatartási okait feltárja. A tanulmány a fenti attitűdök bemutatásán és értelmezésén kívül kitér a fiatalok politikai aktivitásának alacsony volumenére, továbbá ezek okait és következményeit is elemzi.

Abstract

The study presents data from several empirical studies regarding results of surveys concerning the political socialization of young people. The central role in this article is played by a 2010 interview-based survey executed in Pécs, in which the author was examining attitudes of young people towards citizenship, politics, political organizations and institutions, democracy and advocacy. The research objective of the qualitative survey – using semi-structured interview guide – was to find correlations that support and shade the already existing results and data in literatures and to reveal their causes. Outside the presentation and interpretation of these attitudes the study addresses the low volume of political activity of young people and also analyzes its causes and consequences.

Felhasznált irodalom

- Almond, Gabriel – Verba, Sidney 1997 *Állampolgári kultúra. Bevezetés a politikai kultúrába*. www.c3.hu/~szf/Szofi97/Sz97-03/Sz97-03-Area-1.htm (Letöltés: 2014. január 03.) A hivatkozott mű a *Szociológiai Figyelő*, 1–2:17-52.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2005 Választási részvétel és politikai aktivitás. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert szerk. *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 323-384.
- Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) 2005 *Ifjúság 2004 Gyorsjelentés*. http://www.ditzendy.hu/dka/konyvtar/ifjusagpolitika/ifjusag2004_gyorsjelentés_2005_02_28.pdf. (Utolsó látogatás: 2011. november 13.)

- Bruszt László – Simon János 1994 Az Antall-korszak után, a választások előtt, avagy demokráciánk és pártjaink az állampolgárok szemével. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László szerk. *Magyarország Politikai Évkönyve 1994*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 774-802.
- Csákó Mihály 2007 *Fiatalok demokráciaképe*. Budapest, Kézirat.
- Csákó Mihály – Murányi István – Sik Domonkos – Szabó Ildikó 2010 *A családi politikai szocializáció – konceptuális keretek*. Kézirat. OTKA K78578:1 Műhelyvita.
- Ferge Zsuzsa 2010 *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gáti Annamária 2010 *Aktív állampolgárság Magyarországon nemzetközi összehasonlításban*. http://www.tarki-tudok.hu/file/part_1_cived_tanulmany_ga_20100620.pdf. (Utolsó látogatás: 2011. január 8.)
- Gaszó Ferenc – Laki László 2004 *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Kalocsa Janka 2011 A demokratikus attitűd hatása a participációra. In (Utasi Ágnes szerk.): *Közösségi kapcsolatok és közélet*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó.
- Kéri László 1998 *Tíz év próbaidő. A magyar átmenet politikai szociológiája* (1989–1998). Budapest, Helikon Kiadó.
- Körösényi András 1997 Politikai kultúra Magyarországon. *Szociológiai Figyelő*, 1-2:86-99.
- Kovács Tamás 2014 Mít jelent a demokrácia a magyar egyetemisták és főiskolások számára? In Szabó Andrea szerk. *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Budapest – Szeged, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 40-58.
- Nizák Péter – Péterfi Ferenc 2005 A közösségi részvétel – társadalmi és hatalmi beágyazottság. In Márkus Eszter szerk. *Ismerd, értsd, hogy cselekedhess. Nonprofit Szektor Analízis – Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatából*. Eger, B.V.B. Nyomda és Kiadó Kft.
- Oross Dániel 2013 Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In Székely Levente szerk. *Magyar Ifjúság 2012 Tanulmánykötet*. Kutatópont. kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar_Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf (Utolsó látogatás: 2014. január 15.)
- Oross Dániel – Szabó Andrea 2014 A demokratikus részvétel tendenciái a magyar nappali tagozatos hallgatók körében. In Szabó Andrea szerk. *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Budapest – Szeged, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 72-103.
- Örkény Antal 2000 A középiskolát bevégző korosztály politikai ismeretei és cselekvési mintái. In Gábor Kálmán szerk. *Társadalmi átalakulás és ifjúság. A szabadság, mint esély?* Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó.
- Percheron, Annick 1999 Az egyén politikai formálódása. In Szabó Ildikó – Csákó Mihály szerk. *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 9-43.
- Pálné Kovács Ilona 2008 *Helyi kormányzás Magyarországon*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Szabó Andrea – Bauer Béla szerk. 2009 *Ifjúság 2008 Gyorsjelentés*. Szociális és Munkaügyi Intézet. http://www.szmi.hu/images/dok/ifj_kutatas/ifjusag2008.pdf. (Utolsó látogatás: 2009. november 26.)
- Szabó Andrea – Kern Tamás 2011 A magyar fiatalok politikai aktivitása. In Bauer Béla – Szabó Andrea szerk. *Arctalan (?) nemzedék. Tanulmánykötet*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó.
- Szabó Andrea – Laki László 2014 Mi lehet a magyar fiatalok demokráciaszkepsze mögött? In Szabó Andrea szerk. *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Budapest – Szeged, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 18-39.
- Szabó Ildikó 2009 *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal 1998 *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány.

FEJLŐDÉS VAGY STAGNÁLÁS?

Összehasonlító vizsgálat a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség alakulásáról
2010 és 2012 között¹

Bevezetés

Magyarországon a védett tulajdonsággal rendelkező hátrányos helyzetű csoportok az Európai Unió átlagához képest általában lényegesen alacsonyabb foglalkoztatási rátával jellemezhetők, tehát a munkaerő-piacon kevésbé tudnak megjeleni, álláshoz jutni, illetve a munkaerő-piacon tartósan integrálódni. Igaz ez a nőkre, különösen a 6 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő nőkre, a 25 évesnél fiatalabbakra, illetve 55 évnél idősebbekre, de a megváltozott munkaképességű emberekre és romákra is (KSH 2012; KSH 2013; Eurostat 2010; Eurostat 2012). Ugyanakkor a 2010 és 2012-es időszakot vizsgálva a statisztikák egyes csoportoknál kismértékű javulást mutatnak a foglalkoztatottság mértékében (ld. az 1. táblázatot!). A munkaerő-piaci statisztikákban megjelenő aktivitási adatok sok tényező eredőjeként alakulnak ki. Az egyes csoportoknál más-más tényezők játszhatnak szerepet az alacsony munkaerő-piaci jelenlétben, de a végeredmény kialakulásában mindenképpen fontos szerepe van a munkáltatóknak is. A hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatása szempontjából meghatározó fontosságú lehet, hogy a munkáltatók kiválasztási és foglalkoztatási döntéseikben mennyiben követik az egyenlő bánásmód elvét, vagyis mennyiben működnek diszkrimináció-mentesen, illetve mennyire alkalmaznak olyan gyakorlatokat, amelyek növelik az egyes hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatásának esélyét. Tehetik ezt oly módon, hogy a csoport tagjainak az elhelyezkedésben nehézséget jelentő okokat igyekeznek mérsékelni, vagy a szervezeti kultúra, emberi erőforrás-menedzsment

rendszerét módosítják, vagy az esélyegyenlőség és sokszínűség-menedzsment intézményesülését erősítik a szervezetben.

Ebben a tanulmányban a magyarországi munkáltató szervezetek munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség gyakorlatait, teljesítményét elemezzük az mtd Tanácsadói Közösség 2010-ben és 2012-ben készített vállalati kutatásának adataira támaszkodva. A fő kutatási kérdés, amelyre szeretnénk választ adni a 2010-es és 2012-es kutatási eredmények összehasonlítása révén, hogy milyen irányban változott Magyarországon a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség színvonala a két vizsgált időpont között eltelt időszakban, és ezzel összefüggésben milyen szervezeti átalakulások segítettek, illetve hátráltatták a munkáltatók szerepét a társadalmi befogadás, illetve a hátrányos helyzetű csoportok munkahelyi integrációjának erősítésében. Egyúttal arra is keressük a választ, hogy egyes hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatottságának kismértékű javulása 2010 és 2012 között együttjárt-e a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség menedzsment vállalati tevékenységének fejlődésével is. Hipotézisünk szerint 2010 és 2012 között összességében pozitív változás történt a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség vállalati gyakorlatának átlagos színvonalában.

A tanulmány első részében utánajárunk, hogy milyen indítékai voltak a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség fejlesztésének 2010-ben, illetve 2012-ben. Majd a kutatás egyik alapkérdését vizsgáljuk meg, mégpedig: mennyiben lett sokszínűbb a foglalkoztatottak összetétele a különböző szervezeteknél a vizsgált időszakban, illetve milyen szervezeteknél találkoznak nagyobb valószínűséggel társadalmilag befogadó magatartással az egyes hátrányos, illetve valamilyen szempontból mássággal bíró csoportok. A foglalkoztatottak sokszínűsége után az esélyegyenlőségi politika intézményesültségének változását vesszük górcső alá, vagyis azt nézzük meg közelebbről, hogy mennyire jelenik meg explicit módon a munkahelyi esélyegyenlőségi politika szabályzatokban, stratégiai célkitűzésekben, esélyegyenlőségi tervben és ehhez hasonló gyakorlatokban. Az esélyegyenlőség intézményesültségét

¹ A kutatás eredményeinek részletes elemzése olvasható az mtd Tanácsadói Közösség és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet kiadásában megjelent kötetben: Tardos Katalin 2014 Esélyegyenlőség és családbarát vállalati gyakorlatok. Budapest: mtd Tanácsadói Közösség – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 145. Letölthető: http://egyueslet.mtdtanacsado.hu/wp-content/uploads/2013/12/Tardos_Katalin-Eselyegyenlőség-és-családbarát-vállalati-gyakorlatok.pdf

követően azt fogjuk megvizsgálni, hogy hány intézkedéssel, gyakorlattal segítik elő a szervezetek az egyes csoportok esélyegyenlőségének javítását, illetve milyen juttatásokkal igyekeznek támogatni a különböző csoportokat. Ezt követően a tanulmányban annak járunk utána, hogy mennyiben használták a szervezetek a különböző HR eszközöket esélyegyenlőségi törekvéseik megvalósítására 2010-ben, illetve 2012-ben. A munkahelyi esélyegyenlőségi politika gyakorlati megvalósulásának elemzése után megvizsgáljuk, hogy a szervezetek szerint melyek a legnagyobb akadályai az esélyegyenlőség fejlesztésének, illetve, hogy az átfogó munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűségi teljesítményt mérő Sokszínűségi Index hogyan változott a vizsgált időszakban.

Módszertan és minta

Az mtd Tanácsadói Közösség az országos benchmark kutatáshoz 2010-ben és 2012-ben is az online kérdőíves módszert választotta. A 2010-es és 2012-es kérdőív központi részében azonos kérdéseket tartalmazott a szervezet típusáról, a munkahelyi esélyegyenlőségi és a sokszínűség terén bevezetett gyakorlatokról. A kérdések többsége zárt kérdés formájában volt feltéve, azonban néhány nyitott kérdés is lehetőséget adott a válaszadónak, hogy részletesebben kifejtse véleményét.

A kutatás 2010-es fordulójában az interneten hozzáférhető elektronikus kérdőív 2010. január közepe és 2010. május 31-e között volt elérhető a nyilvánosság számára. A kérdőívhez vezető link a sajtómegjelenéseken túl kiküldésre került a partneri hírlevelekben, és megtalálható volt az mtd honlapján, a HRPortalon, a Profession.hu oldalakon. A kérdőívet terjesztették továbbá a Motiváció Alapítvány és az EFQM partneri szervezetei, illetve vállalati kapcsolatai körében is.

A kutatás 2012-es fordulójában az elektronikus kérdőív 2012. április közepe és 2012. december 31-e között volt elérhető az Interneten. A kérdőív linkje a sajtóban, a partnerek hírleveleiben, az mtd honlapján, a HRPortalon, valamint a Profession.hu oldalon került terjesztésre. A kérdőívet a Jól-lét és SEED Alapítvány, az Egyenlő Bánásmód Hatóság, a KÖVET Egyesület és a Brandtrend vállalati kapcsolatain keresztül is igyekeztek minél szélesebb vállalati körhöz eljuttatni. A kérdőív kitöltése mindkét évben történhetett anonim módon, azonban a munkahelyi esélyegyenlőségi teljesítmények későbbi díjazása, illetve az elnyerhető szakmai jutalmak

a szervezetek számára inkább az azonosítható és regisztrált kérdőív kitöltését ösztönözték.

2010-ben összesen 734 szervezet töltötte ki a kérdőívet. A végső mintából kikerült minden olyan válaszadó, ahol a szervezetre vonatkozó általános adatokon kívül egyetlen munkahelyi esélyegyenlőséggel vagy társadalmi felelősségvállalással kapcsolatos kérdésre sem válaszolt érvényes módon. Összesen 316 értékelhetetlen esetet voltunk kénytelenek törölni az eredeti mintából, így a 2010-es mintában 418 szervezet adatai szerepelnek. A 2012-es adatfelvétel során összesen 345 szervezet töltötte ki a rendelkezésre álló nyolc és fél hónap alatt az elektronikus kérdőívet. Azonban az adatok tisztítása és vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy a kitöltött kérdőívek egy része hiányos és megbízható módon nem dolgozható fel, vagy ugyanaz a szervezet többször szerepelt a mintában. Összesen 160 értékelhetetlen esetet voltunk kénytelenek törölni az eredeti mintából, így a végső mintában 185 szervezet adatai szerepelnek 2012-ben.

Megállapíthatjuk, hogy 2012-ben valamelyest kisebb válaszadási hajlandósággal szembesültünk a 2010-es kutatáshoz képest, ami megmutatkozik a minta nagyságában: a 2010-es 418 elemes szervezeti mintához viszonyítva 2012-ben ennél kisebb mintára támaszkodhattunk az eredmények kiértékelésénél (185 szervezet), de a statisztikai értékelést a kisebb minta ellenére el lehet végezni. Mindazonáltal az mtd Tanácsadói Közösség 2010-es és 2012-es felmérése a munkahelyi esélyegyenlőségről és sokszínűségről egyedülálló Magyarországon a minta nagyságrendjét tekintve. Tudomásunk szerint az mtd Tanácsadói Közösség 2010-es országos benchmark felmérése óta nem született további survey típusú kutatás ebben a témában Magyarországon.

A két vizsgálati időpontban felvett kérdőíves kutatás mintája mutat kisebb eltéréseket (több lett a magyar, a vidéki, a közepes méretű szervezetek rovására a kicsi és nagyméretű szervezet) de azok mértéke szignifikánsan nem befolyásolja az összehasonlíthatóságot. A két minta összetételét tekintve több dimenzió mentén jól reprezentálja a magyarországi szervezeteket (gazdálkodási forma, ágazat). Ugyanakkor a nemzetgazdaság egészéhez képest az mtd mintáiban felülreprezentáltak a nagy, 500 főnél több munkavállalót foglalkoztató szervezetek, a külföldi irányítású, a budapesti, valamint az ipari vállalatok. A minták tehát nem reprezentatívak, az önkéntes kitöltés módszere okán ezen felül feltételezhetően nagyobb arányban vannak benne olyan szervezetek, amelyek az átlagnál egyébként is job-

ban érdeklődnek a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség vállalati megvalósítása iránt. Ezt a tendenciát erősítette az is, hogy ismeretes volt: a 10 legjobb eredményt képviselő szervezet díjban is részesül. Ezen tényezők ellenére a minta megbízható forrásként szolgál a magyarországi munkahelyi esélyegyenlőséggel és sokszínűséggel kapcsolatos alapvető tendenciák tanulmányozására és kiértékelésére.

Az esélyegyenlőség és sokszínűség indítékai

Fontosnak tartottuk feltérképezni, hogy a szervezetek milyen indítékokból kezdenek el foglalkozni az esélyegyenlőség megteremtésének lehetőségével, illetve miért gondolják azt, hogy nekik is kellene ezzel törődniük. 2010-ben a szervezetek több mint fele (52%), 2012-ben már kevesebb, mint fele (45%) nyilatkozott úgy, hogy szervezeti szinten még nem jellemző rájuk a munkahelyi esélyegyenlőség megteremtése. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy csupán a szervezetek elenyésző része (2010-ben 5%, míg 2012-ben 4%) fejtette ki elutasító véleményét, miszerint a jövőben sem kíván ezzel a területtel foglalkozni.

Struktúráját tekintve nem történt radikális változás 2010 és 2012 között a magyarországi szervezetek körében abban, hogy milyen indítékok játszanak szerepet a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség fejlesztésében, hangsúlyeltolódások azonban bekövetkeztek. Érdekes módon a külső, illetve törvényi tényezőknek való megfelelés, mint az Egyenlő Bánásmód Törvénynek, illetve az Európai Unió gyakorlatának való megfelelés háttérbe szorult a 2012-ben felsorolt indokok körében, a külső szabályozó tényezők helyett előtérbe kerültek a szervezet belső jellemzői és erőforrásai: etikai és értékbeli szempontok a vállalati kultúrában, valamint a munkaerő megtartásához, lojalitásához és elégedettségéhez vezető eszközök jobb kiaknázása. Ebből a szempontból értelmeztük azt is, hogy 2010-hez képest jelentősen növekedett a *rugalmas foglalkoztatás*, valamint a *női előmeneteli lehetőségek* szervezeti hasznosítása melletti elkötelezettség. 2010 és 2012 között 10 százalékról 18 százalékra növekedett azon szervezetek aránya, amelyek a munkahelyi esélyegyenlőséggel való foglalkozás indítékaként a „több hölgyet szeretnénk a menedzsmentben látni” mondatot jelölték be, és egyben azt is megállapíthatjuk, hogy a szervezeten belüli női előmeneteli lehetőségek esélyegyenlőségének javítása volt az a terület,

ahol a legnagyobb volt a változás 2010-hez képest a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség expliciten megfogalmazott indítékai közül.

Másfelől érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy az esélyegyenlőség és a sokszínűség stratégiai megközelítése továbbra is csak a szervezetek töredékére volt jellemző (18%), és arányaiban nem mutat növekedést 2010-hez képest. A későbbiek során többször előkerül még ez a jellemző, és véleményünk szerint ez adja az egyik fő gyengeségét a magyarországi munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi gyakorlatoknak. (Ld. a 2. táblázatot).

A foglalkoztatottak összetételének sokszínűsége

A kutatás fontos kérdése volt, mennyire jellemző, hogy a munkáltatói szervezetek úgynevezett hátrányos helyzetű vagy valamilyen szempontból „mással” bíró csoportokból is választanak alkalmazottakat. Azt, hogy összesen hány főt alkalmaznak, vagy az alkalmazottak hányada tartozik az adott csoporthoz, nem vizsgáltuk. A foglalkoztatottak sokszínűségét azzal mértük, hogy összesen hány különböző csoport képviselőiből foglalkoztat az adott szervezet. A kutatás előző fordulójában, 2010-ben a mintában szereplő szervezetek átlagosan 4,6 hátrányos helyzetű csoportból foglalkoztattak munkavállalókat. 2012-ben ugyanez a mutató kisebb növekedést mutatott, mert az átlagosan foglalkoztatott hátrányos helyzetű csoportok száma 5,9-re emelkedett. A szervezetek 2010-es és 2012-es megoszlását összehasonlítva a foglalkoztatott hátrányos helyzetű csoportok száma szerint, azt látjuk, hogy 2012-re kialakult egy „best practice” csoport a munkaerő sokszínű összetételét tekintve. (Ld. az 1. ábrát).

Általánosságban a 2010-es és 2012-es adatok összehasonlítása azt a tendenciát mutatta, hogy minden megnevezett hátrányos helyzetű csoportot nagyobb arányban említettek a szervezetek, mint a két évvel korábbi felmérés során. Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy a pozitív eredmény nem feltétlenül jelent újonnan felvett hátrányos helyzetű munkavállalókat, mert a javulás adódhatott abból is, hogy tudatosabbá váltak a szervezetek a belső munkaerő-összetételükkel kapcsolatban, vagy bizonyos csoportok „tabu” jellege csökkent (például LMBT csoporthoz tartozóknál). Másfelől nézve: leszögezhetjük, hogy 2012-ben ugyanaz az öt hátrányos helyzetű csoport volt található a foglalkoz-

tatási rangsor élén, mint 2010-ben: a nők, a 45 év felettiek, a pályakezdők, a két vagy több 14 év alatti gyermeket nevelők, illetve a gyermeküket egyedül nevelők. A vizsgált időszak rövid is volt a radikális átrendeződéshez, azonban fontos megjegyezni, hogy egyértelműen voltak nyertesei és vesztesei a hátrányos helyzetű csoportok körében ennek az eltelte két évnél. A rangsor elején található csoportok közül egyértelműen átlagnál jobban növekedett a pályakezdők, a nők és a két vagy több 14 év alatti gyermeket nevelők foglalkoztatását említő szervezetek aránya. Ezzel szemben a 45 év felettiek – ugyan demográfiai súlyuknak köszönhetően – megmaradtak a rangsor elején, de az összes csoport közül a legkisebb arányban növekedett a szervezeti jelenlétük.

A fiatalok és a kisgyermekes nők mért nagyobb szervezeti jelenléte valószínűleg összefüggésbe hozható e két csoport számára célzottan bevezetett – mára már megszűnt Start-kártya rendszerrel.² A nők és fiatalok foglalkoztatottságának enyhe javulását a KSH foglalkoztatási statisztikái is megerősítik (Eurostat, 2010, 2012). Az idősebbek rátája is mutat némi javulást, de az elsősorban valószínűleg inkább a korkedvezményes és rokkantnyugdíj szabályozásának szigorításából ered. A szervezetek oldaláról nemigen mutatkozik nagyobb nyitottság az idősebbek irányába. Erre enged következtetni az is, hogy az életkor bizonyult a leggyakoribb diszkriminációs oknak 2011-ben és 2013-ban egy országosan reprezentatív követéses felmérés eredményei szerint (Neményi et al., 2011, 2013).

2010 és 2012 között szintén javult az egyéb etnikai kisebbségek és a kistérségben élők szervezeti jelenléte, amely a 2012-es mintában a vidéki szervezetek nagyobb arányára is visszavezethető lehet. A 2012-es év leglátványosabb hozadéka 2010-hez képest, hogy több mint megduplázódott az LMBT embereket bevallottan foglalkoztató szervezetek aránya. 2010-ben csak a szervezetek egytizede nyilatkozott úgy, hogy dolgoznak náluk LMBT emberek, azonban 2012-ben már a szervezetek 22 százaléka jelölte be ezt a csoportot. Feltehetőleg nem az érintettek foglalkoztatása javult az elmúlt két évben, hanem kevésbé tekintették tabunak ezt a kérdést a válaszadók. (Ld. 3. táblázat).

Az átlagosan javuló szervezeti sokszínűség minden vállalati kategóriában megfigyelhető tendencia

2 A Start kártya rendszere 2012. december 31-ével kivételre került. Helyette életbe lépett a hátrányos helyzetű munkavállalókat foglalkoztató szervezetek számára a járulék kedvezmény új rendszere, amelynek hatása jelen tanulmányban még nem értékelhető.

volt, de a változás az egyes kategóriákban eltérő mértékűnek bizonyult. A leglátványosabb javulás elsősorban a nagyvállalati szférában ment végbe, azon belül is a külföldi nagyszervezeteknél. A közepeméretű szervezeteknél a munkaerő sokszínűségének növekedése elsősorban a magyar közepeméretű szervezeteknél folytatódott. A magyar tulajdonú nagyvállalatok tehát relatíve rosszabbul teljesítettek a 2010–2012-es időszakban, mind a magyar közepeméretű, mind a külföldi tulajdonú nagyvállalatokhoz képest. A legkisebb létszámú szervezeteket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ugyan abszolút mértékben ebben a kategóriában is történt némi javulás, de nem volt kiugró sem a magyar, sem a külföldi kisvállalkozások esetében. (Ld. a 4. táblázatot).

Az esélyegyenlőségi politika intézményesültsége

Az esélyegyenlőségi politika intézményesültségénél azt nézzük meg közelebbről, hogy mennyire jelenik meg explicit módon a munkahelyi esélyegyenlőségi politika szabályzatokban, stratégiai célkitűzésekben, esélyegyenlőségi tervben, és ehhez hasonló gyakorlatokban. Összesen 14 tényezőt vettünk figyelembe. A 2012-es kutatás adatai azt mutatták, hogy a szervezetek több mint kétfőde rendelkezik olyan etikai kódexszel, amelyben található a munkahelyi sokszínűsége, az esélyegyenlőségre és az egyenlő bánásmód biztosítására vonatkozó irányelv. A munkahelyi esélyegyenlőség megvalósításához hatékony segítséget nyújthat az erre a témára szakosodott civil szervezetekkel kialakított szorosabb együttműködés. A mintában szereplő szervezetek több mint egyharmada kiépített már kapcsolatot olyan civil szervezetekkel, amelyeknek a hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatása a fő profiljuk. Szintén a lista élvonalába tartozó intézményi gyakorlat, hogy a dolgozói elégedettségi vizsgálat során kitérnek az esélyegyenlőségi szempontokra: ennek előfordulása a szervezetek egyharmadára jellemző. Az esélyegyenlőség és sokszínűségi tevékenység intézményesültségében nagyon fontos lépés, ha a szervezet elhatározza, hogy esélyegyenlőségi és sokszínűségi tervet dolgoz ki. A szervezetek negyede rendelkezett 2012-ben esélyegyenlőségi tervvel, ami jelentős előrelépést jelent a 2010-es állapotokhoz képest. Az esélyegyenlőségi politika legkevésbé elterjedt gyakorlatai közé tartozott az antidiszkriminációs képzés szervezése, tartása, va-

lamint esélyegyenlőségi munkacsoport felállítása. A munkacsoport háttérbe szorulása érthető az erőforrások oldaláról, ugyanakkor az antidiszkriminációs képzés hatékony módja a szervezeten belüli attitűdök, előítéletek lebontásának, amelyet sok vállalat az esélyegyenlőségi politika egyik fő akadályának vélt. Hasonlóan érthetetlen a monitorozás, értékelési folyamat elhanyagolása, hiszen e nélkül nehéz reális célkitűzéseket tenni.

A 2010 és 2012 között eltelt időszakra – általában véve – tehát az esélyegyenlőségi politika intézményesültségének erősödése jellemző. 2010 és 2012 között radikálisan egyharmadról egytizedre csökkent azon szervezetek aránya, amelyek egyetlen formális esélyegyenlőségi intézkedéssel sem rendelkeztek. Az intézményesültséget mutató esélyegyenlőségi intézkedések átlagos száma is némileg megemelkedett 2010 és 2012 között: háromról négyre. A változásokat úgy foglalhatjuk össze, hogy az esélyegyenlőségi politika intézményesültségének teljes hiányát 2010-re felváltotta az intézményesültség alacsony foka, majd 2012-re az intézményesültség tovább emelkedett. Abszolút értékben jelentős növekedés következett be az *elégedettségi vizsgálatba az esélyegyenlőségi szempontokat integráló cégek* körében, valamint az *etikai kódexükben az egyenlő bánásmód elvét szerepeltetők* arányában. Relatív nagy előretérés volt megfigyelhető az *esélyegyenlőségi referensek* kinevezése és az *esélyegyenlőségi munkacsoportok* felállítása terén is. Két év alatt közel megduplázódott azon szervezetek aránya, amelyek rendelkeztek már esélyegyenlőségi referenssel vagy munkacsoporttal. A szervezetek proaktívabbakká váltak, nemcsak általánosságban foglalkoznak az esélyegyenlőséggel, hanem a szervezetek negyede már a fejlesztés igényével a jövőbeli terveiket is rendszerezi, és a tervhez megfelelő felelőst is kijelöl az esélyegyenlőségi referens személyében. Ugyanakkor még 2012-ben is elenyésző volt azon szervezetek aránya, amelyek saját bevallásuk alapján rendelkeztek esélyegyenlőségi stratégiával, sokszínűségi politikával, a feladatok ellátását monitorozzák, vagy a továbbfejlesztéshez célzott antidiszkriminációs képzést tartanak, és ez a hiányosság nyilván a belső ellentmondásokra is rávilágít. (Ld. az 5. táblázatot).

Esélyegyenlőséget javító intézkedések és juttatások

2010 és 2012 között a munkáltatói szervezetek által nyújtott, az esélyegyenlőséget is javító intéz-

kedések és juttatások struktúrája alapvetően azonos maradt. Fontos pozitívum, hogy 2010-hez képest egyetlen juttatási forma esetében sem regisztrált visszaesést a kutatás. Ugyanakkor a javulás átlagos mértéke elenyésző volt. 2010-ben átlagosan a szervezetek 2, míg 2012-ben 2,5 esélyegyenlőséget támogató juttatást biztosítottak munkavállalóiknak.

Csakúgy, mint 2010-ben, 2012-ben is az egészségügyi szűrővizsgálatok, a GYED/GYES-en lévő kismamákkal való kapcsolattartás, valamint a családi programok szervezése volt a leggyakoribb intézkedés és juttatási forma. Legerőteljesebben a GYED/GYES-en lévő kismamákkal való kapcsolattartás bővült a munkáltatók körében, ami arra enged következtetni, hogy bővülőben van a GYES-menedzsmentet tudatosan végző munkahelyek aránya Magyarországon. A második terület, ahol hasonló javulás történt a vizsgált időszakban: a munkahelyek akadálymentesítése. 2012-re az akadálymentesített munkahelyek aránya 32 százalékra nőtt a 2010-es 25 százalékhoz képest, amely folyamat értelemszerűen kapcsolódik a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásával kapcsolatos 2010-es jogszabályi változásokhoz, és az annak hatására beindult munkáltatói attitűdváltozásokhoz.³

Összességében kevés előretérés volt a munkáltatók gyermekfelügyelettel kapcsolatos magatartásában. A 2010-es és 2012-es adatok összehasonlítása azt mutatja, hogy mind a nyári gyermektáboroztatás, mind a munkahelyi bölcsőde, óvoda biztosítása gyakoribbá vált a vizsgált időszakban, de csak az esélyegyenlőségnek és sokszínűségnek legelkötelezettebb családbarát munkáltatók fektetnek erőforrásokat a nyári gyermektáboroztatás megszervezésébe (12%), a munkahelyi bölcsőde vagy óvoda férőhelyeinek biztosítására (4 százalék), vagy szoptatásra, pihenésre alkalmas helyiség kialakítására (7%). (Ld. a 6. táblázatot).

Az esélyegyenlőséget és sokszínűséget támogató HR eszközök használata

Az egyes HR eszközök esélyegyenlőségi célzatú használatával kapcsolatban egyértelműen kiderült, hogy a 2010 és 2012 közötti időszakban az atipikus munkaformák fokozottabb elterjedése volt a „slá-

3 2010. január elsejétől közel hatszorosára emelkedett a rehabilitációs hozzájárulás mértéke (964 500 Ft-ra), amelyet azok a vállalatok kötelezettek fizetni, amelyek nem teljesítik a megváltozott munkaképességűek 5 százalékos kötelező foglalkoztatási szintjét.

ger” a szervezeti HR innovációk területén. Abszolút értékben legjobban a rugalmas és részmunkaidőt, valamint a távmunkát biztosító szervezetek aránya nőtt 2010-hez képest. A részmunkaidő esetében a gyakoriságuk meghaladta, a rugalmas munkaidő tekintetében pedig elérte az 50 százalékot a mintában szereplő szervezeteknél. A jelentős javulás ellenére távmunkát csak a szervezetek közel egyharmada biztosított munkavállalóinak 2012-ben. A második leginkább növekvő előfordulási gyakorisággal rendelkező HR eszközök a reorientációs képzések voltak. A reorientációs képzések gyakoribbá válása kapcsolódik a korábban említett GYES-menedzsment gyakorlatok elterjedéséhez, de míg a kismamákkal való kapcsolattartást a szervezetek 48 százaléka említette, a munkába való visszatérés után csupán a szervezetek 14 százaléka nyújtott reorientációs képzést.

A négy leggyakrabban használt HR eszköz között mindkét vizsgálati évben ugyanazokat találjuk: a szakmai képzéseket, a részmunkaidőt, a rugalmas munkaidőt, valamint a teljesítményértékelési rendszert. Ezekben belül azonban a részmunkaidőt biztosítók aránya megelőzte 2012-ben a 2010-ben „listavezető” szakmai képzéseket. A kutatás sajnálatos eredménye, hogy a szervezetek 2012-ben kevésbé tekintették hasznosnak, illetve használták az osztott munkakör lehetőségét esélyegyenlőségi céljaik megvalósítására, ez a különleges atipikus foglalkoztatási forma így nem tudott elmozdulni a 2010-ben is elfoglalt „legkevésbé kedvelt” pozíciójából. A készségfejlesztés, a mentoring, a coaching előfordulási aránya is alapvetően stagnált, szignifikánsan nem lett gyakoribb. Ez kiváltképp azért is sajnálatos, mert a felsoroltak mind olyan HR eszközök, amelyek az esélyegyenlőségi szakirodalomban jelentős szerepet kapnak, mint hatékony eszközök a hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatásának elősegítésére. (Ld. a 7. táblázatot).

A Sokszínűségi Index

Az mtd Tanácsadói Közösség a kutatás adataira támaszkodva egy *Sokszínűségi Indexet* fejlesztett ki.⁴ Az index kifejlesztésének célja az volt, hogy köny-

⁴ A Sokszínűségi Index összegzi a vállalatok teljesítményét a különböző munkahelyi esélyegyenlőségi területeken: a foglalkoztatottak sokszínűsége, az esélyegyenlőségi politika intézményesültsége, az esélyegyenlőséget elősegítő juttatások, a HR eszközök használata, illetve a jövőbeni fejlesztési tervek területén.

nyen összehasonlíthatóvá tegye a szervezetek társadalmi teljesítményét a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség területén. Ezt a Sokszínűségi Indexet is felhasználtuk a 2010-es és 2012-es felmérés adatainak összehasonlítására. 2010-ben és 2012-ben az elért legkisebb érték egyaránt 0, a legmagasabb pontszám pedig 88, illetve 90 volt a 100 pontos Sokszínűségi Indexen. A minta egészére jellemző átlagérték kismértékben emelkedett az elmúlt két évben: 2010-ben 25, 2012-ben 33 pont volt. Tehát a szervezetek átlagosan az elérhető pontszámok harmadát érték el az utolsó vizsgálati időszakban. Fontos kiemelni azt is, hogy a szervezetek közel negyede ért el 50 pontot meghaladó eredményt 2012-ben, és ez jelentős elmozdulást jelent a 2010-es eredményekhez képest, amikor is még csak a minta egytizedének sikerült 50 pontnál többet szereznie a Sokszínűségi Indexen.

Radikális változások nem történtek a Sokszínűségi Index benchmark eredményeiben 2010 és 2012 között, de gyakorlatilag elmozdulás minden csoportban történt, az *átlag feletti*ek, a *felső 20 százalék* és a *Top 10* kategóriájában is. Összességében megállapíthatjuk, hogy a 2010-es és a 2012-es Sokszínűségi Index benchmark eredményei mind a három vizsgált csoportban – átlag feletti, felső 20 százalék és TOP 10 – előnyükre változtak 2010 és 2012 között, és a négy dimenzió mentén alapvetően növekedést észleltünk. Ugyanakkor meg kell állapítani azt is, hogy a legnagyobb fejlődést a felső 20 százalék csoportjában regisztráltuk, tehát azoknak a szervezeteknek, amelyek 2010-ben ebbe a kategóriába sorolódtak, átlagosan nagyobb fejlesztést kellett végrehajtaniuk ahhoz, hogy 2012-re is a felső 20 százalék csoportjába kerülhessenek. Az adatok megerősítik azt a korábban már részleteiben jelzett folyamatot, hogy 2012-re kialakult, illetve kialakulóban van a vállalatok körében egy sokszínűségi „best practice” csoport, amely javítja az átlagos országos eredményeket. (Ld. a 2. ábrát).

A sokszínűség akadályai

A vállalatok megítélése szerint 2010 és 2012 között összességében inkább növekedtek az esélyegyenlőség fejlesztésének akadályai. Mindeközben 2010-hez képest jelentősen át is strukturálódtak a szervezetek által észlelt hátráltató tényezők. 2010-ben a *technikai feltételek hiánya* és az *érdektelenség*, a *motiváció hiánya* fogalmazódott meg leggyakrabban hátráltató tényezőként, míg 2012-ben a *belső*

források hiányát és a vezetők ellenállását emelték ki leggyakrabban a válaszadó szervezetek. A két akadály között tartalmi összefüggést is felfedezhetünk, ugyanis ahol nem elkötelezték a vezetők a sokszínűbbé válás mellett, ott nehezebb forrásokat szerezni a szervezeten belül a szakértői csapat által kitált új kezdeményezésekhez. Ezért is volna fontos, hogy az esélyegyenlőség és a sokszínűség fejlesztése összefüggésbe legyen hozva a közvetlen üzleti érdekekkel, de az adatok tanúsága szerint a szervezetek egyharmada számára ez nem nyilvánvaló, hogyan lehet összhangot teremteni a kettő között. Pozitív tendenciaként értékelhető másfelől, hogy az előítélet és a tolerancia hiányát némileg alacsonyabb gyakorisággal jelezték akadályként 2010-hez képest (30, illetve 27%). Szintén pozitívum, hogy a két vizsgálati év között a *munkatársak ellenállása* mérseklődött. (Ld. a 8. táblázatot).

Összegzés

Összegezve a 2010-es és 2012-es munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi kutatás eredményeit, pozitívként értékelhetjük, hogy nem romlott a munkáltatók munkahelyi esélyegyenlőséggel kapcsolatos tevékenységének átlagos színvonala a vizsgált időszakban, sőt jellemző volt a szerény mértékű javulás. Fontos eredménye volt a kutatásnak, hogy kimutatta: a szervezetek között elindult egy polarizációs folyamat. A kutatás egyértelműen bizonyította, hogy 2012-re kialakult a vállalatok körében egy sokszínűségi „best practice” csoport, amely javítja az országos eredmények átlagát, és 2010-hez képest 2012-ben sokkal magasabb teljesítményt kellett a szervezeteknek nyújtaniuk a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség területén ahhoz, hogy bekerülhessenek a felső 20 százalékos benchmark csoportjába.

Részletesebben vizsgálva a szervezetek munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség menedzsment területén nyújtott teljesítményét megállapítottuk, hogy az esélyegyenlőségi politika intézményesülése területén következett be a legfontosabb előrelépés. Az intézményesülési folyamat részeként mind nagyobb arányban rendelkeznek a szervezetek az egyenlő bánásmód követelményét tartalmazó etikai kódexszel, szabályzatokkal, egyre inkább jellemzővé vált, hogy az elégedettségi vizsgálatoknál kitérnek az esélyegyenlőséggel kapcsolatos munkavállalói véleményekre, és az esélyegyenlőségi tervek megvalósításához felelős referenst is kineveznek a szer-

vezetek. Az esélyegyenlőséget támogató juttatásokat illetően örömteli tény a GYES-menedzsment és akadálymentesítés javuló tendenciája. Pozitív irányú változást regisztráltunk a munkaerő sokszínűségének mutatóját és az atipikus munkaformák használatát illetően is.

Ugyanakkor a munkaerő összetételének javulását mutató adatok elemzése során megállapítottuk, hogy a használt módszertan miatt nehezen határozható meg a valódi javulás mértéke, így nem feltétlenül van egyezés a munkaerő-piaci statisztikák és a mért vállalati adatok között. Ennek ellenére, több hátrányos csoporttal kapcsolatban a két megközelítés eredménye szinkronban volt. Ugyanígy óvatosan kell kezelni az atipikus HR eszközök használatának regisztrált előretörését is, mert az egyéni alapú országos statisztikák jóval kevésbé kedvező képet mutatnak.

Az egyik legnagyobb jövőbeni kihívása a munkahelyi esélyegyenlőséggel és sokszínűséggel foglalkozók számára, hogy a tervezett szervezeti innovációkhoz megfelelő anyagi erőforrásokat és felső vezetői támogatást szerezzenek. Láttuk, hogy a munkahelyi esélyegyenlőség fejlesztésének indítékai között egyre inkább hangsúlyosan szerepelt a már meglévő munkavállalók megtartása és elégedettségének javítása, amely nyilvánvalóan üzleti szempontból is előnyös. A továbblépés kulcsa a jövőre vonatkozóan azonban az lesz, hogy mennyiben sikerül a szervezeteknek összekapcsolniuk az esélyegyenlőségi és sokszínűségi tevékenységüket a közvetlen üzleti érdekekkel és stratégiával, így szereve fenntartható vezetői elkötelezettséget és pénzügyi forrásokat a sokszínűségi törekvések megvalósítására. Ebből a szempontból is kiemelten fontos fejlesztendő terület a jövőben a már megvalósított esélyegyenlőségi és sokszínűségi intézkedések eredményességének monitorozása és visszacsatolása a fejlesztendő területek meghatározásánál.

Hipotézisünk, mely szerint 2010 és 2012 között összességében pozitív változás történt a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség vállalati gyakorlatának átlagos színvonalában, igaznak bizonyult. Egyúttal megállapíthatjuk azt is, hogy az egyes hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatottságának kismértékű javulása 2010 és 2012 között, a kutatás eredményei szerint szinkronban volt a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség menedzsment vállalati tevékenységének fejlődésével is. Kiderült azonban az is, hogy az állami jogszabályi változásoknak, és a hátrányos csoportok foglalkoztatására bevezetett állami ösztönzőknek/szankcióknak fontos szerep jut a vállalatok magatartásának alakításában.

Összefoglalás

Magyarországon a védett tulajdonsággal rendelkező hátrányos helyzetű csoportok az európai unió átlagához képest általában lényegesen alacsonyabb foglalkoztatási rátával jellemezhetők, tehát a munkaerő-piacon kevésbé tudnak megjeleni, álláshoz jutni, illetve a munkaerő-piacon tartósan integrálódni. Ugyanakkor a 2010 és 2012-es időszakot vizsgálva a statisztikák egyes csoportoknál kismértékű javulást mutatnak a foglalkoztatottság mértékében. Ebben a tanulmányban arra keressük a választ, hogy az egyes hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatottságának kismértékű javulása együttjár-e a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség menedzsment vállalati tevékenységének fejlődésével is Magyarországon ebben az időszakban. A magyarországi szervezetek munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség gyakorlatait, teljesítményét az mtd Tanácsadói Közösség 2010-ben és 2012-ben készített vállalati kutatásának adataira támaszkodva elemezzük, amelyet online kérdőíves módszerrel készítettek. Hipotézisünk, mely szerint 2010 és 2012 között összességében pozitív változás történt a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség vállalati gyakorlatának átlagos színvonalában, igaznak bizonyult. Kiderült azonban az is, hogy az állami jogszabályi változásoknak, és a hátrányos csoportok foglalkoztatására bevezetett ösztönzőknek/szankcióknak fontos szerep jut a vállalatok magatartásának alakításában. A továbblépés kulcsa a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség területén, hogy mennyiben sikerül a szervezeteknek a jövőben összekapcsolniuk az esélyegyenlőségi és sokszínűségi tevékenységüket a közvetlen üzleti érdekekkel és stratégiával, így szereve fenntartható vezetői elkötelezettséget és pénzügyi forrásokat a sokszínűségi törekvések megvalósítására.

Abstract

Disadvantaged groups with protected characteristics have significantly lower employment rates in Hungary compared to the European Union's average, thus they have more difficulties in entering the labour market, finding jobs, and succeeding to integrate and sustain their positions in the long run. Nevertheless, labour statistics show a smaller increase of the employment rates of certain disadvantaged groups during the period between 2010 and 2012. This paper investigates whether the observed

improvement of the employment rates of certain disadvantaged groups coincides with the development of workplace diversity and inclusion practices in Hungary within the same period of time, or not. To assess the workplace equality and diversity performance of companies, surveys based on an online questionnaire carried out by mtd Consulting in 2010 and 2012 were used. Our hypothesis according to which the average level of workplace diversity and inclusion policies has improved in Hungary between 2010 and 2012 turned out to be valid, and thus was accepted. Nonetheless, results highlighted the important role played in transforming company behavior by implementing changes in the national legislations, and introducing incentives for the employment of disadvantaged groups. The condition for further development of workplace equality and diversity company performance is dependent on whether companies succeed to combine their diversity and inclusion practices with the strategic business goals and thus attain sustainable top management commitment and financial resources for their future diversity endeavors.

Referenciák

- European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) and UNDP, (2012). The situation of Roma in 11 EU Member States. Survey results at a glance. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EUROSTAT, 2010. Employment rates.
- EUROSTAT, 2012. Employment rates.
- EUSILC 2009, EU Statistics on Income & Living Conditions, 2011.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004 *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- KSH, 2012. *Megváltozott munkaképességűek a munkaerőpiacon*. 2011. Budapest: KSH.
- Neményi Mária – Ferencz Zoltán – Laki Ildikó – Ságvári Bence – Takács Judit – Tardos Katalin – Tibori Timea 2013 *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének elemzése 2010–2013 között – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek*. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság.

Tardos Katalin 2012 Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken. In Kovách I., Dupcsik Cs., P. Tóth T., Takács J., (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó, 222-242.

Tardos Katalin 2014 *Esélyegyenlőség és családbarát vállalati gyakorlatok*. Budapest, mtd Tanácsadói Közösség – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet. 145.
Letölthető: http://egyesulet.mtdtanacsado.hu/wp-content/uploads/2013/12/Tardos_Katalin-Es%C3%A9lyegyenl%C5%91s%C3%A9g-%C3%A9s-csal%C3%A1dbar%C3%A1t-v%C3%A1llalati-gyakorlatok.pdf

Mellékletek

1. táblázat: *A hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatási rátája Magyarországon és az Európai Unióban*

	Foglalkoztatási ráta Magyaror- szágon 2010	Foglalkoztatási ráta Magyaror- szágon 2012	Foglalkoztatási ráta az EU 27 országában 2010	Foglalkoztatási ráta az EU 27 országában 2012
Nők ⁵	55,0	56,4%	62,1	62,5%
Nők 6 év alatti gyermekkel ⁶	33,3	36,1%	58,2	59,1%
Megváltozott munkaképessé- gűek (fogyatékossgal élők)	18,1% ⁷ (31,5% ⁸)	n.a.	44,2% ⁹	n.a.
25 évnél fiatalabbak (15-24 éves)	18,3%	18,6%	34,0	32,8%
55 évnél idősebbek (55-64 évesek ¹⁰	34,4%	36,9% ¹¹	46,3%	48,9%
Romák	(20,0%) ¹²	36,0% ¹³	n.a.	na.
Országos/ EU27 Foglalkozta- tási ráta ¹⁴	60,4	62,1%	68,6	68,5%

⁵ EUROSTAT, 2010, 2012

⁶ EUROSTAT, 2010, 2012, Available at: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

⁷ KSH, 2012. Megváltozott munkaképességűek a munkaerőpiacon, 2011. Budapest: KSH.

⁸ EU-SILC 2009, EU Statistics on Income & Living Conditions, 2011.

⁹ EU-SILC 2009, EU Statistics on Income & Living Conditions, 2011.

¹⁰ EUROSTAT, 2010, 2012.

¹¹ EUROSTAT, 2012.

¹² Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004 *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

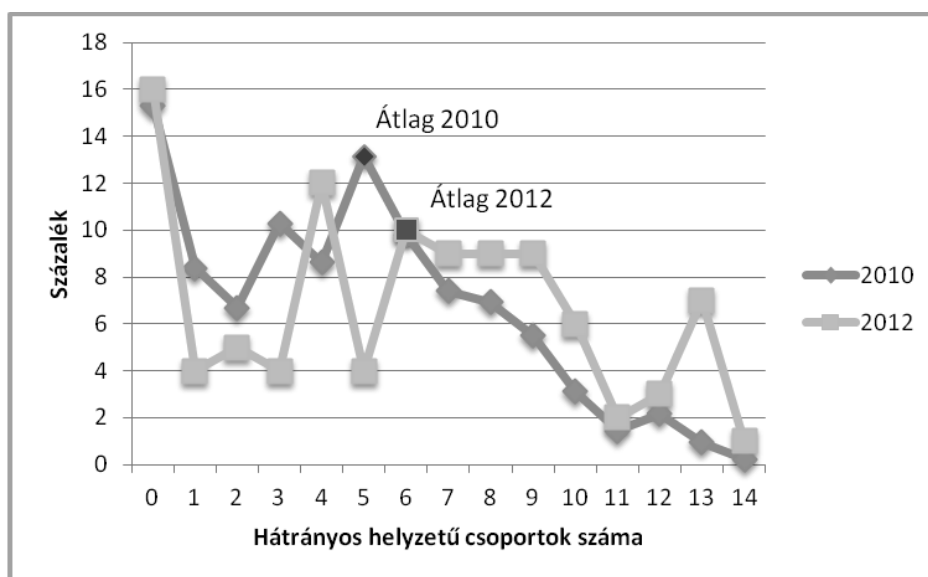
¹³ FRA, UNDP, 2012.

¹⁴ EUROSTAT, 2010, 2012.

2. táblázat: Az esélyegyenlőséggel kapcsolatos szervezeti indítékok előfordulási gyakorisága 2010-ben és 2012-ben (százalék)

	2010	2012	2012/2010
A pályakezdőtől a nyugdíjasig minden korcsoport reprezentálva van szervezetünkben	55	50	0,91
Tehetséges munkavállalóinkat meg szeretnénk tartani	50	48	0,96
Etikai szempontból fontosnak tartjuk	45	48	1,07
Sok kisgyermekes szülő dolgozik nálunk	43	44	1,02
A vállalati kultúra része a sokszínűség	43	44	1,02
Lojálisabb munkaerőt szeretnénk	35	37	1,06
Szeretnénk az Egyenlő Bánásmód Törvény szerint eljárni	31	25	0,81
Alkalmazottaink zöme nő	28	26	0,93
Az Európai Unió gyakorlatát szeretnénk követni	27	20	0,74
Tevékenységünk rugalmas foglalkoztatást tesz lehetővé	26	32	1,23
Szívesen foglalkoztatnánk fogyatékossgal élő embereket	26	27	1,04
Állami támogatásokhoz szeretnénk jutni	24	20	0,83
A csapatmunka terén van mit javítanunk	21	21	1,00
Az üzleti stratégia megvalósítása érdekében	18	18	1,00
Anyacégünk nemzetközi direktíváit adaptálni kívánjuk	16	14	0,88
Toborzási tevékenységünket meg szeretnénk könnyíteni	13	14	1,08
Több hölgyet szeretnénk a menedzsmentben látni	10	18	1,80
50 fő feletti költségvetési szervként, ez nekünk kötelező	10	9	0,90
Versenyársaink gyakorlata vonzó számunkra	5	7	1,40

1. ábra: A szervezetek megoszlása a foglalkoztatott hátrányos helyzetű csoportok száma szerint 2010-ben és 2012-ben (százalék)

3. táblázat: Az adott hátrányos helyzetű csoportot foglalkoztató szervezetek aránya és változási rátája 2010 és 2012 között (százalék)

	2010	2012	2012/2010
Nők	66	79	1,20
45 év feletti munkavállalók	66	68	1,03
Pályakezdekők	54	68	1,26
Gyermeküket egyedül nevelők	53	67	1,25
Kettő vagy több 14 év alatti gyermeket nevelők	53	62	1,16
Megváltozott munkaképességűek	32	39	1,23
Kistérségben élők	27	40	1,48
Fogyatékossgal élők (fizikai, értelmi) ¹⁵	23	29	1,25
Romák	22	31	1,41
Más nemzetiségűek, migránsok	21	30	1,47
Tartósan beteg hozzátartozót ápolók	20	29	1,41
Más szexuális orientációjúak, LMBT emberek	10	22	2,25
Egyéb etnikai kisebbségek	8	23	2,87
Egyéb (pl. GYES-ről visszatérők)	2	5	2,04

15 Hivatalosan a fogyatékossgal élő személyek a „megváltozott munkaképességű” személyek tágabb csoportjának alcsoportját alkotják.

4. táblázat: A foglalkoztatott hátrányos helyzetű csoportok átlagos száma a szervezetek magyar, illetve külföldi tulajdona és mérete szerint

	2010	2012
magyar + kisméretű	2,9	3,4
magyar + közepes méretű	4,9	6,8
magyar + nagyméretű	5,4	7,4
külföldi/vegyes + kisméretű	2,8	3,2
külföldi/vegyes + közepes méretű	5,0	5,7
külföldi/vegyes + nagyméretű	6,3	9,2
Összesen	4,6	5,9

5. táblázat: Az esélyegyenlőség intézményesültségét jelző intézkedések aránya 2010-ben és 2012-ben, és az egyes intézkedések növekedési rátája

	2010	2012	2012/2010
Legalább 1 éve foglalkoznak szervezeti szinten esélyegyenlőséggel	47,6	54,6	1,15
Etikai kódexük tartalmaz-e a munkahelyi sokszínűség, esélyegyenlőség, egyenlő bánásmód biztosítására vonatkozó irányelveket?	36,8	45,0	1,22
Van kapcsolatuk hátrányos helyzetű munkavállalókat segítő civil szervezetekkel	33,0	37,0	1,12
A dolgozói elégedettségvizsgálat kitér az esélyegyenlőségi szempontokra	24,4	31,0	1,27
Esélyegyenlőségi terv	22,0	25,0	1,14
Antidiszkriminációs szabályzatok	14,8	21,0	1,42
Esélyegyenlőségi referens	12,7	23,0	1,81
Esélyegyenlőségi stratégia	12,4	16,0	1,29
Zaklatásra vonatkozó szabályzat / eljárásrend	12,0	15,0	1,25
Pályázat társadalmi, esélyegyenlőségi díjakra	10,3	12,0	1,17
Esélyegyenlőségi gyakorlat monitorozása	10,0	12,0	1,20
Sokszínűségi politika	9,1	15,0	1,65
Antidiszkriminációs képzés	6,2	7,0	1,13
Esélyegyenlőségi munkacsoport	4,1	9,0	2,20

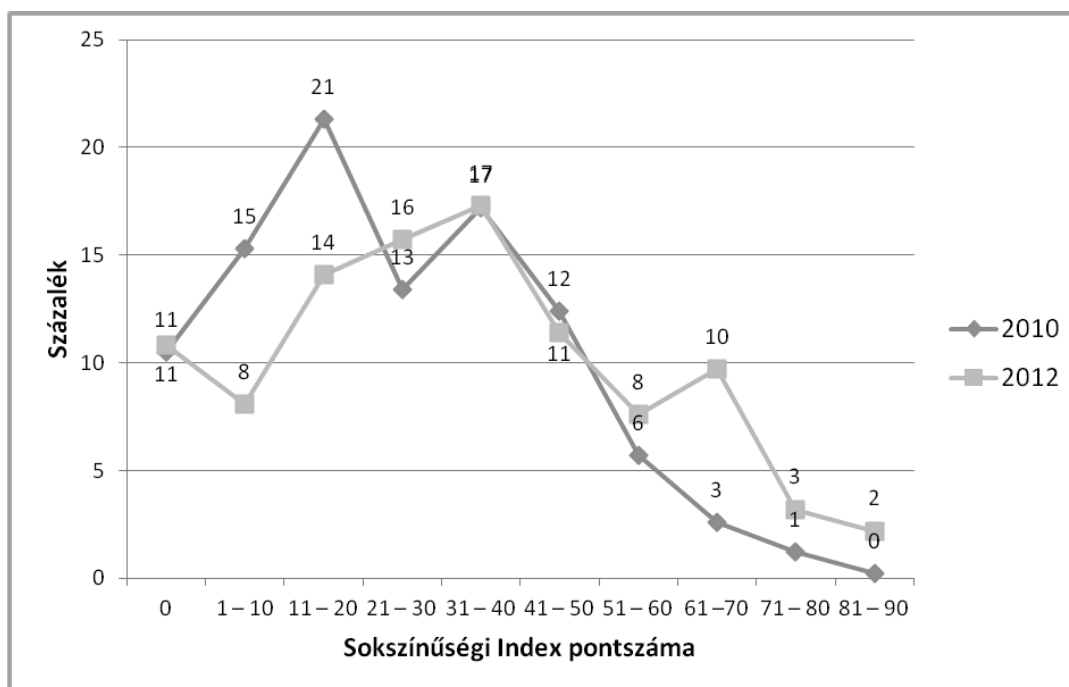
6. táblázat: Esélyegyenlőséget javító intézkedések és juttatások aránya 2010-ben és 2012-ben

	2010	2012	2012/2010
Egészségügyi szűrővizsgálatok	55	60	1,09
Kapcsolattartás a GYED/GYES-en lévő kismamákkal	41	48	1,17
Családi programok, juttatások	46	47	1,03
Sportolási lehetőség	33	38	1,15
Akadálymentesítés	25	32	1,27
Céges buszjárat, szállítás	18	22	1,20
Célcsoportok számára információs kiadványok	12	14	1,15
Nyári gyermektáborozás	7	12	1,74
Szoptatásra, pihenésre berendezett helyiség	2	7	3,68
Munkahelyi bölcsőde, óvoda, illetve férőhely biztosítása	1	4	2,86

7. táblázat: Esélyegyenlőségi törekvések megjelenése a különböző HR eszközök használatában (százalék)

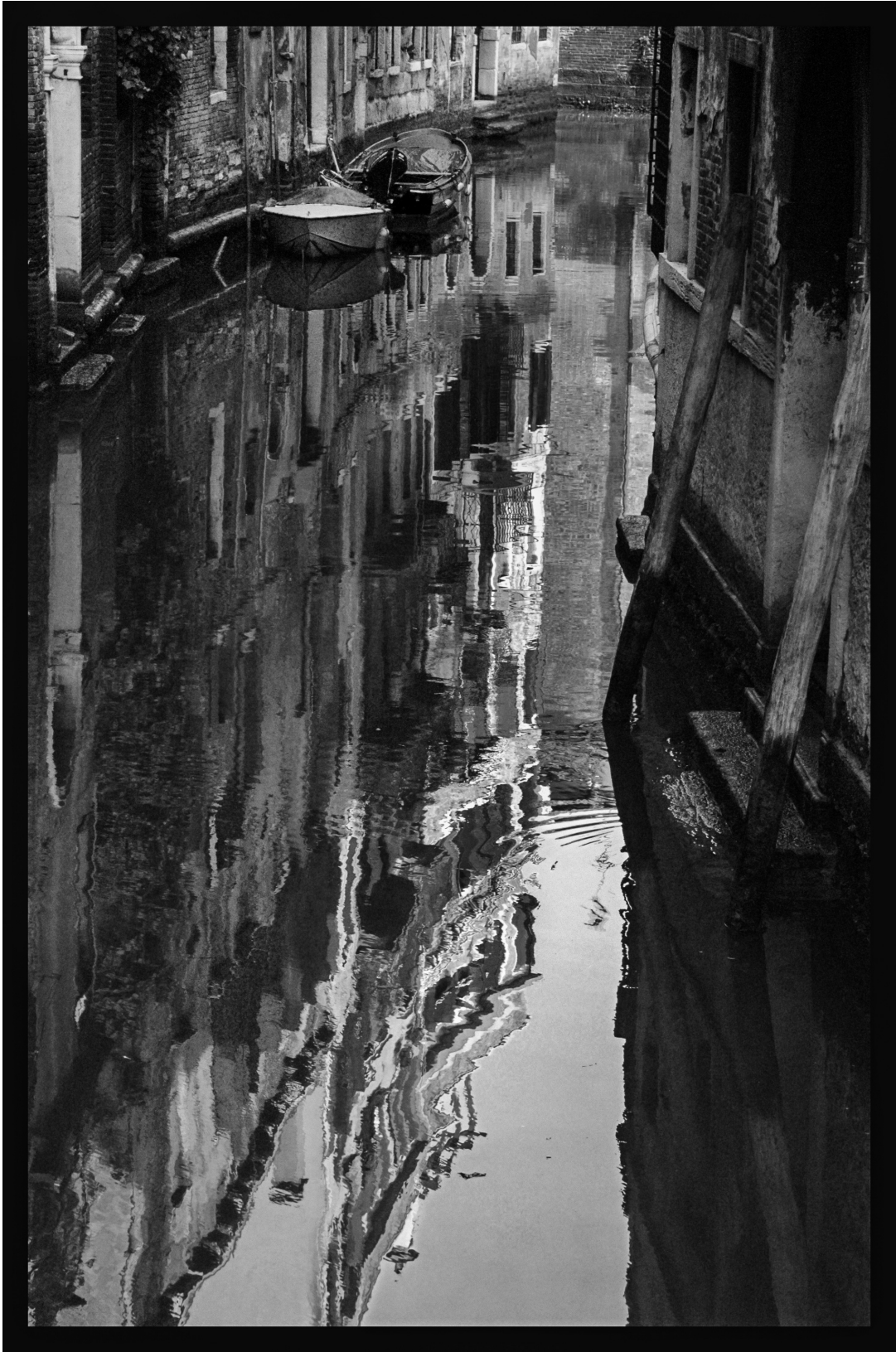
	2010	2012	2012/2010
Részmunkaidő	47,4	56,2	1,19
Szakmai képzések (life-long learning)	49,5	53,5	1,08
Rugalmas munkaidő	40,4	50,3	1,25
Teljesítményértékelő rendszer	40,2	38,9	0,97
Távmunka	22,0	32,4	1,47
Karrierfejlesztés	23,7	25,4	1,07
Készségfejlesztő programok	22,5	21,6	0,96
Munkakör-értékelés	20,6	18,9	0,92
Mentoring	16,7	17,3	1,04
Coaching	14,8	17,3	1,17
Munkakörtervezés	13,2	15,3	1,16
Reorientációs képzés	8,9	13,5	1,52
Job sharing (osztott munkakör)	8,1	6,5	0,80

2.ábra: A szervezetek megoszlása a Sokszínűségi Index értéke szerint 2010-ben és 2012-ben.

8. táblázat: Az esélyegyenlőség fejlesztését gátló tényezők előfordulási gyakorisága 2010-ben és 2012-ben
(százalék)

	2010	2012	2012/2010
Belső forrás hiánya	30,4	42,7	1,40
Vezetők ellenállása	20,1	36,8	1,83
Információ hiánya	29,7	33,5	1,13
Érdektelenség, motiváció hiánya	30,6	33,5	1,09
Jó példák hiánya	25,4	30,3	1,19
Közvetlen üzleti érdek hiánya	21,5	29,7	1,38
Állami ösztönzők hiánya	24,6	28,6	1,16
Technikai feltételek hiánya	32,5	28,6	0,88
Előítélet, tolerancia hiánya	30,4	26,5	0,87
Adózási szabályok	13,9	20,5	1,47
Szakértő tanácsadók/képzések hiánya	12,0	10,8	0,90
Munkatársak ellenállása	16,7	10,8	0,65

ERIC CHALINE: ÖTVEN ÁLLAT, AMELY MEGVÁLTOZTATTA A TÖRTÉNELMET¹

Ember és természet kapcsolata legalább 20 ezer év hosszú időszakára tekint vissza. A kettejük között fennálló viszony sokszor gyümölcsöző és egymást támogató, máskor katasztrofális és lesújtó képet mutat. Ebben a kapcsolatban az ember mindig arra törekedett, hogy a lehető legjobban kisajátítsa magának a természet erőforrásait, ásványkincseket, növényeket vagy éppen állatokat. E gondolkodásmód egyik lehetséges későbbi értelmezése, állítólagos forrása a bibliai teremtéstörténetben keresendő: Isten, miután megteremtette az embert, az összes teremtett növény és állat urává tette őt, így a bibliai ember és annak leszármazottai feljogosítva érezhették magukat arra, hogy bármit tegyenek ezekkel az élőlényekkel. Amíg a növényekkel rendszerint könnyebb dolga volt az embernek azok házasításában, addig az állatok domesztikálása már jóval több figyelmét és energiáját kötötte le, lévén ez utóbbiak rendszerint saját önálló akarattal bírnak, így döntéseik pedig nem mindig esnek egybe a szelídítőjükével.

A történelem kezdetén a vándorló, vadászó és gyűjtögető életmódot folytató emberek csoportjai csak annyit hasznosítottak a körülöttük élő állatokból, amennyit akkor és ott fel tudtak használni belőlük, legyen szó akár húsról, csontjaikról vagy éppen bundájukról. Később ez a szemlélet megváltozott, amikor megkezdődött az állatfajok megszelídítése és házasítása. Ennek a folyamatnak az egyik korai eredményeként a vad farkasokból szelíd házörző, nyáját terelő, vakvezető kutyák lettek, majd sorban követte őket a mai macska, tehén, kecske, sertés, ló és szamár őse is. A háziállatokon kívül számtalan más állat is jelentős szerepet tölt be az ember életében, kezdve akár a velük való munkán (elefánt, bivaly), sportokon (solyomász, lovaglás), folytatva a különböző képi és tárgyi szimbólumokban való megjelenésen (szkarabeusz, pulyka), az általuk okozott kellemetlenségek, károk és sérülések elszívásán át (sáska, bolha, légy), egészen a különböző nyelvekben megjelenő nyelvi formulákig és mérnöki újításokig. Az állatok és a velük való kapcsolattartás fajunk múltja, jelene és jövője szempontjából egyaránt fontos, akárcsak az egyes állatok történetének a megismerése.

Ehhez kínál sok érdekességet ez a kötet, amely rengeteg színes fényképes illusztrációival szemlélteti a különböző állatfajok képviselőit. A könyv az állatvilág számtalan fajából mutat be egy csokorra valót: a szerző 50 olyan állatot választott ki művéhez, amelyek az élelmiszer, az orvostudomány, a kereskedelem vagy a gyakorlati felhasználás dimenziói mentén fejtenek ki hatást az emberi életre. Noha ez az 50 faj kevésnek hathat az olvasók számára, a kötet szerzője minden egyes élőlény bemutatása során bőséggel kárpótol minket ezért az alacsony számért. Minden állat esetében leírja annak eredeti élőhelyét, biológiai osztályozását (osztály és család), valamint általános méretét, illetve rendeltetését. Utóbbit a fenti négy kategóriába sorolva (élelem, orvostudomány, kereskedelem, gyakorlati hasznosítás) teszi. Némely állat esetében ismert és kevésbé ismert emberektől származó idézetekkel, valamint további ritkán olvasott tényekkel lepi meg olvasóját, utóbbit rendszerint szürke mezőkben olvashatjuk.

A könyv kiváló lehetőséget kínál mind a történelmi, mind a biológiai ismereteiket bővíteni vágyók számára. Olvasmányos formában, sok-sok történelmi ténnyel és színes képpel igyekszik bemutatni azokat az állatokat, amelyek némely képviselője mára már kihalt, vagy a kihálás szélére sodródott – „hála” ember és természet negatív kapcsolatának és az emberi terjeszkedés romboló hatásának. A könyv ily módon nem pusztán ismeretterjesztő kötet, hanem figyelemfelhívás is. Figyelmeztet arra, mi lehet akkor, ha az ember nem ápolja harmonikus viszonyát a természettel, amelynek ő maga is részese.

¹ Budapest, Kossuth Kiadó, 2013, 224 oldal.

Nagy Ágnes

JOACHIM BAUER: AZ EGYÜTTMŰKÖDŐ EMBER Alapvető motivációink a neurobiológiai kutatások fényében

A motivációkutatás egy sajátos nézőpontját ismerheti meg az olvasó, figyelemre méltó stílusban, némi iróniával és humorral fűszerezve. A hét fejezetten át tartó utazás a motivációs rendszerünk birodalmában a következő kulcskérdéseket veti fel: „Mi az élet vezérelve? A harc vagy az együttműködés?”, ez egyúttal az első fejezet címe is. A válasza lényegében a cím utal, amely az eddigi emberképet egy új perspektívában tünteti fel.

Bauer áttekintéséből megismerhető, hogy az emberről kialakult kép egyik meghatározó hatása Darwin elmélete volt, akinek eszméiben sokan osztoztak, jöllehet sokan vitatták is. Közismert, hogy Charles Darwin a természet evolúciójának tanulmányozásával maradandó örökséget hagyott a tudomány számára, azonban az emberi viselkedéssel kapcsolatos elmélete alapvetően az emberi harcot emeli ki, mindenkinek mindenki elleni harcát. Az általa tanulmányozott növény- és állatvilágban a fennmaradásért állandósuló harc (war of nature) jelenik meg, a kölcsönös pusztítás jeleníti meg az elmélet magját, változatai a túlélés esélyeit. Az orvosi és szociális ellátásra szorultságban a „biológiai degenerációt” vélte meghatározónak: „A vad népeknél a testileg és szellemileg gyengék hamarosan elpusztulnak, {és akik megmaradnak, általában erősek és egészségesek}. Mi pedig, civilizált emberek, mindent elkövetünk, hogy megakadályozzuk ezt a pusztulási folyamatot; otthonokat alapítunk a gyengeelméjűeknek, nyomorékoknak és betegeknek; törvényeket hozunk a szegények megsegítésére, és orvosaink mindent elkövetnek, hogy ameddig csak lehet, életben tartsák az embereket...” {Így a civilizált társadalmak gyenge tagjai is szaporítják fajtájukat. Aki valaha is foglalkozott háziállatok tenyésztésével, tudja, hogy} ez az emberi faj szempontjából csak káros lehet... Az emberiség olyan kárt szenvedhet, amely elállatiasodásához vezethet („Humanity might suffer a damage that might brutalize it”).¹ Az idézet önmagáért beszél: egyetlen dolgot biztosan nélkülöz: az emberséget, ami ebből az idézetből is harsányan kiviláglik. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy más korban és más aspektusból tekintett az adott kor az ember-

re, az emberképre, a túlélés reményére és eszközeire is.

Darwin nézeteinek történelmi hátterét is elemzi a szerző, élénk tárva, hogy jöllehet saját hazája nem biztosította elméletének kibontakozását, Németországban követőkre talált. Így a darwinizmus egyik jeles képviselője Ernst Haeckel (1834–1919) német zoológia-professzor is úgy vélte, hogy az érzelmek helyett az észre hallgatva kell elpusztítani az egészségtelen csecsemőket. A németországi darwinista elmélet követői közül itt többek között Ludwig Büchner, August Weismann és Alfred Ploetz müncheni orvos (a „Német Fajtisztasági Társaság” alapítója), Wilhelm Schallmeyer orvos, Fischer anatómiaprofesszor vélekedéséből kaphatunk ízelítőt. Könyvek által, majd az egyetemi oktatásban terjesztve tették le a voksot az erősek fennmaradásának joga, a fajtisztaság jelentősége mellett, mely a német közgondolkodás meghatározója volt. A továbbiakban bemutatott személyek, az orvostudomány képviselői is hasonlóan ítélkeztek a szentimentalistákról vagy morális romantikusokról, akik a gyengék ellátására törekedtek, kiemelve, hogy a háború tulajdonképpen a gyengék elpusztításának szükségszerű eszköze.

A darwinista gondolkodásmód meghatározó alapot jelentett a későbbi világháborúk eszmerendszerének, különösen a második világháború időszakában.

Az emberi természetre vetített gazdasági konkurenciaharc téves utakra vitte a kialakuló emberképet, melyen a darwinista szemlélet alapult. Napjainkban egyre többen vélik úgy, hogy a Darwin-modell a természet törvényszerűségeire aligha érvényes. Példa erre Lynn Margulis írása: „A biológia tudományában nincs jelentése az olyan kifejezéseknek, mint a »versengés«, »költség« és »előny«. Ezek a terminusok a bankok és a sportpályák világába tartoznak. (Terms like ‚competition’, ‚cost’, ‚benefit’ are meaningless in the context of biological science. Such terms belong to banks and on athletic fields”).²

A darwinista gondolkodásmódban megjelenő harc és a gyengék pusztulása azonban – mely nélkülözi az együttműködés minden formáját – szinte megdönthetetlen alaptétel maradt a tudományban.

1 The Correspondence of Charles Darwin, 7. köt., 1858–1859:397. In Bauer, Joachim *Az együttműködő ember*. 79. oldal.

2 Lásd: Lynn Margulis személyes levelezése a szerzővel (2005. augusztus 14.), In Bauer, 99.

Az író alapos kritikával illeti a szociobiológia elméleteit, valamint Richard Dawkinst. A kritika igazságalapját a szó szerinti idézetek teszik igazolhatóvá és egyidejűleg elgondolkodtatóvá vagy vitathatóvá. Így például a szociobiológiában megjelenő „túlélő-gép” a puszta életben maradásért folytatja küzdelmét – a kooperáció elemzése nem tárgya a vizsgálatoknak, bár a szociobiológiának igen. A népszerű Richard Dawkins pedig lényegében tovább élteti a darwinista felfogást, melynek fókuszában a gén áll, mint az önzés alapegysége, a továbbörökítés felelőse. Tulajdonképpen azt sugallva, hogy a testen belül is harcot vívó gének számára az önzés a helyes „viselkedési” mód. Dawkins tudományosan megalapozatlan kijelentései a tankönyvekben is napvilágot láttak, így elültetve egy olyan eszmét, mely nem feltétlen jelent megfelelő nézőpontot a jövő nemzedék számára.

A Richard Dawkins által megnevezett „önző gén” létezésének kétségeire hívja fel a figyelmet a szerző, mivel: „A gének jeleket kapnak, és ezek reagálnak, tehát kommunikálnak a környezetükkel”.³

A biológiában kevésbé jártas olvasó számára is világos tényekkel bizonyítja (a DNS működésének bemutatásán keresztül), hogy együttműködés nélkül az élőlények szaporodása lehetetlenné válna. Példaként Frás de Waal, az Amerikában dolgozó főemlőskutató megállapítása: „Lényünk legmélyéig társas lények vagyunk. Az önző gén elmélete megkérdőjelezhető felfogás”. („We are social to the core. Selfishness of genes is a questionable notion”).⁴

Az első fejezetekben bemutatott neurobiológiai kutatások megteremtik egy új emberkép lehetőségét, melyben nem a harc és az egymás elleni küzdelem kap főszerepet, hanem az együttműködés, a közös sikeren alapuló kapcsolat. Az ellenséges, elnyomó ember így a neurobiológiai kutatások alapján nem létezik.

A viselkedést alapvetően olyan motivációs faktorok határozzák meg, melyek még az agresszió megjelenését is más vetületben vizsgálják. Ebből az aspektusból az ember agresszív reakcióit alapvetően a fájdalom határozza meg, azaz az agresszív ember a társas kapcsolatok kudarcának eredményeképpen viselkedik elítélendő módon. A társas elutasítás és az agresszió közötti kapcsolat kutatása során a neurobiológia megállapítása, hogy a testi fájdalmat (physical pain) és az ún. társas fájdalmat (social pain) az emberi agy kis mértékben különbözteti

meg. Az elutasításérzet a vérnyomás emelkedésében és a stressz növekedésében is szerepet játszik. A neurobiológiai vizsgálatok alapján a fájdalom elhárítása az egyik legfőbb cél.

A kötetből kiolvasható, hogy a fejlett társadalomban az agresszió a kommunikációs folyamatban kel életre. A félreértések kreálása, mások lejáratása egyaránt a kommunikációs erőszak része. Az agresszió azonban nem vezet el a megoldáshoz sem fizikai, sem verbális formájában. „Az agresszió se nem rendeltetése, se nem végzete az embernek. Az ember rendeltetése az, hogy stabil kapcsolatokat találjon, azokat fenntartsa és megóvja”.⁵ A megbízható kapcsolati tapasztalatok jelentik azt az alapot, amely egy jó társadalom alappilléret jelenthetik.

Mindezekre a neurobiológiai kutatások szolgálnak bizonyítékkul, melyet néhány gondolattal mutatok be. A motivációs rendszerek – drive-ok –, melyet az angolszász szakirodalom alapján jutalmazó rendszereknek (reward systems) neveznek, háromféle meghatározó anyagot vizsgáltak. Az egyik az ún. dopamin, mely doppingszerként működik motivációs rendszerünkben és cselekvésre ösztönzi az embert. A második típusba az ún. endogén opioidok közé tartozó anyagok sorolhatók, melyek az agy érzelmi központjaira hatva befolyásolják az érzelmeket, örömezzetést hívnak életre, valamint fájdalomérzet-csökkentő hatásuk van. A harmadik az ún. oxitocin, mely felelős a jó közérzet kialakításáért.

Kérdés, hogy mi célból működik ez a tökéletesnek tűnő motivációs rendszer, mire sarkallja az embert? Milyen feltételekhez kötött az ingerületátvivő anyagok felszabadulása? A válasz a következő idézetben rejlik: „Minden motivációnak az a lényege, hogy az emberek kölcsönösen elismerjék, értékeljék egymást, szeretetet és odafigyelést adjanak és kapjanak. Neurobiológiai szempontból az emberi természet alapvető tulajdonsága a társas rezonancia és az együttműködés”. Továbbá: „A neurobiológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy semmi sem indítja be jobban a motivációs rendszereket, mint az a vágy, hogy mások lássanak minket, a szociális elismerés kilátása, a pozitív törődés és – mindenekelőtt – a szeretet megélése”.⁶ A kutatások azonban arra is rámutattak, hogy az agy biológiai motivációs rendszere összeomlik, amennyiben hosszú távon sikertelenség övezi a társas interakciókat. A tartós elszigeteltség abszolút blokkolja a motivációs rendszer működését, az önfenntartás motivációját megelőzi

3 Bauer 105.

4 In: deWaal, 2005; In Bauer137.

5 i.m.: 74.

6 i.m.: 30.

az egyénnek azon törekvése, hogy emberszámba vegye valaki. A könyv számos konkrét kutatási példával illusztrálja a fenti megállapítások igazságát. A gyermek törődés iránti vágya csak egy példa a sok közül, de az orvosok törődése a páciensekkel szintén a sikeres gyógy mód alapvető feltétele. (Kutatási példa: 47-48. oldal)

Az epigenetikai hatásokra vonatkozó kutatások eredményeinek ismertetése során a depresszió és a rákbetegségek kialakulása közötti lehetséges összefüggés tárul elénk. A kisgyermekkorban tapasztalt szülői törődés jelentősége domborodik ki, valamint a serdülőkorban szereshető tapasztalatok hordereje.

Az együttműködés vizsgálatának sajátos területéről a játékelméletből is ízelítőt kapunk, mely megerősíti, hogy a kooperáció alapvetően előnyösebb az ember számára. A racionálisan gondolkodók számára elgondolkodtató az a példa, melyet Alan Sanfey kísérleti vizsgálata során tapasztalt: leegyszerűsítve a leírást, elmondható, hogy az ember inkább lemond a kevés ígért bevételről, ha megalázonak érzi a kapott ajánlatot és undort él át. (A részletes leírás a könyv 147. oldalán olvasható). Az együttműködés hiányát tehát visszataszítónak véli. További kísérleti eredményekkel támasztja alá a szerző az együttműködési hajlamot, melynek konklúziója: „Az átlagemberek több mint háromnegyede tehát elsődlegesen kooperatív magatartást tanúsít”.⁷

Az utolsó fejezetben az együttműködés feltételeiről olvashatunk, némi társadalomkritikával fűszerezve. A szülők, vállalati vezetők, orvosok és minden individuum számára elgondolkodtató sorok talán egy új szemléletben formálódó emberkép megteremtésének alapját jelentik...

7 i.m.: 148.

TÖRZSI TÁNC SÁRKÁNY MIHÁLYNAK¹

„A mwomboko a kenyai kikuju törzs tradicionális tánca, amelyet köszöntésképpen örömmelnepek alkalmával adnak elő a törzs tagjai. A táncot párban járják, és a lépései miatt sokan hasonlítják az európai keringőhöz. [...] Ahogy a mwomboko táncot is kéz a kézben járják a kikujuk, úgy köszöntik most a Tanár Urat együtt egykori kulturális antropológus és néprajz szakos hallgatói ezzel a kötettel” – olvasható a Sárkány Mihály 70. születésnapjára összeállított kötet hátoldalán, amellyel két tanszék jelenlegi és egykori hallgatói tisztelegnek az ünnepelt előtt.

A kötet köszöntőjét és köszöntő előszavát a két tanszékéről (ELTE TáTK Kulturális Antropológia, ELTE BTK Tárgyi Néprajz) A.Gergely András és Mohay Tamás írták, ez után következnek a tanulmányok négy nagyobb tematikus egységbe sorolva, amelyek természetesen Sárkány Tanár Úr munkásságát idézik: Rokonsági rendszerek, Gazdasági folyamatok, Kulturális mintázatok, Etnicitás és identitás.

Rokonsági rendszerek

Schiller Katalin tanulmánya egy mexikói kisváros, Papantla de Olarte Juárez nevű piacán végzett, terepmunkán alapuló kutatását mutatja be. A kutatás során a mesztic standok és boltok között, az utcán árusító totonákok rokonsági és kapcsolati rendszerét, illetve az árusítás és a családfenntartás nemi szerepekhez kötődő vonatkozásait vizsgálja. A piaci árusítás vérrokonsági kapcsolatokon keresztül indulhat meg. A piaci tevékenységet folytatva pedig e rokonságon túl igen fontos szerepe van a szimbolikus, rituális rokonságnak is. Ez gyakran, gyakrabban képezi alapját a piaci árusítás során a kölcsönös segítségnyújtásnak, így pedig a gazdasági tevékenység fenntarthatóságának is.

Mészáros Csaba a vezetéknevek, a rokonsági kapcsolatok és a leszármazási kapcsolatok rendszerét vizsgálja Közép-Jakutiában, ahol bizonyos csa-

ládnevek bizonyos földrajzi területekhez köthetőek. A családnevek megváltoztatása ugyanakkor – úgy tűnik – általános gyakorlat, amely által az egyén manipulálni tudja közösségen belüli pozícióját. A vezetéknev és a rokoni kapcsolatok közötti viszony nem ok-okozati jellegű, „a rokoni kapcsolat, a leszármazás korántsem határozza meg a vezetéknev viselését”. Ilyenformán pedig a rokonsági viszony a vezetéknevek manipulációjával megváltoztathatóvá válik, amelyet a közösség is elfogad.

Tesfay Sába a genealógiák – genealógiaváltozatok – szerepét és használatát vizsgálja a hétköznapiakban, illetve vitás ügyekben egy eritreai közösség kapcsán. A vizsgálat középpontjába azokat az eseteket állítja, amikor a genealógiaváltozatok egymásnak ellentmondanak. Arra az eredményre jut, hogy a genealógiaváltozatok hátterében egy komplex rendszer állhat. Ebben a rendszerben többek között a kollektív emlékezet politikai befolyásoltságától kezdve a különféle érdekcsoportok manipulációján át az ágazati kapcsolatok és a földhasználat egymásrautaltsága egyszerre érvényesül.

Markó Ferenc Dávid terepmunkája során a Dél-Szudánban található Dzsuba Állampolgársági, Útlevelügyi és Bevándorlásügyi Hivatalban vizsgálja az állampolgárság intézményesülésének kérdését a helyiek rokonsági, genealógiai rendszerének tükrében. Tapasztalatai azt mutatják, hogy a rugalmas rokonsági kapcsolatok nem lehetnek meg normatív alapok nélkül. Ezeket az alapokat a személyes érdekek, gazdasági kapcsolatok, az „emberi reprodukció iránti igény” egyszerre táplálják.

Gazdasági folyamatok

Bali János tanulmányában arra keresi a választ, hogy a hagyományos parasztság felszámolódása során, amely a „kis struktúrától” halad a „nagy struktúra” felé, milyen tendenciák olvashatók ki napjaink falusi mezőgazdasági kistermelésében. Kutatásának tárgya továbbá, hogy a sokféle gyakorlat kiad-e bizonyos típusokat, ha pedig igen, melyek ezek, és összevethetőek-e a hagyományos paraszti üzemtípussal. A falusi mezőgazdasági kistermelésnek a 2010-es években négy típusát különíti el, és ezek várható jövőjét elemzi röviden.

¹ *Mwomboko. Köszöntő kötet Sárkány Mihály 70. születésnapjára.* Szerkesztette: Schiller Katalin – Tóth-Krizsa Fruzsina. MAKAT – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 2014. 259 p., fekete-fehér illusztrációkkal, fényképekkel.

Schwarz Gyöngyi tanulmányában három alföldi település közfoglalkoztatási gyakorlatát mutatja be a Startmunka mezőgazdasági programon keresztül. Arra keresi a választ, hogy a „köz munkák keretében végzett agrártevékenység hogyan és mennyiben lehet sikeres a szegénység mérséklésében és a társadalmi inklúzió elősegítésében”. A három település példája alapján három típust lehet elkülöníteni. „A” település: a kirekesztés intézményesülése; „B” település: a kétarcú közfoglalkoztatási gyakorlat; „C” település: önkormányzati (mező)gazdaságfejlesztési törekvések és a közfoglalkoztatás.

Muskovics Andrea Anna tanulmányában a szőlő- és gyümölcsstermelés ágazatait gazdaságtörténeti kontextusba helyezve vizsgálja. A pócsmegyeriek gazdasági stratégiáiban a szántóföldi termelés és az állattartás mellett „mindig jelentős szerep jutott az egyéb kereseti lehetőségeknek”. A két ágazat ebbe a rendszerbe illeszkedett bele. A filoxerávétségig jelentős szőlőművelést a környéken – mivel újratelepítés nem történt – felváltotta az intenzív zöldség- és szamócatermelés, amely jelentős többletjövedelmet jelentett a családok számára.

Molnár Gergely a vasút szerepét vizsgálja a kecskeméti tanyák kialakulásában. A tanyai gazdálkodás jövedelmezőbb volt azokon a területeken, amelyeket érintett vasút, azokhoz a településekhez képest, amelyeket elkerült. Hiszen a vasúti összeköttetés az értékesítést, a *pestözést* nagyban megkönnyítette. A szerző a város pusztáinak felszámolása, a tanyásodás, tanyafejlődés és a vasútépítések közötti párhuzamra hívja fel a figyelmet, illetve elemzi magát a folyamatot. Hasonlóképpen elemzi a vasút helyi társadalomra gyakorolt hatását: a munkamigrációban és az ingázásban betöltött szerepét.

Kulturális mintázatok

Tomsits Abigél tanulmánya a nagyvárosi szegénység életét, életstratégiáit mutatja be és elemzi a Manilába vándorolt badjao csoportokon keresztül. Terepmunkán alapuló kutatásában a főleg koldulásból és kisebb termékek utcai árusításából élő badjaoók urbanizációs adaptációinak gazdasági aspektusait vizsgálja és elemzi. Ezen túl a családon és csoporton belüli nemi szerepeket, különbségeket, megélhetési és életmód-stratégiákat, az árusok és koldusok idő- és térhasználatát, értékrendjét, jövőképét mutatja be.

Tomory Ibolya munkájából képet kaphatunk arról a folyamatról, amelynek során az ausztrál nem-

zet szembenézett a múltjával: az őslakosok erőszakos leigázásával, a folyamatos elnyomással, amely még a XX. században is tömeges atrocitásokhoz vezetett. A szerző e folyamat történeti előzményeibe is bevezeti az olvasót éppúgy, ahogyan a kormány megbékélésre, az őslakosok befogadására tett jelenkori törekvéseibe (Bringing Them Home, Let's Walk the Talk, It Stops With Me).

Bakó Boglárka a koszoság és a tisztaság jelentését járja körül egy romungro közösségben, amelynek kiindulópontja egy 1977-es kényszermosdatás emlékezete – illetve felejtése – volt. Amint bevezetőjében írja: „kutatásom első hónapjaiban a mosdatás emléket kerestem, idővel viszont már a mosdatás értelmezését kutattam”. A szerző a korabeli dokumentumok, és interjúk alapján rekonstruálja a kényszermosdatás eseményeit, illetve mutatja be a kárpáti cigány nyelvet beszélő, magukat romungrónak tartó közösséget, a közösség életkörülményeit, annak hierarchiáját. A tisztaság fogalmát a normaszegésen keresztül vizsgálja, azaz, hogy mit tart a helyi közösség koszosnak vagy éppen mit fogad el.

Paál Zsuzsanna tanulmányában az olasz nyelvet beszélő terület néhány szöveközpontját vizsgálja; célja, hogy a szöttek és a szöves európai összehasonlításához újabb adalékokat nyújtson. A tanulmány első részében a kelengye és a fonó történetét, családi gazdaságon, háztartáson belüli szerepét elemzi, amelyben kitér a technológiai, esztétikai vonatkozásokra, a mintakincsre, illetve a szöttek használatára is. A tanulmány második felében egy rítusban rangra emelkedő textíliát, a „pezzare”-t elemzi. Ez nem más, mint egy kilim technikával szőtt, geometrikus mintakincsű, színes, rusztikus, „parasztos” rongyszőnyeg, amely Alcara Li Fusiban (Szicília) a Szent Iván-éji szertartások és események során rituális tárgyként egységbe fogja „muzzuni” ünnepét.

Jasper Kata tanulmánya a núbiai ételek elkészítésével, illetve a háttérrel foglalkozik: az étel elkészítését megelőző tervezést, az ezek mögött meglévő logikai ismereteket, a nemi szerepeket, tágabbban pedig a társadalmi normarendszert mutatja be. A komplex vizsgálat során ismerteti a núbiai étkezések idejét, tereit, a fogásokat, az étkezések típusait: a „hétköznapi” és a „kitüntetett” étkezéseket. A szerző a nemi szerepek, a főzés és az étkezés kapcsolatát, az étkezések jelenkori városi, gyorséttermi alkalmait szintén mélyebben elemzi társadalmi kontextusban.

Etnicitás és identitás

Szász Antónia a zsidó identitás kérdését vizsgálja olyan asszimilált zsidókon keresztül, akiket a zsidó vallási hagyományokhoz való visszatérés, az etnikai gyökerek iránti érdeklődés, a személyes és közösségi identitásépítés és -megélés motivál. „Az identitás élménye” című tanulmányában a kérdéskört tágabb, történelmi, társadalmi kontextusba ágyazva bontja ki, innen jut el a csoportig, az egyénig, és vizsgálja napjaink identitásválasztási lehetőségeit, az identitás megélésének fontos mozgatórugó-funkcióját, mely erősen motiválja az egyéni és közösségi útkezeséseket, döntéseket, választásokat.

Tóth-Kirzsa Fruzsina a magyarországi örmények önreprezentációjának néhány elemét, a rájuk jellemző etnikus identitásjegyeket mutatja be, mint diaszpórában élő közösséget, amely közösség számára ezek a bizonyos identitásjegyek azonosulási pontként szolgálnak az anyaországban élő örményekkel való közösségvállaláshoz. Az identitás fogalmát reflexív, illetve szituatív meghatározásban, interakciós keretben használja, nem feledkezve meg kategorizáló jellegéről. Az örmény tudatot meghatározó aspektusokat a következőkben látja: történelmi tudat, örmény egyház, nyelv, a XX. századi genocídium, a karabah-i háború, illetve az örmény kereszteskövek.

Könczei Csongor kutatásának tárgya egy magyarpalatkai zenészcsoport. A tanulmány központi kérdése, hogy „miként változott át a 20. század folyamán a magyar személynevű, magyarul jól beszélő, református vallású romungro család román személynevű, magyarul már nem (vagy csak alig) beszélő, egy ideig még református, majd ortodox vallásra áttérő családdá”. Az identitásváltás, asszimiláció problémáját tágabb társadalmi kontextusba helyezve vizsgálja.

A kötet – úgy gondolom – méltó tisztelgés a Tanár Úr előtt: szépen reflektál az eddigi életmű sokrétűségére a tanítványok munkáin keresztül. Felkészült kutatók, immár kollégák köszöntője ez, akik szerte a világban kutatnak.

LÁNYLEGÉNY ÉS NŐI TEREK

Mintha félreolvasat lenne... Pedig „csak” jelentésség: mert lány a „normalitás” viszonyai között sosem legény, máris odakapjuk a figyelmünket... Intermentalitás, nem pedig szimpla gender-alapanyag. Izgalmas, már első benyomás mentén is.

Horváth Júlia Borbála filozófiatörténeti figyelmet szentelt a XXI. század nőtípusának,¹ férfietikai és nőietikai sztereotípiáinak, a „condition féminine” és a történeti patriarchalitás messi öszszefüggéseinek. Indítja ezt „az androcentrikus társadalomtudományok felelősségének feltárásával” és a nemi szerepek évezredek „axiómájának”, férfi vagy női mentalitásváltozásba torkolló kulturális háttérének feltárásával, valamely „intermentalitás” köztességének vázlatozásával, a nőiség hőskorának és a női dominancia előzményeinek állapotrajzával, majd folytatja a matriarchátus törzsi őállapotainak helyzetképével, a gének és a kultúrák közötti determinizmus-különbségek hozott vagy felgyülemlett anyagával és mindezek értelmezési mezőivel. A „reprodukciós szentenciák”, melyek alapján a férfiszerepek és a nőiek is konstans módon előírtak évezredek óta, tartalmazzák a határozottság, céltudatosság, lélekjelenlét jegyeit, de ezek női változata vagy hiányzik a közfelfogásból, vagy nem is létezik... – így az önkép nyelvi és értelmezési alapjai, szituatív mögöttese is az emberfogalom egyenlőtlen definíciójával, Descartes óta hamis egyenlőség kategóriával terheltek. Kant óta a férfi „észorientált”, a nő „érzelmi lény” képlet dominál – és senkinek sem tűnt fel az észfogalom maszkulinizálása, a férfiaság fokmérőjévé tétele, a zsákmányszerző egyed szükségképpen kompetenciáinak férfiasra hangoltsága, a függőségi helyzetek jogos kialakításának képleteivel kiegyezés állapota... A nőhöz képest „értékesebb férfi” mint bináris oppozíciók alanya/tárgya (főnök/beosztott, kérdező/hallgató, jó/rossz, egész/rész, cselekvő/végrehajtó, sikeres/háttérül szolgáló stb.) az archetípusokban mutatkozik leginkább: a matéria, az erő és a faktum áll szemben „A nővel”, a megfoghatatlannal, értelmezhetetlennel, széttartóan felfoghatóval, változókonnyal, diszfunkcionálissal, vagyis a gender-mintázatok múltjával és adott jelenével összefüggő örökség mindez,

1 Horváth Júlia Borbála 2015 *Lánylegény. A XXI. századi nőtípus kialakulásának filozófiatörténeti háttere*. L'Harmattan, Budapest, 188 oldal.

s maga is férfi értékrendet tükröző, beszédaktusokban megmutatkozó, behatárolt életlehetőségeket tartalmazó változatokkal. A Szerző ugyanakkor rámutat: a nemek egymás felségterületére is tévednek (így vannak férfias nők és nőies férfiak szerepei, mintázatai, „kivételes” esetek a magányosan élő nők szerepeiből vagy a gyermeknevelő férfiak sorsából), s ezekből a köztes mentalitások keletkezése mint korjelenség, viselkedés- és gondolkodásmód példázatai, a férfi/nőtársak mint egyedek „másik felének” reménytelen vágyképe, a változó gender-markerek, ugyanakkor a tradicionális szerepfelfogások (no meg a biológiai reprodukciós sémák) részbeni megmaradása is együttes hatásként uralják a mindegyre multifunkcionálisabb viselkedésmódokat.

A rögzült szereptudatok mellett megerősödő feminista és más társadalomtudományi képletek markáns szkriptek mellett élnek (és erősödnek) tovább, de az anyagi prioritások és a haszonelvű társas létformák mellett a köztesség állapota kap egyre komolyabb szerepet. Nincs mód itt végigvenni minden komponenst, melyet a Szerző alaposan kifejti, de külön érdeme, hogy föl hívja a figyelmet Bachofen, Morgan és a korai antropológusok szerepére, a nemek hierarchizálódásának anyagjogú és apajogú kultúrák, tulajdonviszonyok és értékrendek mentén szerveződött (részben mitologizálódott) folyamatára is. Ebben vélekedésem szerint azt a néven nem nevezett interpretációt is megkockáztatja, amelyben az „ősi társadalmak” körét a történeti időben keresi, magában a múltban és a jelenben nem, miközben saját példáival is ellenpontozza (lásd a II. fejezet vonatkozó részét az osztálytársadalmak előtti világról, s kontrasztképp a sumátrai *minangkabauk*, a bangladeshi *khászik* és a dél-kínai *mosuók* körében ma is meglévő matriarchátusok létéről szólva, melyek az evidens „evolúciós” trenddel szemben más szociálintropológiai viszonyrendszert mutatnak). Platón nyomán, majd Arisztotelész alapján a „gráciák és demokráciák” témakörét követi a közéleti fórumok keretében, a biológiai különbség intézményformáló (pl. család, közéletiség, véleményalkotás, szerepmagatartások rangja stb.) hatásával, a „nemi arisztokrácia” generálódásával és az erre épülő társadalmi konstruktumok históriájával, „a nők vezettségének” szükségszerűségébe vetett hitek lajstromával kiegészítve. Külön kitér a földmagán-

tulajdon szerepére, az egyház középkori hatalmának földi egyenlőtlenséget tartósító hatására, az örökösödési jog fejlődéstörténetére, a termékenység- és anyakultuszok kölcsönhatásaira (a feminin politeizmus gyakorlatára), az amazon legendákra és a titkos istennői lázadásokra, majd a „férfi felvilágosodás” és a maskulin világképek Rousseau-t vagy Spinozát jellemző kérdéskörére, Kantra és az erkölcsök metafizikájának rejtelmére, Hegel „nőtörténeti” felfogására, Nietzsche férfi-filozófiájának lényegi elemeire, majd az emancipálódás hullámaira is. Weber és Tönnies nyomán már a feminista teóriák felé kanyarodik, a nembeli egyenlőtlenség politikai tartalmainak hátterével, Beauvoir emberfogalmának a hím szubjektumától független verziójával, a nemi előítéletek rendszerével és szimbolikus rendszerek tanulságaival, feminista és genderista változatokkal, a kortárs diskurzusok Foucault és Butler utáni teoretikus felvetéseivel zárva, a diszkrimináció utáni esélyek (férfi és női egyediség, nemiség és „univermentalitás”, a diszkrimináció eltörlése és a nemek fajfenntartási alapkatalizátorának megmaradása) problematikájának jövőbe vetítésével befejezve.

A Szerző a mesterkélt kialakított szabályrendszerek fejlődéstörténetében a „nőtudományok megjelenésével” a nemi struktúrákra vetülő gondolkodási és mentális kondíciókat járja körül, s túl a sztereotípiákon már az intermentalitás mintegy iskoláját alapozza meg, mely átvezet a modern vagy kortárs egyenlőtlenségméletek vidékére, filozófiai és politikai dimenziói közé. Oda, ahol mások a megkülönböztetés-történeteket kezdeni szokták, de e részletes patriarchizmus-kritika nélkül. Ritka és hiánypótló munka, sok-sok hivatkozás és még több toleráns olvasó várja majd a társtudományok piacán...

A „rózsaszín nem” és hozott hátrányai...

Több éves szakmai kutatás, s ennek elméleti, történeti és empirikus elemzése áll a háttérben annak a kötetnek, mely a nevelés- és viselkedéstudományok körében új eredményekkel mutatkozik az egyetemi könyvkiadásban. Éppenséggel Fényes Hajnalka kötete, amelyben a Szerző az oktatási rendszer mindennapjaiban nevezi meg a nemek közötti különbségek preferenciális okait vagy ma-

gyarázatait.² Forráskutatásai alapján fel is mutatja a tájékozódás hátterét: a „pink education”, vagyis a „rózsaszín nevelés” mint tartalmi kulcsszó olyan munkákat/munkatípusokat takar, amelyekben a nők vannak többségben – ám nem a fehérgalléros (értsd: irányító) és nem is a kékgalléros (szak- és betanított vagy segéd-) munkák végzői körében, mindemellett hasonlóképpen alulfizetett, rutinszerű mivolta miatt személytelen, zártan tervezett és előlépést sosem biztosító munkakörökben.

A női munkát körülvevő munkapiaci struktúrában Magyarországon már a 70-es években is időszakosan jellemző volt egyes szakmák elnöiesedése vagy „férfiasodása”, de ezt kísérte, hogy az a kevés nő, aki diplomássá lett, aránytalanul oszlott el az alkalmazási rétegmutatók tanúsága alapján. Az ellenoldali „férfihátrány” okozó (például az oktatásban és a munkavégzés más szféráiban egyaránt megjelenő) nemi hovátartozási tünetcsoport az egyenlőtlenségek részint intimizálódásában, részint elfogadottságában is helyet nyert ugyanakkor – ami nem lehetett szokatlan tünemény, hisz a társadalmi munkamegosztás hagyományosabb (pl. paraszti világban, felsőfokú képzésben, iskolai részvételben stb.) tereiben is régóta jelen volt – nem utolsósorban tükröződött a képzés esélyeiben és eredményességében is.

A Szerző megvallott törekvése, hogy az oktatási részvételben, szegregált élethelyzetben és a rangkülönbségek rendszerében meglévő horizontális vagy vertikális hátrányokkal foglalkozzon, melyek a munkaerőpiac és a társadalmi mobilitás objektív mutatóiban is tünetként mutatkoznak. Ilyenek például a jövedelmi eltérések, az iskolázottsági differenciálódás, a felsőoktatási életút nehezítettsége, stb., s ezek alakjában olyan nemi, lokalitásfüggő, az attitűdök másságára épülő struktúrák tagolódását mutatja ki, melyek a „saját” (szerzett) kulturális tőke és a hozott előnyök feszültségeire rámutatnak történeti dimenzióban.

Az elméleti alapok vázlatában és az elemzés bevezetőjében a hagyományos és a modern szerepek oktatás- és életvitelbeli változásai felől halad a képzésbe mindinkább bekerülő nők státuszváltozása felé, a nők mai pozíciójának átalakulását jelző mérőszámok súlyozása révén. Ez az irány cél a kötet alcímében is fölített kérdést kívánja pontosítani. A nőideálok változása a történelemben (31-50. oldal) a legfőbb szakirodalmi példák révén /a 17. század-

² Fényes Hajnalka 2010 *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban /A nők hátrányainak felszámolódása?/. Debreceni Egyetemi Kiadó, 228 oldal.*

tól a 2. világháborúig/ olyan helyzeti feszültségek és jogi nehézségek sorát mutatja, melyek 1980-ra már a felsőoktatási képzésben is 50%-nál magasabb arányban mutatják az alacsonyabb jövedelmű rétegek hozott hátrányait és megbecsüléshiányát, a nőkkel szembeni előítéletességet, a kevés női vezető alulértékelését és a munkapiaci attitűdök átalakulását is. E téren az iskolai eredményesség és a munkahelyi diszkrimináció feszültségét is megannyi tényező mutatja, de 1989-től (az 1949-es tömeges munkábaállás ellenpólusaképpen) a csökkenő foglalkoztatottság jellemzi a helyzetet (a férfiakéval azonos mobilitási mutatók és képzettségi szintnövekedés dacára).

Külön erénye a kötet gondolati vonalvezetésének a „férfihiány hipotézis”, mely visszatérő motívumként mutatja, hogy az északkeleti határmenti régió statisztikai és kulturális mutatói szerint milyen hozott vagy kapott egyenlőtlenségek húzódnak meg az anyagi, képzési és területi különbségek mögött és ezek jelentéshatárterében. Érdeme még a kötetnek a kulturális és társadalmi tőke mérésének elméleti és empirikus megjelenítése (61-90. oldal), a munkaerőpiaci szegregáció és a tudáspiaci jelenlét mutatóinak ismertetése (81-116. oldal), illetve a nemek térbeli kötődéseinek empirikus mintázatát kínáló kérdőíves kutatás bemutatása (117-132. oldal). Mindezek tükröződése a munkaattitűdök és tapasztalatok világában, a munkában meglett hasznosság élménye, a csapatmunka megismerése, a sikerélmények és összhang értékképzete ráadásul izgalmas összehasonlítás lehetőségét nyújtja a román–magyar határmenti térség lakóinak értékrendjei és preferenciasorrendje szempontjából (141-155. oldal).

A nemi különbségek és az informális tanulás, önképzés, kulturális fogyasztás vagy időfelhasználás kérdései ugyancsak kínálkoznak más térségi és időszaki mutatók összehasonlító elemzésére: mobilitás, képzettségi helyzetkép, szegregáció, felsőfokú intézményválasztás motívumai, valamint a diákok társadalmi háttérmutatói a lányok/nők eredményesebb értékelmutatásában jelennek meg (171-198. oldal), versengő típusú karakterek mutatkozásával és a régi munkaerő-piaci diszkrimináció lassú föl számolódásával kecsegtetnek. A maradék hátrányok látható gyengülése a „magaskultúrában” való részvétel és a szerzett kulturális tőke stabilabb megmaradása terén a trendek változását jelzi, a hátrányos helyzetet pótló motivációs háttér pedig a nők munkapiaci státuszjavulását segíti elő (197-206. oldal).

A Szerző a komplex problémakör (felsőoktatás és tudáspiaci helyzetváltozás) terén a kortárs folya-

matok tükrében megmutatkozó sajátosságait a „rózsaszín galléros” szereplők jövődő tényérésének reális víziójával sugallja, nem hódolva a genderkutatások trendjeinek, de térségi tesztjét adva az oktatásban helyet és funkciót nyert nemi különbségek antistruktúrájának. Műve ama kevés opuszok egyike, melyek a „hagyományos” kérdésfelvetések és konvencionális válaszlehetőségek között az új, a hatékony, a kihívásokra érdemi és akut választ adni képes alkalmazkodási stratégiákat fog(lal)ják össze oktatás, piac, munkaerőpolitika és szerepviselkedések összjátékából.

Együtt és/vagy kerülő utakon

Amiképp a férfi és nő mint ellentét, különbség vagy egységre való igény folytonosan újratermi magát mint problematikát, úgy van kontrollfunkciója, nemi szerepen túli gazdasági vagy politikai kihatása is annak a miliónek, melyet a nők alkotnak meg és tartanak fenn. E sajátlagos törvényű másik világ, a terek használatának rejtélyes földrajza/természetrája formál aktív viszonyrendet a kommunikált stratégiákban: a nők terei, a férfidominanciájú társadalomban megformált női szerepjátékok és szimbolizációk nem csupán a nyelvet hatják át árulkodó kifejezésekkel, nemcsak a fogyasztási- és reklámkultúrára nyomják bélyegüket, de a harmóniák hiányát átélő aktorok társkeresési nyelvét, kommunikációs gyakorlatát is. Az anyanyelv, a nemzeti nyelv, a férfi és női terek közti átmenetek jellegzetességei „gendernyelvészeti” metaforákban, szimbólumtörténeli lenyomatokban is megragadhatók. Ezt és ezeket mint a kulturális reprezentációk mindennapi mutatkozásait veszi sokrétű elemzése tárgyként Huszár Ágnes, kinek kötete a várost mint ősi női princípiumot festi föl (ráadásul huszadik századi magyar festészeti alkotások illusztrációival!), szociolingvisztikai figyelemben részesíti a nemzeti énképeket, a hatalom terének női szereplőit, a lelkesznők, katonanők, szexisták és „genderisták” közviselkedési stratégiáit, a női test mint kivetített felület jelentéstartományait, szimbolikus hatásait.³

A nő terei mint irodalmi és művészeti alkotásokban föllelhető kollíziók hatáseggyüttese nemcsak a határokat, hanem a határátlépéseket és a térmetaforák kölcsönhatásait is magukon viselik. E vizuális univerzum mintha a teljesség harmóniája helyett

3 Huszár Ágnes: *A nő terei*. L'Harmattan – Könyvpont Kiadó, Budapest, 2011., 215 oldal.

volna, vagy annak végcéljaként, hogy benne létezni indokolt legyen és nevet kaphasson, ami a mitizálás, rátalálás, keresés, kizárás és bekebelezés játszmáiban ösödők óta mindennaposá vált... – olykor manipuláció, meggyőzés, stratégiai cselekvés vagy attitűdváltozás reményében keresve a hatás esélyét ott is, ahol „dologként kezelve” nem a nő méltóságát, hanem alávetését szolgálja (lásd a Nők Lapja vagy a Cosmopolitan manipulatív fogyasztói vagy ideológiai hatásmechanizmusát, ellenoldalon pedig leszbikusok színrelépését vagy celebek történeti önfelmutatását).

A kötet nem monográfia, de majdnem az. Tanulmányai a nő helyét, társadalmi terét, kulturális reprezentációját vállalják bemutatni, azt a tüneményt, mely sosincs férfiak nélkül, ellentétük és egységük nélkül, környezeti szabványok és szabályok nélkül, magántér és köztér nélkül. Érzelmi átéltség, a hatalom terébe kéredzkeskedő asszonysorsok változatai, irodalmi hősök értékminái, kontrollfunkciók (katoná, református lelkész, celebritásokat „kiszervező” újságíró vagy női magazin, nemzetmetaforákat megtestesítő hírhedség, /édes/anyanyelvet beszélő vagy mitikus szerepet vivő nőtípusok tere) és e térrel-szerepekkel foglalkozó kötetek recenziói a kultúrák közötti összehasonlítást is megjelenítik. Az európai gondolkodás sémái közt az élet és halál, fény és árnyék, szent és profán, férfi és nő birodalmi között persze mindig ott egy határsáv, ahol a tabuk és rítusok mellett az ismeretlenség derengése ad menedéket a határsértőknek (negatív rítusok és életvitelszerű dacosságok körében, leszbikusok vagy „férfifaló” nőstények modern világában), ami mindig és mindenütt hasonlókra és különbözőkre, időben jelen lévő és időtől független terekre osztja a cselekvőket, otthonosnak és kilépőnek mutatja a szereplőket, nyilvánosnak vagy titkosnak minősíti, illetőleg hagyja minősíteni a másságok főszereplőit (pl. Orlando alakját Virginia Woolfnál, titkos és gömbszerű térben mozgó alakokét, akik Gertrud Stein vagy Beauvoir, Jeanne Mammen vagy Zinajda Gippiusz és mások könyveiben, verseiben, festményeken vagy színpadon, filmen vagy önéletrajzban lesznek nem mindennapi képviselői nemüknek). A lírai Én mint mindig is „csekélyebb értékű” nem képviselője jeleníti meg konstans ellentétlistába illesztve a rosszat, a sekélyesebbet, az állatit, a természetiből is az „alantast”, szemben a mitológikus férfival, a férfidominanciájú társadalmak „uraival”, filmrendezők ideáljaival vagy épp Lenin szexualitásról vallott nézeteivel. A csoportbesorolás és az előítéletek viszonya (Allport nyomán) mint beszédaktusok mö-

göttes világa nem „A Nőre”, hanem Minden nőre vonatkoztatott beállítódás univerzális mivoltában leli gyökereit, s a szexizmusnak, a szexista vélekedéseknek nyelvi klisékbe öltöztetett vonzatstruktúrái felé vezet. Ehhez már csak konkretizálásként adódik a női test mint nemzetmetafora összképe a finn, a francia, a magyar és az orosz „földmetaforák” (földistenő, országok vagy földrészek női princípiumai) világában, a városok emberkéz alkotta testében, a teremtésmítoszok topológiai rajzolatában. A nyelvben tükröződő projekciók fényesen láttatják a női test mint visszfénytartomány természetét, a városképek szexualizálásához kapcsolódó bűnösség kontrasztját (Bábel, Szodoma, Róma, London és Párizs vagy Berlin századfordulós képe, Trianon árnyékában fogant érzületetikai projekciók, stb.) a férfivá változás örök és teljesületlen vágyképéhez illesztik. Átlépve vagy épp megtorpanva azon a küszöbön, mely örökké és felülmúlhatatlanul húzódik a férfi terek és a nőiek között...

SZERZŐINK

A.Gergely András (1952, Budapest) társadalomkutató, az MTA TK PTI tudományos főmunkatársa, az ELTE TáTK és a PTE oktatója, folyóiratunk főszerkesztő-helyettese.

Bacsák Dániel (1990, Budapest) PhD-hallgató, ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Program.

Bezsenyi Tamás (1988, Budapest) PhD-hallgató, ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtörténet Doktori Program.

Bognár Adrienn (1977, Pécs) szociológus, a Pécsi Tudományegyetem Társadalom- és Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszékének oktatója. Kutatási területe: politikai szocializáció, ifjúságszociológia, empirikus kutatómódszertan.

Görgőy Rita (1975, Mohács) PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Szociológia Tanszék.

Kárpáti László (1988, Budapest) jelenleg az Eszterházy Károly Főiskola Neveléstudományi Doktori Iskolája harmadéves doktorandusz hallgatója, mellette angoltanár, illetve szabadúszó fordító és tolmács. Kutatási területe: a kommunikációs stratégiák alkalmazása és fejlesztése az idegennyelv-oktatásban.

Koudela Pál (1971, Budapest) szociológus, docens – Kodolányi János Főiskola. Kutatási területe: nemzetközi migráció, társadalmi integráció. <http://www.kodolanyi.hu/munkatarsak/279/Dr.%20Koudela%20P%C3%A1l>

Levko Esztella (1986, Ungvár) Európai Színházművészet BA (Rose Bruford College of Theater and Performance), Kulturális Antropológia MA (ELTE TáTK), jelenleg színész: ViaNegativa (Szlovénia), Temesvári Csiky Gergely Állami Magyar Színház (Románia).

Marián Istvánné Frank Hajnalka (1927, Budapest) az 1956-os műegyetemi szervezési tevékenységéért 1958-ban elítélt, Bibó Istvánnal egy cellában raboskodó értelmiségi felesége, aki 2008-ban foglalta össze emlékeit férjével töltött évtizedeiről és a történet történelem eseménysorairól.

Móser Tamás (1982, Tatabánya), PhD-hallgató, ELTE BTK, Európai etnológia doktori program.

Nagy Ágnes (1970, Budapest), jelenleg a BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola harmadéves PhD-hallgatója; gazdasági szakos közgazdász tanár az Athéné Idegenforgalmi, Informatikai és Üzletemberképző Szakképző Iskolában.

Sólyom Barbara (1970, Budapest), PhD-hallgató, BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola.

Sólyom Olga (1934, Budapest) közgazdász, Holokauszt túlélő. Rendszeresen beszélget fiatalokkal a vészidőkről, küldetésének tekintve az emlékezést. A Sós kávé - Elmeséltlen női történetek egyik szerzője.

Schuller Csaba (1983, Szekszárd) Szociális Munka BA, Szociológia MA (ELTE TáTK), kutatási terület: város- és sportszociológia, térhasználat.

Szeitl Blanka (1990, Budapest) Végzettsége: szociológia BA, Survey statisztika Msc (ELTE TáTK). Jelenleg a TÁRKI Társadalomkutató Intézetében kutató. Kutatási területei: kutatómódszertan, hálózatkutatás, településszociológia.

Tardos Katalin (1962, Budapest) az MTA TK Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa és az IBS Nemzetközi Üzleti Főiskola főiskolai tanára.

Yoo Jinil (1969, Szöul) irodalmár, Közép-Európa kutató, professzor – Hankuk University of Foreign Studies. Kutatási területe: koreai és magyar irodalom, kultúra és társadalom. http://m.riss.kr/search/Search.do?queryText=znCreator,%EC%9C%A0%EC%A7%84%EC%9D%BC%28Yoo+Jinil%29&searchGubun=true&colName=re_a_kor&detailSearch=true

Helyreigazítás: a Kék 2004/4. számában sajnálatos név-elírás történt: a Bevándorlók, muzulmánok és a Nyugat című tanulmány szerzője nem Gunzó Zsófia, hanem GRUNZÓ Zsófia. A Szerző és az olvasók szíves elnézését kérjük - a szerk.

